

AZƏRBAYCAN UĞRUNDA!

HƏRBİ BİLİK

№ 01 / YANVAR-FEVRAL 2018-ci il

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi

HƏRBİ BİLİK

hərbi elmi–nəzəri, publisistik jurnal

№1 (yanvar-fevral) 2018-ci il

“HƏRBİ BİLİK” JURNALININ REDAKSIYA KOLLEGIYASI:

– general-leytenant Nizam Osmanov	– general-mayor Ənvər Əfəndiyev
– general-leytenant Heydər Piriyeu	– general-mayor İkrəm Əliyev
– general-mayor Ayaz Həsənov	– polkovnik Sarı Xəlilov
– general-mayor Hilal Nəcəfov	– polkovnik Məmməd Eminov
– general-mayor Natiq Əliyev	– polkovnik Elman Səmədov
– general-mayor Rasim Əliyev	– polkovnik Vasif Ələkbərov
– general-mayor Zahid Hüseynov	– polkovnik Nəsib Ramazanov

Redaksiyaya daxil olmuş əlyazmalar, fotolar, illüstrasiyalar geri qaytarılmır. Müəllif hərbi elmi-nəzəri və tarixi faktlara görə məsuliyyət daşıyır. “Hərbi bilik” jurnalında verilmiş materiallardan istifadə zamanı mütləq jurnala istinad edilməlidir.

“Hərbi bilik” jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddələrinin nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi.

Ünvan: AZ-1065, Bakı şəhəri, akademik Şəfaət Mehdiyev küçəsi 136, “Qırmızı Şərq” hərbi şəhərçiyi, Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası.

Bakı 2018

MÜNDƏRİCAT

HƏRBİ-NƏZƏRİ ELMLƏR

PVDF+Pb(ZrTiO₃) + (SiO₂)₆ hibridli kompozitin elektron quruluşunun riyazi modeli <i>Elşən Həşimov, Arzuman Həsənov, Azad Bayramov</i>	3
Hərbi coğrafi informasiya sisteminin xüsusi xəritə bazası <i>Maqsud Qocamanov, İlqar Musayev</i>	10
Yeni fraksiya tərkibli nanokompozit alternativ dizel yanacağı ilə işləyən mühərrikin xarakteristikalarının çıxarılması üçün eksperimental stend <i>Yadigar Cəbiyev</i>	22
Fiberoptik rabitə kabellərinin tədqiqi <i>Emil Qasimov</i>	26

TƏHLÜKƏSİZLİK

İkili standartlar siyasəti və onun əsas cəhətləri: təhlükəsizlik problemi <i>Davud Həşimov</i>	31
Müasir münaqişələrin dövlətlərin milli təhlükəsizlik sistemlərinə təsiri <i>Ramid Hüseynov</i>	36
Müasir kibertəhlükəsizlik strategiyalarının tədqiqi <i>Elşən Tanrıverdiyev</i>	44
Müasir beynəlxalq təhlükəsizliyin xüsusiyyətləri <i>Zəfər Nəcəfov</i>	51

HƏRB TARİXİ VƏ HÜQUQ

Qarabağ müharibəsinin yaratdığı ekoloji problemlər <i>Yusif Mahmudov</i>	60
Çernobil fəlakəti və regionda nüvə təhlükəsi <i>Elimxan Cəfərov</i>	69
İnformasiya müharibəsi: Mahiyyəti və əsas təzahür formaları <i>Asif İmanov</i>	78
Azərbaycanda hərbi andın tarixindən <i>Mehman Süleymanov</i>	82
Müharibə cinayətlərini təqib etmək vəzifəsi: anlayışı və normativ məzmunu <i>Əlövsət Allahverdiyev</i>	92

HƏRBİ-HUMANİTAR ELMLƏR

Müasir müharibələr və onun döyüşçü psixikasına təsiri <i>Ceyhun Kazımov</i>	98
Komandirin fəaliyyətində şüur faktoru <i>Sevda Hüseynova</i>	105
Nətiqlik məktəbi və onun görkəmli nümayəndələri – məhkəmə nətiqliyinin inkişafı <i>Dinar Kərimova</i>	110
Hərbi sosiologiyanın ordu quruculuğunda yeri və rolu <i>Naibə Şəmşiyeva</i>	118
Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbin kursantlarının şəxsiyyət kimi formalaşmasında pedaqoji ünsiyyətin rolu <i>Şahrza Ağayev, Gülnur Əhmədova</i>	127
Hərbi təhsilin problemləri haqqında <i>Firdovsi Baxşəliyev</i>	132
Lider və komandir anlayışlarının tədqiqi <i>Arif Həsənov, Sənan Hüseynov</i>	137

PACS: 07.05.Tp, 81.07.-b, 03.67.Lx.

PVDF+Pb(ZrTiO₃) + (SiO₂)₆ HİBRİDLİ KOMPOZİTİN ELEKTRON QURULUŞUNUN RİYAZİ MODELİ**tex.ü.f.d., professor, polkovnik Elşən Həşimov****f-r.ü.f.d. Arzuman Həsənov****f-r.e.d., professor Azad Bayramov***Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası*E-mail: hasanovarzuman@hotmail.com

Xülasə. Məqalədə polimer matrisli PVDF+Pb(ZrTiO₃)+(SiO₂)₆ mikropyezoelektrik və nano-dielektrik hibridli kompozitin elektron quruluşu yarımempirik PM3 metodu ilə tədqiq olunur, bu nanokompozitin orbital enerjiləri, ionlaşma potensialı, tam elektron enerjisinin qiymətləri hesablanır. Bu materiallar hərbi sahəsində pilotsuz uçan aparatların idarəetmə sistemlərində, müxtəlif təyinatlı hərbi texnikanın örtüklərində istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: kompüter modelləşdirmə, nanokompozit, nanohissəcik, kvantmexaniki hesablama, molekulyar orbitallar metodu, yarımempirik metodu.

Giriş

Məlumdur ki, hərbi sahəsində möhkəm, aqressiv və yüksək istiliyə davamlı materiallara tələbat çoxdur. Bununla əlaqədar üzvi və qeyri-üzvi komponentli kompozit materialların işlənməsi materialşünaslıqda yeni imkanlar açır. Müasir dövrdə müxtəlif fiziki-mexaniki və elektrofiziki xassələrə malik çoxlu sayda polimer materiallar üzvi matris kimi [1,2], ferropiezoelektrik materiallar isə kompozitlərin qeyri-üzvi fazası kimi istifadə edilir. Kompozit materialın komponentlərinin belə kombinasiyası mikroaktiv və nanoaktiv dielektriklərin yaradılmasına imkan yaradır. Belə üsulla yaradılmış mikro və nanokompozitlər, onların hibridi ayrı-ayrı üzvi və qeyri-üzvi fazalarda olmayan xassələrə malikdir.

Polimer piezoelektrik elementlərin aşağı qiymətlərə malik piezokoeffisientləri vardır. Bu, ferropiezoelektriklərdəki kimi, dipolun orientasiyasının poliarizasiyasının kiçik qiymətə malik olması ilə əlaqədardır. Onların dielektrik əmsalı kiçik və 2÷15 bərabərdir, kiçik piezokoeffisientləri isə yüksək həssaslığa malik deyil.

Eksperimental işlərdə yüksək tezlikli polietilen (və ya polivinilidenftorid) 0,4 o% SiO₂-49,6 o% ПКР-7М kompozit materialı alınmış və analiz edilmişdir [1,2].

Məqalədə matrisli mikro və nanokompozit hibrid materialın molekulyar strukturunun riyazi modelləşdirilməsinin nəticələri təqdim olunmuşdur [3-6]. Kompozit material üç fazadan ibarətdir: polivinilidene fluoride (PVDF), Pb(ZrTiO₃) piezoelektrikin mikrohissəcikləri və (SiO₂)₆ dielektrikin nano-hissəcikləri.

Metodologiya

Yarımempirik metod molekulyar orbitallar (MO) metodunun [7,8,9] sadə variantıdır. MO metodu hesab olunur ki, hər bir elektron molekuldakı atomların və digər elektronların yaratdığı müəyyən effektiv sahədə (başqa elektronlardan asılı olmadan) hərəkət edir. Molekulda elektronun vəziyyəti molekulyar orbital adlanan birelektronlu dalğa funksiyası ilə təsvir olunur. Bu funksiyalar çoxmərkəzli funksiyalardır. Belə ki, onların ifadəsinə elektronun müxtəlif atom nüvələrindən olan məsafələri daxil olur. Molekulyar orbitalların axtarılmasının müxtəlif variantları mövcuddur. Onlardan biri də, U_i molekulyar orbitallarının molekulda daxil olan atomların atom orbitallarının xətti kombinasiyası şəklində axtarılması metodudur (MO LCAO metodu) [7]:

$$U_i = \sum_{q=1}^m c_{qi} \chi_q \quad (1)$$

Burada, c_{qi} - naməlum əmsallar, χ_q – isə bazis funksiyaları kimi seçilən atom orbitalları olaraq Gauss funksiyalarından istifadə olunmuşdur [10]. c_{qi} – əmsalları aşağıdakı tənliklər sisteminin həllindən tapılır:

$$\sum_q (H_{pq} - \varepsilon_i S_{pq}) c_{qi} = 0 \quad (2)$$

Buraya aşağıdakı işarələmələr daxil edilmişdir:

$$H_{pq} = \int \chi_p^* \hat{H}_{ef} \chi_q dV \quad (3)$$

$$S_{pq} = \int \chi_p^* \chi_q dV \quad (4)$$

S_{pq} - χ_p və χ_q atom orbitalları arasında örtmə inteqrallarıdır. $\hat{H}_{ef}$ - molekulda müəyyən effektiv sahədə digər elektronlardan asılı olmadan hərəkət edən bir elektron üçün effektiv Hamilton operatorudur:

$$\hat{H}_{ef} = -\frac{1}{2} \nabla^2 + U(r) \quad (5)$$

Hesablamlar və nəticələrin təhlili

Yuxarıda qeyd olunan yarımempirik metodla $PVDF+Pb(ZrTiO_3)+(SiO_2)_6$ nanokompozitin orbital enerjiləri ε_i hesablanmışdır (cədvəl 1). Bu qiymətlərdən istifadə edərək tam elektron enerjisini, ionlaşma potensialının qiymətlərini hesablamaq, mexaniki, elektrik, maqnit xassələrini və s. tədqiq etmək olar. Hesablamlar zamanı Excel, Mathcad və HyperChem 7.5 proqramlarından istifadə olunmuşdur.

Cədvəl 1

PVDF 2(h-(-chf-chf-)10-h)-(SiO₂)₆-PbZrTiO₃ nanokompoziti üçün ε_i orbital enerjilərin qiymətləri (eV)

$i = 1 \div 94$	$i = 95 \div 188$	$i = 189 \div 282$	$i = 283 \div 376$	$i = 377 \div 470$
-53.434539	-20.352011	-16.561551	-12.274010	2.149886
-41.771061	-20.142965	-16.527530	-12.094845	2.156020
-41.461847	-20.015803	-16.509038	-12.074410	2.164863
-41.361983	-19.963854	-16.508109	-11.888027	2.208630
-40.887105	-19.939265	-16.497753	-11.828775	2.233773
-40.851075	-19.769907	-16.488063	-11.802424	2.271801
-39.971117	-19.727666	-16.452478	-11.766253	2.280321
-39.970017	-19.665721	-16.432079	-11.582493	2.280762
-38.748203	-19.496693	-16.384341	-11.510605	2.307875
-38.745860	-19.415950	-16.365262	-11.333812	2.312470
-37.307012	-19.274210	-16.316300	-11.327135	2.337010
-37.280409	-19.268369	-16.306892	-11.279993	2.363147
-37.267869	-19.117268	-16.260171	-10.996809	2.406437
-36.732704	-19.112578	-16.257935	-10.954174	2.422618
-35.676158	-19.083749	-16.180244	-10.883313	2.436636
-35.659397	-19.028615	-16.111010	-10.588207	2.480902
-34.825158	-19.028463	-16.101485	-10.253751	2.493329

-34.436314	-18.946911	-16.018119	-10.109429	2.498501
-34.012214	-18.902245	-15.954598	-10.033304	2.556469
-33.983702	-18.863550	-15.947567	-8.340389	2.562932
-33.973753	-18.857764	-15.873067	-8.153318	2.593881
-33.630836	-18.849752	-15.835040	-7.801088	2.601124
-32.855944	-18.836483	-15.777439	-7.226376	2.622055
-32.591581	-18.817224	-15.767860	-1.775299	2.653056
-32.562009	-18.743489	-15.731130	-1.683763	2.657691
-32.560803	-18.743081	-15.695034	-1.415482	2.661876
-32.362977	-18.725044	-15.667389	-1.078739	2.695007
-32.333086	-18.710969	-15.597189	-1.002370	2.721713
-32.185390	-18.703631	-15.595040	-0.859935	2.727406
-31.748486	-18.667459	-15.562212	-0.576107	2.757970
-31.315368	-18.659263	-15.530418	-0.490623	2.784667
-30.865347	-18.643095	-15.504231	-0.225219	2.818117
-30.809542	-18.598964	-15.495434	-0.187483	2.822908
-29.574722	-18.596623	-15.436393	-0.014825	2.840870
-29.510406	-18.564589	-15.242411	0.039496	2.856347
-28.521071	-18.539679	-15.224093	0.348037	2.870117
-28.424947	-18.522425	-14.846553	0.376174	2.887809
-27.578861	-18.506662	-14.745044	0.473225	2.891600
-27.515378	-18.474349	-14.502300	0.526629	2.895448
-27.264555	-18.468534	-14.434494	0.615550	2.943852
-27.249733	-18.411208	-14.413801	0.670042	2.948381
-27.077465	-18.397270	-14.384395	0.744781	2.985856
-27.018463	-18.389638	-14.355699	0.787602	2.989575
-26.946927	-18.349866	-14.294275	0.898074	3.001019
-26.908642	-18.325040	-14.172879	0.926179	3.040322
-26.805745	-18.310687	-14.155152	1.008056	3.056323
-26.750414	-18.279652	-14.150492	1.068181	3.074375
-26.702033	-18.234678	-14.112280	1.143228	3.094954
-26.682327	-18.230569	-14.085073	1.156393	3.108301
-26.625225	-18.222555	-14.023977	1.171032	3.114986
-26.462042	-18.187258	-13.968411	1.230156	3.129283
-26.395343	-18.183353	-13.943089	1.281245	3.139031
-26.384628	-18.166868	-13.833939	1.307590	3.141966
-26.312262	-18.153263	-13.828033	1.377199	3.163903
-26.163306	-18.131054	-13.730087	1.420972	3.204967
-25.853797	-18.092084	-13.716931	1.458101	3.209308
-24.549591	-18.080944	-13.701758	1.495575	3.234232
-23.548137	-18.050031	-13.662511	1.514614	3.260078
-22.608119	-18.033349	-13.634135	1.519482	3.289803
-22.583359	-18.025582	-13.590308	1.521909	3.317743
-22.379026	-17.982442	-13.533538	1.555127	3.344318
-22.302280	-17.954140	-13.514339	1.617969	3.365676
-22.242737	-17.935962	-13.506432	1.626979	3.382155
-22.239030	-17.905144	-13.369085	1.652253	3.391408
-22.078801	-17.875813	-13.348908	1.669395	3.393565
-22.061392	-17.836900	-13.344392	1.677350	3.423539
-22.031332	-17.835579	-13.327658	1.691599	3.429947

-21.945533	-17.791372	-13.293691	1.710272	3.464354
-21.910767	-17.778257	-13.162862	1.731136	3.508810
-21.881399	-17.766047	-13.162437	1.741001	3.556444
-21.796771	-17.723726	-13.087759	1.754303	3.594131
-21.777671	-17.698172	-13.073059	1.778214	3.613576
-21.639168	-17.659628	-13.031101	1.786394	3.644864
-21.578238	-17.608411	-13.005247	1.810615	3.672859
-21.549196	-17.607482	-12.992329	1.815262	3.698706
-21.523499	-17.578368	-12.951870	1.822585	3.712904
-21.471481	-17.548845	-12.939852	1.856855	3.793372
-21.454687	-17.501566	-12.889371	1.869642	3.812191
-21.386508	-17.467253	-12.875513	1.894120	3.843848
-21.326852	-17.422759	-12.834472	1.910531	3.857159
-21.255447	-17.399908	-12.824836	1.931677	3.908230
-21.201255	-17.373255	-12.737570	1.933925	3.927662
-21.158707	-17.293606	-12.722158	1.938400	3.960754
-21.115361	-17.259594	-12.632205	1.952968	3.973851
-21.071816	-17.240538	-12.610904	1.981175	4.067284
-21.068536	-17.158950	-12.600870	2.000208	4.178410
-21.036410	-17.109457	-12.595771	2.008806	4.372063
-21.015653	-17.071032	-12.555135	2.014177	6.914628
-20.939152	-17.005026	-12.522019	2.015256	7.944234
-20.891390	-16.849890	-12.479824	2.051845	8.684593
-20.817050	-16.838850	-12.411229	2.058522	9.276444
-20.783181	-16.642064	-12.352099	2.075721	10.035806
-20.629298	-16.629693	-12.301578	2.119212	10.466595
-20.609758	-16.596511	-12.294846	2.133411	13.306032

Təqdim olunan işdə $(SiO_2)_6$ nanohissəciyi, $Pb(ZrTiO_3)$ mikrohissəciyi, PVDF (-CHF-CHF-) polimeri və $PVDF+Pb(ZrTiO_3)+(SiO_2)_6$ nanokompozitinin orbital enerjiləri, ionlaşma potensialı, tam elektron enerjisinin qiymətləri yarımempirik PM3 metodla [8,9] hesablanmışdır (cədvəl 2). Hər bir obyekt üçün elektronları ən aşağı enerji səviyyəsindən başlayaraq, iki-iki səviyyələrdə yerləşdirilir. Elektronlar tərəfindən tutulmuş ən yuxarı molekulyar orbitalin enerjisi ϵ_{HOMO} və ən aşağı boş molekulyar orbitalin enerjisi ϵ_{LUMO} müəyyən edilmişdir. İonlaşma potensialı $I_p = -\epsilon_{LUMO}$, qadağan olunmuş zonanın qiyməti $E_g = \epsilon_{LUMO} - \epsilon_{HOMO}$ və möhkəmlik $\eta = \frac{1}{2} E_g$ düsturu ilə hesablanmışdır.

Materialın şüalandıra biləcəyi fotonun dalğa uzunluğu $\lambda = \frac{c \cdot h}{1,6 \cdot E_g} \cdot 10^{28} \text{ nm}$ düsturu ilə hesablanırsa [11-15]. Burada, h - Plank sabiti, c - işığın vakuumda sürətidir. λ -nı hesablayarkən E_g -nin eV ilə qiymətlərindən istifadə olunur. $\eta < 1$ eV olduqca yumşaq, $\eta > 1$ eV isə möhkəm material hesab olunur.

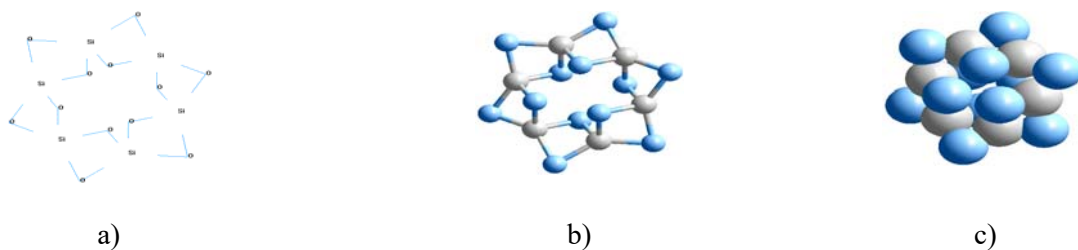
Materialın stabilliyi isə $\Delta E = E - \sum_A E_A$ düsturu ilə hesablanır [11-14]. Burada, E - sistemin tam enerjisi, E_A - sistemə daxil olan A atomunun tam enerjisi və ΔE - sistemin stabilliyini xarakterizə edən parametrdir. $\Delta E > 0$ olduqda material qeyri-stabil, $\Delta E < 0$ olduqda isə stabil hesab olunur. Nəticələr cədvəl 2-də verilmişdir.

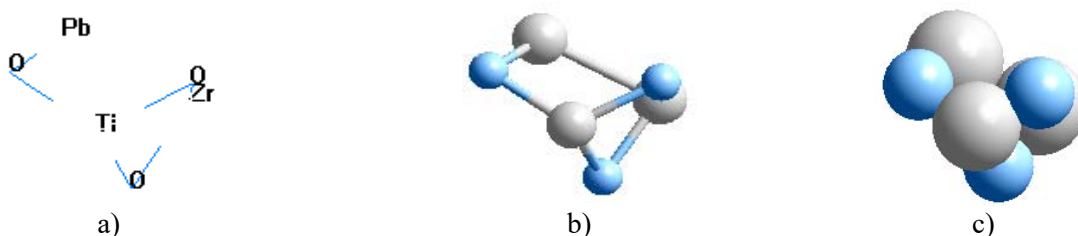
(SiO₂)₆ nanohissəciyi, Pb(ZrTiO₃) mikrohissəciyi, PVDF (-CHF-CHF-) polimeri və PVDF+ Pb(ZrTiO₃) +(SiO₂)₆ nanokompoziti üçün alınmış nəticələr

N	Obyekt	ϵ_{HOMO}	ϵ_{LUMO}	Tam enerji E (a.v.)	Stabillik parametri ΔE (a.v.)	İonlaşma potensialı I_p (eV)	Qadağan olunmuş zonanın qiyməti E_g (eV)	Möhkəmlilik parametri η (eV)	Şüalananan fotonun dalğa uzunluğu λ (nm)
1	(SiO ₂) ₆	- 8,777848	0,413999	-145,9674972	-4,774197551	8,777848	9,191847	4,5959235	135,2421336
2	PbZrTiO ₃	- 8,267165	- 2,009221	-42,05006563	-1,590552139	8,267165	6,257944	3,128972	198,6475111
3	PVDF	- 12,528914	0,643986	-423,2322802	-10,84084437	12,528914	13,1729	6,58645	94,36988059
4	Nanokompozit	- 7,226376	- 1,775299	-1033,533644	-27,09795908	7,226376	5,451077	2,7255385	228,051264

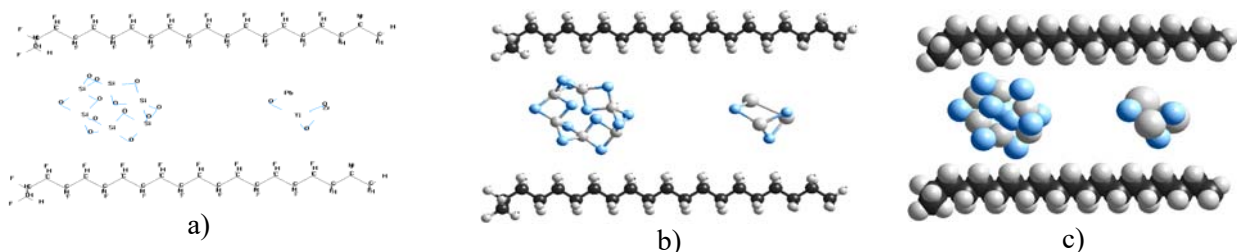
Şək. 1, 2 və 3-də, müvafiq olaraq, (SiO₂)_n nanohissəciyinin, Pb(ZrTiO₃) mikrohissəciyinin və PVDF 2(h-(-chf-chf-)10-h)-(SiO₂)₆-PbZrTiO₃ nanokompozitinin nəzəri modelləri göstərilmişdir.

Şək. 1. (SiO₂)_n nanohissəciyinin nəzəri modelləri (n=6, N=18): xətlə (a), xətt və kürelərlə (b), kürelərlə (c)

Şək. 2. Pb(ZrTiO₃) modelləri: xətlə (a), xətt və kürelərlə (b), kürelərlə (c)

Şək. 3. PVDF 2(h-(-chf-chf-)10-h)-(SiO₂)₆-PbZrTiO₃ nanokompozitinin nəzəri modelləri: xətlə (a), xətt və kürelərlə (b), kürelərlə (c)

Nəticə

Beləliklə, polimer matrisli $PVDF+Pb(ZrTiO_3)+(SiO_2)_6$ hibridli nanokompozitin elektron quruluşu yarımpirik PM3 metodu ilə öyrənilmişdir. Alınan nəticələr göstərir ki, $PVDF+Pb(ZrTiO_3)+(SiO_2)_6$ möhkəm, elektrofil, dielektrik və stabil materiallardır. Onların şüalandıracağı fotonun dalğa uzunluğu $\lambda \approx 228$ nm bərabərdir. $PVDF+Pb(ZrTiO_3)+(SiO_2)_6$ nanokompozitinin elastikliyi PVDF polimerinin elastikliyindən iki dəfə çoxdur.

Ədəbiyyat

1. Керимов М.К., Курбанов М.А. и др. Пьезоэлектрические материалы на основе гибрида матричных нано и микропьезоэлектрических композитов // Журнал технической физики, 2011, том 81, вып. 8, с.127-134.
2. Kerimov M.K., Kurbanov M.A., Bayramov A.A., Mamedov A.I. Matrix Active Micro and Nanocomposites Based on the Polymer, Semiconductive and Ferropiezoceramic Materials. Nanocomposites and Polymers with Analytical Methods / Book 3. Book edited by: John Cuppoletti, 2011, INTECH Open Access Publisher. pp. 375-404.
3. Бурункова Ю.Э., Денисюк И.Ю., Семьина С.А. Исследование влияния наночастиц SiO_2 на самоорганизацию акрилатных композитов, отверждаемых ультрафиолетовым излучением // Оптический журнал, 79, 2, 2012, с.67-71.
4. Номоев А.В. Синтез и свойства полых наночастиц диоксида кремния // Письма в ЖТФ, 2012, том 38, в. 10, с.35-42.
5. Dhakal Ch. Computational modeling of amorphous SiO_2 nanoparticles and their electronic structure calculation. A master thesis in Physics. Kansas City, Missouri 2015, 76 p.
6. Yao W., Guangsheng G., Fei W., Jun W. Fluidization and agglomerate structure of SiO_2 nanoparticles // Powder Technology. 124 (2002). pp.152-159
7. Игнатов С.К. Квантово-химическое моделирование молекулярной структуры, физико-химических свойств и реакционной способности Часть 1. Нижегородский государственный университет. Нижний Новгород 2006, 82 с.
8. Fedorov A.S., Sorokin P.B. etc. Modeling of the properties of the electronic structure of some carbon and non-carbon nanoclusters and their interaction with light elements. Novosibirsk, 2006.
9. Виктор Г.З. Компьютерное моделирование наночастиц и наносистем. Институт материаловедения ХИЦ ДВО РАН, 2006, 137с.
10. Minkin V.I., Simkin B.Y., Minyaev R.M. Theory of structure of molecule. Rostov at Don, Feniks, 2010.
11. Paşayev F.H., Həsənov A.Q. Gümüş nanohissəciyi və onun nanokompozisiyalarının kvantmexaniki tədqiqi // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Fizika-riyaziyyat elmləri seriyası 2013, №1, s.146-156.
12. Ramazanov M.A., Pashaev F.G., Gasanov A.G., Maharramov A.M., Mahmood A.T. The quantum mechanical study of cadmium sulfur nanoparticles in basis of sto's // Chalcogenide Letters, V11(7), pp. 359-364. (2014).
13. Pashaev F.G., Gasanov A.G. and Mahmood A.T. The Study of Gold Nanoparticles in basis of Slater Functions // J. Nano. Adv. Mat., V 2(1), pp.35-41. (2014).
14. Maharramov A.M., Ramazanov M.A., Gasanov A.G., Pashaev F.G. The Study of Silver Nanoparticles in Basis of Slater Functions // Physical Science International Journal, 2016, 10(3), pp. 1-6,
15. Gasanov A.G., Bayramov A.A., Hashimov E.G. Mathematical modelling of the electron structure of SiO_2 nanoparticle // Azerbaijan Journal of Physics, Fizika, 2017, v.XXIII, N2, sec.:En., pp.34-38.

Аннотация

**Математическая модель электронной структуры гибридного композит PVDF+Pb(ZrTiO₃)+(SiO₂)₆
Эльшан Гашимов, Арзуман Гасанов, Азад Байрамов**

В статье исследована полуэмпирическим PM3 методом электронная структура микропьезоэлектрического и нанодиэлектрического гибридного нанокompозита PVDF+Pb(ZrTiO₃) + (SiO₂)₆ на основе полимерной матрицы, вычислены данные орбитальной энергии, потенциал ионизации, полная электронная энергия этого нанокompозита. Эти материалы могут быть использованы в военной области в системах управления беспилотными летательными аппаратами, для покрытий военной техники различного назначения.

Ключевые слова: компьютерное моделирование, нанокompозит, наночастица, квантово-механическое вычисление, метод молекулярных орбиталей, полуэмпирический метод.

Abstract

**Mathematical model of the elektron structure of PVDF+Pb(ZrTiO₃) +(SiO₂)₆ hybrid komposite
Elshan Hashimov, Arzuman Hasanov, Azad Bayramov**

The electronic structure of the polymer matrix PVDF+Pb(ZrTiO₃) + (SiO₂)₆ hybrid nanocomposite was investigated by semi-empirical PM3 method. The orbital energies, potential ionization, the total electronic energy of nanocomposite were calculated. These materials can be utilized in the control system of Unmanned Aerial Vehicle, as a cover of military vehicles with different purposes.

Keywords: computer modeling, nanotechnology, quantum mechanical calculations, non-empiric method.

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 24.10.2017
Çapa qəbul edilmişdir: 11.11.2017*

UOT 912

HƏRBİ COĞRAFI İNFORMASIYA SİSTEMİNİN XÜSUSİ XƏRİTƏ BAZASI**tex.e.d., professor Maqsud Qocamanov¹****İlqar Musayev²**¹ *Bakı Dövlət Universiteti*² *Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi*E-mail: mgodja@yandex.ruE-mail: ilqar-refiler@rambler.ru

Xülasə. Məqalədə yarandığı dövrdən günümüzədək həm mülki, həm də hərbi sahələrdə Coğrafi informasiya sisteminin (CİS) imkanlarından geniş istifadə olunmasından, mülki istehsalat sahələrində CİS-lərlə yanaşı, elektron geoməkan məlumatlarını təqdim edən Geoməkan məlumat bazasından (GMB) bəhs olunur. CİS ilə GMB arasındakı fərqli cəhətlər təhlil edilir və CİS-in hərbi məqsədlər üçün istifadəsinin daha məqsəduyğun olması qeyd edilir. Əlavə olaraq, hərbi məqsədli CİS-in topoqrafik məlumat bazasının qoşunlarda geniş istifadə olunan xüsusi xəritə və aerokosmik fotosənəd material və məlumatları ilə zənginləşdirilməsi üçün yeni “Xüsusi xəritə alt bazası”nın yaradılması tövsiyə olunur.

Açar sözlər: Hərbi coğrafi informasiya sistemi, geoməkan məlumat bazası, topoqrafik məlumat bazası.

Hərbi coğrafi informasiya sistemi

Mənbələrdə CİS-ə dair müxtəlif təriflər var. Bu təriflər sistemin tətbiq edildiyi elmi, texniki və istehsal sahələrinin tələblərindən asılı olaraq dəyişir. Bəzilərdə CİS daha çox xəritəyaratma və ondan istifadə aləti kimi, digərində coğrafi məlumat bazası, başqa birisində qərar qəbuletmə ilə bağlı kompüter dəstəkli sistem olduğu vurğulanır. Coğrafi İnformasiya Sistemi:

– Yer səthi əraziləri haqqında məlumatların toplanması, təhlil edilməsi, saxlanması və yayılması məqsədilə fiziki şəxslər, təşkilatlar və elmi istehsalat müəssisələri tərəfindən təsis edilən kompüter təchizatlı və kartoqrafik proqram təminatlı sistemdir [1, s.12].

– xüsusi təşkilatlar tərəfindən geoməkan məlumatlarının toplanması, saxlanması, emalı, təhlil və təqdim olunması üçün yaradılan kompüter dəstəkli sistemdir (Clarke, 1986).

– ərazidə geoməkan məlumatlarının toplanması, saxlanması, sifariş üzrə emal edilməsi, transformasiya üsulu ilə başqa şəkllə salınması və nümayiş edilməsi məqsədilə yaradılmış güclü alətlər dəstidir (Burrough, 1987).

– geoməkan məlumatlardan istifadə etməklə, problemlərin həlli üçün yaradılmış qərar dəstəkləmə sistemidir (Cowen, 1988).

Bu tərifləri ümumiləşdirərək, qeyd edə bilərik ki, CİS Yer səthi üzərində yerləşən bütün növ coğrafi və ya geoməkan məlumatların toplanması, təhlil edilməsi, sistemləşdirilməsi, işlənilməsi, saxlanması, təqdim və idarə olunması məqsədilə yaradılan, kompüter texnologiyası və tətbiqi paket-proqramlarla təchiz edilmiş sistemdir. CİS keçən əsrin 60-cı illərində torpaq sahələrinin inventarlaşdırılması məqsədilə Kanadada yaradılmışdır [2, s.31]. O dövrdən, xüsusilə də son onilliklər ərzində dövlət idarə və təşkilatlarında, özəl şirkətlərdə CİS-dən bir “alət” kimi geniş istifadə edilir. Çünki bu sistem istehsalın planlaşdırılması, qərarların qəbulu və idarəetmənin tətbiqi sahəsində böyük imkanlara malikdir.

CİS-in irihəcmli coğrafi məlumat bazasına malik olması və həmin məlumatları xəritə və digər kartoqrafiya məhsulları şəklində təqdim etməsi, xəritə vərəqləri və ya layları üzərində məlumatların çətdirilməsi imkanlarının olmasını qiymətləndirən çoxsaylı hərbi təşkilatlar bu sistemə maraq göstərərək, hərbi CİS-lərin yaradılmasına qərar verdilər. Belə CİS-lər Hərbi Coğrafi İnformasiya Sistemi

(HCİS, Military Geographic Information System) və ya Müdafiə Coğrafi İnformasiya Sistemi (MCİS, Defence Geographic Information System) adlanır.

HCİS-lər yaradılma məqsədindən, yerinə yetirəcəyi tapşırıqlardan, texniki təchizat, proqram təminatı və tətbiq sahəsindən asılı olaraq, fərqli quruluşa malikdir. Lakin onların hamısı üçün ümumi olan dörd əsas funksional blok mövcuddur (Şək. 1). Bunlar aşağıdakılardır:

1. Topoqrafik məlumat bazası: coğrafi məlumatlar (rəqəmsal topoqrafik xəritələr və xəritə layları, müxtəlif məzmunlu kartoqrafik material və məlumatlar, simvollar, xüsusiyyətlər, cədvəllər, izahlı yazılar və s.);

2. Aparat təminatı (kompüter şəbəkəsi, məlumat toplayıcılar (CD, DVD, yaddaş kartları, irihəcmli yaddaş qurğuları), elektron darayıcılar (skanerlər), rəqəmsallaşdırma masası (digitizer), böyükölçülü çap imkanı olan maşınlar (plotterlər);

3. Proqram təminatı (kompüterdə xəritə tərtibi üçün proqramlar, Oracle ArcCİS, ArcMAP, AutoCAD, Global Mapper və s.);

4. Texnologiya (coğrafi məlumat və məhsulların işlənməsi üsulları).

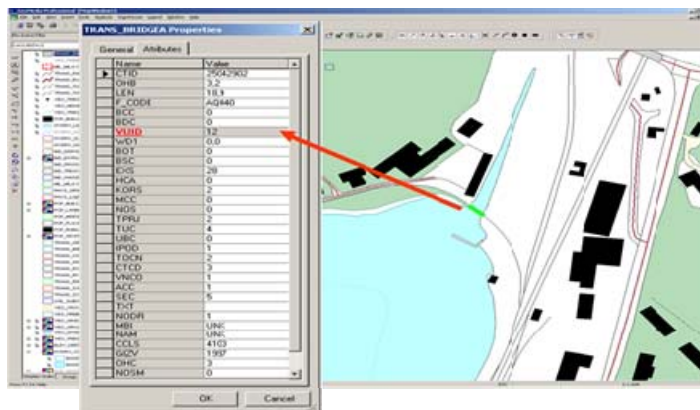
Şək. 1. HCİS-in funksional blokları

Hərbi coğrafi informasiya sisteminin topoqrafik məlumat bazası

HCİS-in yaradılma variantı onun təyinatı, verilmiş tapşırıq və bu tapşırıqdan irəli gələn vəzifələrə görə müəyyən edilir. HCİS-in ən əsas bloklarından biri topoqrafik məlumat bazasıdır (TMB). Bu blokda bütün coğrafi məlumatlar (rəqəmsal topoqrafik xəritələr və xəritə layları, kartoqrafik material və məlumatlar və s.) toplanır. Təyyarə, helikopter və pilotsuz uçuş aparatları (PUA) və Yer in süni peyklərində quraşdırılmış fotoaparatlar vasitəsilə əldə olunan aerofoto və kosmik fotosəkillər, həmçinin müxtəlif məzmunlu digər kartoqrafik materiallar topoqrafik məlumat bazasını daha da zənginləşdirir. Son zamanlar xüsusi kompüter proqramları coğrafi məlumatları xəritə və aerokosmik şəkillərdən avtomatik qaydada HCİS-in topoqrafik məlumat bazasında birbaşa toplamağa imkan verir.

TMB-nin topoqrafik xəritədən əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, burada təqdim olunan coğrafi məlumatlar cari zamanda (real-time) ərazinin kompleks təhlil olunması imkanını yaradır. TMB texnoloji baxımdan müasir xəritəçilikdə rəqəmsal və ya analoq formatlı (kağız) topoqrafik və tematik xəritələrin hazırlanması üçün də əhəmiyyətli ola bilər. Topoqrafik xəritələr ərazidəki coğrafi obyektlərin məcmusunun (yaşayış məntəqələri, sənaye və sosial-mədəni obyektlər, yol şəbəkələri, hidroqrafiya, relyef, bitki örtüyü, nöqtəvi obyektlər, sərhədlər və s.) şərti işarələrlə verilmiş görüntüsünü yaratdığı

haldə, TMB elektron atributiv cədvəllər əsasında xəritədəki hər bir obyekt barədə daha geniş məlumatlar saxlamaq və təqdim etmək imkanına malikdir (Şək. 2).

Şək. 2. Topoqrafik məlumat bazasının elektron xəritəsi və təfsilatlar cədvəli

HCİS-in topoqrafik məlumat bazasındakı məlumatlar elektron şəkildə saxlanıldığından topoqrafik xəritə məlumatlarına nəzərən daha asan və tez yeniləşdirilir. TMB-dəki obyektlər simvollaşdırıldığı üçün yerləri dəyişdirilə, silinə, yeniləşdirilə, böyüdülmə-küçüldülə, şəkil və yaxud 3D model görüntüsü təqdim oluna bilər. TMB obyekt və hadisələrin əvvəlki vəziyyəti və gələcək (proqnoz) görünüşünü də təqdim etmək imkanına malikdir.

TMB-də müxtəlif növ və məzmunlu xəritə layları toplanılır [3, s.63]. Bunlara aiddir:

- dövlət Geodeziya məntəqələri;
- relyef və onun elementləri;
- bitki örtüyü;
- yaşayış məntəqələri və ayrı-ayrı tikililər;
- kənd təsərrüfatı, sənaye və sosial-mədəni obyektlər;
- dəmir yolları və dəmiryol qurğuları;
- şose və qrunnt yolları, cığırılar;
- hidroqrafiya;
- su nəqliyyatı qurğuları və hidrotexniki obyektlər;
- körpülər və keçidlər;
- elektrik və rabitə xətləri;
- neft və qaz kəmərləri (kommunikasiya xətləri);
- yer səthinin mikroformaları və qruntları;
- sərhədlər və hasarlar.

Xəritə laylarında yerləşən topoqrafik element və obyektlərin hər biri üçün təfsilatlar (atributlar, specificatoin) cədvəli hazırlanır. HCİS geoportalı üzərindən xəritə laylarına və ya bu layların birləşdirilməsi ilə yaradılan elektron xəritələrə daxilolma mümkündür. Geoportal sistemin bir növ interfeysi rolunu oynayır. Onun vasitəsilə bütün coğrafi məlumatlara əlyətərlik təmin edilir. Geoportalda təqdim olunan xəritədə təsvir edilən hər hansı bir obyektə (və ya elementə) toxunduqda, həmin obyektə aid təfsilatlar cədvəli ekranda açılır. Təfsilatlar cədvəlində obyektin təbii və süni xüsusiyyət göstəricilərinə əlavə məlumatların daxil edilməsi mümkündür.

HCİS sisteminin fəaliyyəti, təmini, eləcə də TMB məlumatlarının toplanması və təqdim olunması məqsədilə Oracle, ArcCİS və Global Mapper kompüter proqramlarından istifadə etmək daha məqsədaşdır. Oracle proqramı yüksək idarəetmə imkanına malik olan kompüter proqramıdır və HCİS serverinin işlədilməsində onun tətbiqi tövsiyə olunur. Proqramın idarə etdiyi verilənlər bazasının (VB) tutumu 100÷1000 Gb (gigabyte) təşkil edir. Oracle proqramı HCİS-in TMB blokuna minlərlə istifadəçinin müraciət etməsinə imkan verir. Hazırda istehsalatda bu proqramın Oracle7, Oracle10 və

Oracle11 variantları tətbiq edilir. ArcGIS proqramı TMB-də kartoqrafik məlumatların toplanması və xəritə laylarının yaradılmasında, Global Mapper proqramından isə CİS paket-proqramı olaraq xəritə və xəritə məhsullarının təqdim olunmasında istifadə edilir.

Geoməkan məlumat bazası və Coğrafi informasiya sistemi arasında fərqli cəhətlər

XX əsr tarixdə elmi-texniki inqilablar, təyyarə, kosmos və atom əsri kimi tanınır. XXI əsr isə artıq “İnformasiya əsri” adlandırılır. Çünki gündəlik həyatımızda *informasiya* sözü ilə demək olar ki, hər yerdə rastlaşırıq. **İnformasiya** - müəyyən predmet və ya gerçəklik haqqında olan məlumatdır [4, s.2]. Ətrafımızda mövcud olan informasiyanın 80-90%-ni geoməkan məlumatlar təşkil edir və ya informasiya bu məlumatları özündə cəmləşdirir. Geoməkan məlumatları dedikdə isə məkan, ərazi, hadisə və proseslər haqqında müxtəlif növ məlumatların məcmusu başa düşülür. “Geoməkan”, “geoməkan məlumatları”, “geoməkan məlumat bazası” və ya “geoməkan verilənlər bazası” terminləri keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarından texniki ədəbiyyata daxil edilmiş və hazırda elmi ədəbiyyatlarda geniş istifadə olunur.

Mahiyyət və təyinat baxımından fərqlərə baxmayaraq, bir çox hallarda **Geoməkan məlumat bazası (GMB, Geospatial database)** termini ilə Coğrafi informasiya sistemi termini bir-birinin yerinə işlədilir. Bu tamamilə yanlış yanaşmadır. GMB geometrik, yəni məkandakı obyektlərin yerinin saxlanması, emalı və təqdim olunması üçün yaradılan məlumat bazasıdır. GMB-də obyektlər sadə həndəsi fiqurlar - nöqtə, xətt və poliqonlardan istifadə etməklə göstərilir. Xüsusi, o cümlədən hərbi məqsədlər üçün yaradılan GMB-də isə topoqrafik təsvir və koordinat şəbəkəsi xətlərinin köməkliyi ilə obyekt və hadisələrin coğrafi məkanda üçölçülü (3D - Three Dimension) model təsvirinin yaradılması mümkündür. 3D modelləşdirməsi zamanı AutoCAD, Autodesk, Shade3D, Global Mapper və s. xəritələşdirmə, dizayn və ya təsviryaratma kompüter proqramlarından istifadə edilir.

GMB-nin əsasını **Geoməkan məlumat şəbəkəsi (GMŞ, Geospatial dataset)** təşkil edir. GMŞ-də geoməkan məlumatlar koordinatlar, ünvanlar, şəhər adları və kodlar şəklində saxlanılır. Onlardan fərqli olaraq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, CİS-in əsasını **Topoqrafik məlumat bazası (TMB, Topographic database)** təşkil edir. TMB-də məzmun coğrafi məlumatlar, topoqrafik xəritə, plan, aerokosmik fotosəkil və s. materiallardan ibarətdir.

GMB ilə CİS-in müqayisəli təhlilindən görüldüyü kimi, hərbi məqsədlər üçün CİS və onun topoqrafik məlumat bazasından istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur. Çünki hərbi fəaliyyətlərin planlaşdırılması və keçirilməsini TMB-də yerləşdirilən rəqəmsal topoqrafik xəritələr, xəritə məhsulları və bu xəritələr əsasında yaradılan hərbi fəaliyyət meydanlarının üçölçülü (3D) ərazi görüntüləri üzərində həyata keçirmək hərbi-texniki baxımdan daha düzgün və əhəmiyyətli olar.

Hərbi CİS-in topoqrafik məlumat bazasının xüsusi xəritə alt bazası

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, CİS yaradılarkən onun məzmun və təyinatından, istifadə sahəsindən asılı olaraq ona əlavə struktur elementləri daxil edilir. Belə ki, qoşunlarda hərbi əməliyyatların (hücum, müdafiə və s.) planlaşdırılması və keçirilməsi zamanı topoqrafik xəritələrlə yanaşı, *xüsusi xəritə və aerokosmik fotosənədlərdən* geniş istifadə olunması zərurəti meydana çıxır. Buna görə də, qərargah və qoşunların topoqrafik xəritələrdə mövcud olmayan əlavə ərazi məlumatları ilə təmin olunması məqsədilə xüsusi xəritə və aerokosmik fotosənədlər yaradılır. Kompüter texnologiyası və müasir kartoqrafiya proqramlarının texniki imkanları nəzərə alınmaqla, müxtəlif məqsədli xüsusi xəritə və aerokosmik fotosənədlərin hazırlanmasında HCİS-in TMB-də mövcud olan xəritə laylarını və rəqəmsal (elektron) topoqrafik xəritələrini ilkin material kimi istifadə etmək olar. Xüsusi xəritə və aerokosmik fotosənədlər yaradıldıqca onların digər coğrafi məlumatlarla qarışıq salınmaması və təyinatı üzrə istifadəsinin asanlaşdırılması məqsədilə TMB-də yeni bir alt bazada yerləşdirilməsi daha məqsədəuyğundur. Topoqrafik məlumat bazasında yaradılan **Xüsusi xəritə alt bazası (XXAB)** HCİS-i xüsusi coğrafi məlumatlarla zənginləşdirməklə onun hərbi təyinatı və əhəmiyyətini daha da artırır.

İndi isə HCİS-in topoqrafik məlumat bazasının xüsusi xəritə alt bazasına yerləşdiriləcək xüsusi xəritə və aerokosmik fotosənədlərin təyinatı və növlərinə nəzər yetirək.

Xüsusi xəritələr

Xüsusi xəritələr müəyyən bir ərazinin təsvirini özündə təfəssilatlı əks etdirən xəritələrdir. Bu xəritələr əksər hallarda topoqrafik xəritələr üzərində tərtib olunur. Onların hazırlanması zamanı müxtəlif kartoqrafik mənbələrdən əldə edilən ərazi-kəşfiyyat məlumatları geniş təhlil edilərək, topoqrafik xəritələrin üzərində verilir və çap olunur [5, s.39]. Xüsusi məqsədli xəritələr başlığı altında toplana biləcək mövzular çoxçeşidlidir, bunlara nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

- ərazi dəyişikliyi (operativ düzəliş edilmiş) xəritələri;
- kontur nöqtələri (geodeziya məlumatları) xəritələri;
- çay sahələri xəritələri;
- ərazinin keçilməsi xəritələri;
- dağ keçidləri xəritələri;
- desantçıxarma bölgələri xəritələri;
- yerüstü su mənbələri xəritələri;
- yeraltı su mənbələri xəritələri;
- ərazi drenaj sistemi xəritələri;
- iqlim xüsusiyyətləri xəritələri;
- bitki örtüyü xəritələri;
- naviqasiya xəritələri;
- relyef xəritələri;
- sahil və dəniz desantçıxarma pilyajları xəritələri;
- yol və körpü xəritələri;
- amfibiya xəritələri;
- dəmir yolları xəritələri;
- hava limanları xəritələri;
- yerləşmə mərkəzləri xəritələri;
- enerji (güc) mərkəzləri xəritələri;
- neft anbarları xəritələri;
- inşaat materialları xəritələri;
- geoloji xəritələr;
- hipsometrik xəritələr və s [6, s.3].

Yuxarıda göstərilmiş xüsusi xəritələr sırasında qoşunlarda ilk dörd növ xəritə ən çox istifadə olunan xəritələrdir.

Ərazi dəyişikliyi xəritələri (Şək.3) operativ-taktiki cəhətdən daha vacib rayonlarda baş vermiş ərazi dəyişikliyinə qısa zamanda topoqrafik xəritədə əks etdirilməsi məqsədilə yaradılır. Bu xəritələrin hazırlanması zamanı qoşunların döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində vacib olan ərazi dəyişikliyi məlumatlarının (yeni salınmış yollar, kanallar, yeni tikilmiş körpülər, relyef dəyişikliyi, yeni yaradılmış su hövzələri, yeni yaşayış məntəqələri, yeni tikilmiş evlər, binalar və s.) xəritəyə çəkilməsi tələb olunur.

Şək. 3. Ərazi dəyişikliyi xəritəsi (fragment)

Ərazi dəyişikliyi xəritələri (qoşunların topogeodeziya təminatı üzrə rəhbəredici sənədlərində bu xəritələr “Operativ düzəliş edilmiş xəritələr” olaraq da adlandırılır) – üzərinə ərazidə baş vermiş dəyişikliklərin çəhrayı rənglə göstərildiyi topoqrafik xəritələrdir. Ərazi dəyişikliyi xəritələri sülh dövründə ehtiyac yarandıqca qoşunların yerləşmə yerləri, poliqon əraziləri və təlim sahələrində, müharibə dövründə isə qoşunların döyüş fəaliyyəti ərazilərində hazırlanır. Ərazidə baş vermiş dəyişiklik əsasən 1:100 000 və 1:200 000 miqyaslı topoqrafik xəritələrdə əks etdirilir. Bununla belə, tələb olunan bəzi ərazilərdəki dəyişikliklər daha böyük - 1:25 000 və 1:50 000 miqyaslı topoqrafik xəritələrdə də təsvir oluna bilər. Əgər ərazi dəyişikliyi müxtəlif miqyaslı xəritələrdə hazırlanarsa, bu zaman yeni qeyd edilmiş element və obyektlərin tutuşdurulması baxımından bütün miqyaslarda göstərməlidir. Son zamanlar ərazi dəyişikliyi xəritələrinin hazırlanmasında çəkilmiş aerokosmik fotosəkillər, planaalma materialları, trofey kartoqrafik xəritələr, növbətçi albomlar, sorğu kitabları və s. ilkin mənbə kimi istifadə olunur. Ərazi dəyişikliyi topoqrafik xəritələrdə olduğu kimi müxtəlif təyinatlı fotosənədlər üzərində də göstərilə bilər.

Ərazi dəyişikliyi xəritələri hazırlanarkən xəritənin məzmununa aşağıdakı elementlər əlavə edilir:

- yeni tikilən və tikilməkdə olan dəmir yolları, şose və yaxşılaşdırılmış quru yolları, bu yollar üzərindəki qurğular, həmçinin örtük materialı dəyişdirilmiş yollar və onların xüsusiyyət göstəriciləri;
- yeni tikilmiş yaşayış məntəqələri və onların içərisində qoşunlar üçün əhəmiyyət kəsb edən böyük tikililər;
- yaşayış məntəqələrindən kənarında yeni tikilmiş iri sənaye və kənd təsərrüfatı obyektləri;
- yaşayış məntəqələrinin kənarlarında dəyişikliyə məruz qalmış sahələr;
- yaşayış məntəqələri və ərazinin digər obyektlərinin yeni adları;
- dəniz, çay, göl və digər su hövzələrinin dəyişikliyə məruz qalmış sahil xətləri;
- yeni tikilmiş və ya tikilməkdə olan kanallar, su anbarları, hidrotexniki qurğular (bəndlər, dam-balar, şlüzlər və s.) və onların tikintisi ilə bağlı olan obyektlər;
- yeni su keçidləri, salları və bərələr;
- yeni bulaqlar və su quyuları;
- yeni tikilmiş dəniz obyektləri (dəmiryol və avtomobil bərələri, lövbərsalma dayanacaqları, gəmi yanalma körpüləri və s.);
- ərazinin maskalanma və qorunma xüsusiyyətinə, həmçinin keçilmə qabiliyyətinə təsir edən bitki örtüyündəki dəyişikliklər;
- ərazidə xəritə üzrə səmtləşmə aparılmasına yararlı olan, yeni yaradılan təbii və süni obyektlər;
- yeni vacib oriyentirlər (qüllə tipli iri tikililər, televiziya, radio və rabitə dirəkləri və s.);
- qorunmaya və keçilməyə təsir edən ərazi xüsusiyyətlərindəki dəyişikliklər (ərazi relyefində baş vermiş əhəmiyyətli dəyişikliklər, yeni yaranmış böyük bataqlıq sahələri və s.);
- qoşunların döyüş və ya insanların təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində ərazidə baş vermiş digər dəyişikliklər (dağıdılmış obyektlər, suvarma kanalları, süni göllər, müvəqqəti tikililər, düşərgələr və s. (**Qeyd:** əgər dağıdılmış obyektlər yenidən tikilmişsə və onların yerləri əvvəlki yerləri ilə üst-üstə düşmürsə, bu dəyişiklik xəritədə mütləq qeyd edilir).

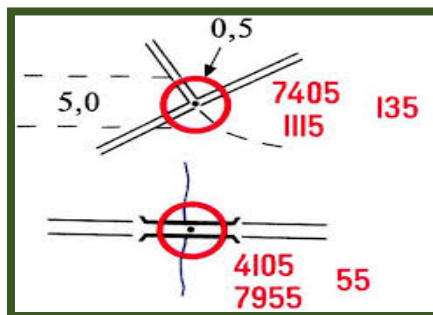
Etibarlılıq baxımından ərazi dəyişikliyi xəritəsinin çərçivəsinin alt kənarında qırmızı rənglə onun yaradılmasında istifadə olunmuş kartoqrafik materiallar barədə qısa məlumat verilir. Dəyişikliyə məruz qalmış yerli ərazi obyektləri xəritələrdə qəbul edilmiş topoqrafik şərti işarələrlə, belə işarələr olmadıqda isə xüsusi şərti işarələrlə göstərilir.

Kontur nöqtələri xəritələri ərazinin yaxşı seçilən və tanınan obyekt və elementlərinin kontur nöqtələri şəklində verildiyi xüsusi topoqrafik xəritələrdir. Həmin xəritədə kontur nöqtələrinin x və y koordinatları və mütləq yüksəklikləri çəhrayı rəngdə əks etdirilir (Şək. 4). Bu xəritələr döyüş düzülüşü elementlərinin, xüsusilə raket və artilleriya qurğularının topogeodeziyaya bənd edilməsinin tez bir vaxtda yerinə yetirilməsinə imkan verir.

Şək. 4. Kontur nöqtələri xəritəsi (fragment)

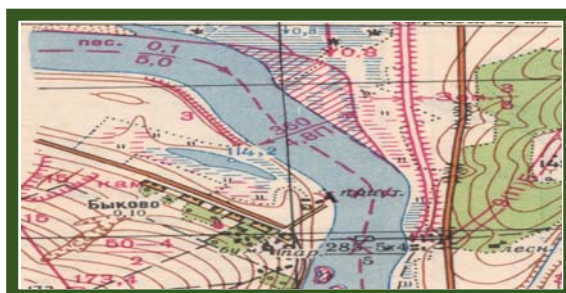
Kontur nöqtələrinə ərazidə yaxşı seçilən nöqtələr aid edilir. Məsələn, yol kəsişmələri, yol əyriyələri, körpülər, qüllə tipli tikililər, meşə və çəmənliklərin künc nöqtələri və s. (Şək. 5). Kontur nöqtələri xəritələri, adətən 1: 100 000, istisna hallarda isə ayrı-ayrı ərazi, hədlər və istiqamətlərə 1:50 000 və 1:200 000 miqyaslarında tərtib edilir.

Şək. 5. Kontur nöqtələri

Kontur nöqtələri xəritələri digər bir adla – “Geodeziya məlumat xəritələri” adı ilə də tanınır və qoşunlarda geniş istifadə olunur. Bunlara Geodeziya məlumat xəritələri adının verilməsinə əsas səbəb kontur nöqtələrindən başqa, xəritələrdə geodeziya məntəqələrinin, onların yaxınlığında yerləşən reperlərə istiqamətləndirilmiş direksion bucaqlarının və məsafələrin, həmçinin məlumat olduğu hallarda maqnit anomaliyası rayonlarının göstərilməsidir. Kontur nöqtələrinin koordinatları, adətən 1:25 000 miqyaslı topoqrafik xəritələrə görə təyin edilir və kiçikmiqyaslı xəritələrə köçürülür. Vaxt az olduqda və irimiqyaslı xəritələr olmadıqda, koordinatlar bilavasitə həmin miqyas və əraziyə aid xəritələr üzərindən götürülür. Koordinatların təyin olunmasının orta dəqiqliyi 5 m-dən çox olmamalıdır. 1:100 000 və 200 000 miqyaslı xəritələrdə imkan olduqca hər nöqtə 10 km² olmaqla, bərabər sıxlıqda seçilir. 1:50 000 miqyaslı xəritələrdə isə bu sıxlıq 3-5 km² təşkil etməlidir. Kontur nöqtələri xəritələrində də koordinat məlumatları və yüksəkliklər qırmızı və ya çəhrayı rənglə göstərilir.

Çay sahələri xəritəsi qoşunlar tərəfindən su maneələrinin dəf olunmasının təşkili və keçirilməsi üçün su maneələri və ətraf sahələrin təfəssilatlı öyrənilməsi məqsədilə hazırlanır (Şək. 6).

Şək. 6. Çay sahələri xəritəsi (fragment)

Çay sahələri xəritəsi 1:25 000 və 1:50 000 miqyaslı topoqrafik xəritələr əsasında tərtib edilir və qoşunların su maneələrini dəf etməsi ilə bağlı aşağıdakı məlumatları əks etdirməlidir:

- farvater (çayda gəmi keçə bilən yer) üzrə çayın dərinliyi;
- sahilin meyilliyi və qruntun tipi;
- su anbarlarının və ya hidrotexniki qurğuların dağıdılması, həmçinin mövsüm dəyişikliyi və ya təbii fəlakətlər nəticəsində su səviyyəsinin qalxması ilə sahil xətlərinin ehtimal olunan dəyişiklik çizgiləri;
- bizim qoşunların və düşmən tərəfin yaxınlaşmasının müşahidə edilməsinə imkan verən sahil-yanı komanda yüksəklikləri və bu yüksəkliklərdən düşmən tərəfə doğru müşahidə sektoru;
- sahil xətlərindən kənar ərazilərdə yaxşı seçilən oriyentirlər;
- qoşunların marağında olan ərazi haqqında əlavə məlumatların əldə edilməsinə imkan verən obyektlər və onların xüsusiyyətləri.

Qeyd olunan məlumatlardan başqa, çay sahələri xəritələrində ərazi elementlərinin topoqrafik xəritələrdə olmayan xüsusiyyətləri geniş təfəsilatla göstərilir. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- çayların eni, axın sürəti və dib qruntunun xarakteri;
- yol şəbəkələrinin örtük materialı, hərəkət və bütün hissənin eni, körpülərin uzunluğu, eni, yük götürmə qabiliyyəti, tikildiyi material, yanlarındakı torpaq töküntüsünün hündürlüyü və oyuqların (girintilərin) dərinliyi, eniş və yoxuşların meyilliyi, yankeçmə və yanalma yerlərinin mövcudluğu;
- sahilboyu yağanların, çalaların, daş, qum, çınqıl və s. karxanaların dərinliyi və genişliyi;
- yaşayış məntəqələrinin tikinti və planlaşdırılma xarakteri, giriş və oriyentirlərin mövcudluğu;
- bitki örtüyü üzrə ağacların növü, hündürlüyü, qalınlığı, onlar arasındakı məsafə, mövcud cığirlar;
- bataqlıq yerlər, onların dərinliyi keçilə bilən və keçilməyən yerlər;
- sahilboyu sahələrin torpaq süxurunun növü və xüsusiyyəti.

Döyüş fəaliyyətlərinin planlaşdırılması və keçirilməsi ərəfəsində çay sahələri xəritələrində yeni tikilmiş hidrotexniki qurğular, yeni yaranmış adalar, axınlar, sürüşmələr, keçidlər, həmçinin sahil xəttində baş vermiş dəyişikliklər göstərilir. Xəritədə sahilboyu və ətraf ərazilərdəki bütün yaşayış məntəqələrinin adlarının yazılışı bir qədər qalınlaşdırılır.

Qeyd olunan obyektlər və ərazi elementləri, həmçinin xüsusiyyətlər sahil xəttindən 5-10 km genişliyi əhatə edən zolaq üzrə göstərilir [6, s.39].

Ərazinin keçilməsi xəritələri üzərində ərazinin keçilməsi haqqında məlumatları əks etdirən xüsusi xəritələrdir. Bu xəritələr qoşunların yerdəyişməsi zamanı hərəkət və manevr şərtlərinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi üçün təyin olunmuşdur. Bir qayda olaraq, topoqrafik xəritə əsasında tərtib olunur. Xəritələrdə ərazinin çətin keçilən və keçilməyən sahələri, hərəkət üçün daha əlverişli istiqamətlər, relyefin xüsusiyyətləri (yamacların meyilliyi və uzunluğu, uçurumlar və onların hündürlüyü, yağanlar, çalalar və s.), çaylar (dərinliyi, dibinin qruntu, suyun axın sürəti, selbasma zonaları, üzərindəki hidrotexniki qurğular, keçidlərin mövcudluğu və s.), bataqlıqlar (dərinliyi, bitki örtüyü, keçiləbilmə yerlərinin mövcudluğu və s.), yollar, zəmin qatının tərkibi və onun keçiləbilmə imkanlarını müəyyən edən digər elementlər göstərilir [5, s.38].

Aerokosmik fotosənədlər

Ərazi haqqında aerokosmik fotosənədlər döyüş fəaliyyətlərinin planlaşdırılması baxımından daha vacib olan ərazi və hədlərdə yaradılır. Bu sənədlərdə düşmən haqqında məlumatlar, adətən, deşifrə olunur, yəni düşmənin mövqe və obyektləri aşkarlanır, yanlarında onlara dair müvafiq qeydlər verilir. Aerokosmik fotosənədlər qərargahlarda topoqrafik xəritələrlə birləşdirilən istifadə olunur [7, s.3-5]. Bu sənədlərə aşağıdakılar aid edilir:

- aerokosmik fotosəkillər;
- fotosxemlər;
- fotoplanlar;
- fotoxəritələr;

– fotomozaik xəritələr və s.

Koordinat şəbəkəsi çəkilmiş **aerokosmik fotosəkillər** 1:50 000 və daha böyük miqyaslarda yaradılır. Bu fotosənədlər ona görə aerokosmik fotosəkillər adlandırılır ki, onlar həm havadan təyyarə, helikopter və son zamanlar pilotsuz uçan aparatlara (PUA), həm də kosmosdan Yerin süni peyklərinə quraşdırılmış fotoaparatlardan vasitəsilə çəkilir (Şək. 7).

Şək. 7. Tartar şəhərinin kosmik fotosəkli

Aerokosmik fotosəkillərdən topoqrafik xəritələrin tərtibi, köhnəlmiş xəritələrin yeniləşdirilməsi, döyüş əməliyyatları zamanı müxtəlif xüsusi xəritə və fotosənədlərin tərtib edilməsi, qoşunların əsas döyüş düzülüşü elementlərinin əraziyə bənd edilməsi, hədəflərin koordinatlarının təyin edilməsi, ərazidə səmtləşmə aparılması və s. məqsədlər üçün istifadə olunur [8, s.99-100]. Aerokosmik fotosəkillər döyüşün başlamasından əvvəl ərazinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi məqsədilə topoqrafik xəritələrə əlavə informasiya mənbəyi kimi verilir. Çünki topoqrafik xəritələr ərazidə sonradan əmələ gələn dəyişiklikləri göstərə bilmir və ildən-ilə köhnəlir. Yeni çəkilmiş aerokosmik fotosəkillərdə isə bütün bu dəyişikliklər yer alır. Bu baxımdan, xəritə və aerokosmik fotosəkillər bir-birini tamamlayır. Onların ikisi birlikdə istifadə edildikdə daha çox informasiya əldə edilir, birində olan əskiklik digəri ilə düzəldilir.

Aerokosmik fotosəkillərin xəritə ilə müqayisədə aşağıdakı üstünlükləri vardır:

- aerokosmik fotosəkillər ərazinin daha təfəssilatlı və obyektiv təsvirini verir;
- qısa müddətdə (2-3 saat ərzində) əldə edilir;
- siyasi və hərbi səbəblərdən quru qoşunlarının daxil ola bilmədiyi ərazilər haqqında fotosəkillər vasitəsilə məlumatlar toplamaq mümkün olur;
- xəritə üzərində olmayan hərbi obyektləri və məlumatları əhatə edir;
- düşmənin hərəkət və fəaliyyətini qiymətləndirməyə imkan verir;
- ərazidə baş vermiş dəyişiklikləri əks etdirir;
- xəritə ilə birlikdə istifadə edildikdə çox yaxşı qiymətləndirmə vasitəsidir.
- *Aerokosmik fotosəkillərin xəritə ilə müqayisədə çatışmayan cəhətləri aşağıdakılardır:*
- relyef formalarını tanımaq çətinidir, horizontallar olmadığı üçün onların kəmiyyət göstəricilərini, yüksəklik qiymətlərini təyin etmək olmur;
- xəritədə olduğu kimi şərti işarələr, izahedici yazılar, coğrafi adlar və kənar məlumatların oluması səbəbindən oxunması çətinidir;
- miqyas təxminidir, koordinat şəbəkəsi yoxdur, məsafələr və koordinatlar müəyyən üsullar tətbiq edildikdən sonra hesablanma bilər;
- kontrast rənglərin ton fərqi az olduğundan zəif işıqda oxunması çətinidir [9, s.198].

Fotosxəmlər (ortofotosxəmlər) ərazi dəyişikliyi barədə məlumatların qərargah və qoşunlara operativ çatdırılması üçün nəzərdə tutulur. Bu sənədlər operativ-taktiki cəhətdən daha vacib ərazi sahələrində tərtib edilir. Fotosxəmlər aerokosmik planaalma (ərazinin aerokosmik fotoçəkilişi) miqyasında hazırlanır. Fotosxəmlər üzrə məsafələrin ölçülməsi və koordinatların təyin edilməsi məqsəduyğun

deyil. Çünki planaalma aparılan aero və ya kosmik fotoaparatin kamerasının optik oxunun meyil bucağı, relyef meyilliyindən əmələ gələn xətlər səbəbindən şəkillərdə miqyas hər yerdə eyni deyil.

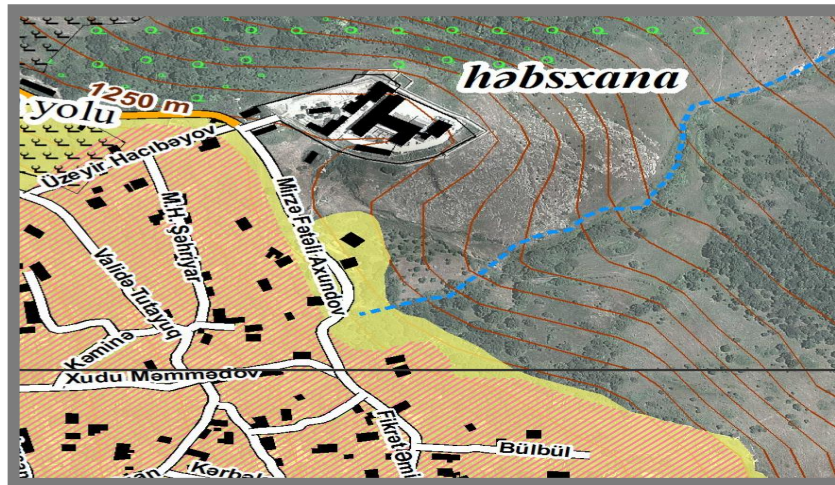
Fotoplanlar (ortofotoplanlar) qoşunların döyüş düzülüşü elementlərinin əraziyə bənd edilməsi və hədəflərin koordinatlarının təyin olunması məqsədilə yaradılır (Şək. 8).

Şək. 8. Şuşa şəhərinin fotoplanı (fraqment)

Aerokosmik fotosəkil və fotosxemlərdən fərqli olaraq, fotoplanların yaradılması zamanı aero və ya kosmik fotoaparatin kamerasının optik oxunun meyil bucağının, relyefin meyilliyindən əmələgələn xətlər fotoqrammetriya cihazları (fototransformator, stereoprojektor, stereokomparator, müasir fotoqrammetriya stansiyaları və s.) vasitəsilə aradan qaldırılır [10, s.1]. Bu səbəbdən də, fotoplanlar üzrə dəqiq ölçmə işlərini yerinə yetirmək olar. Fotoplanlar, bir qayda olaraq, topoqrafik xəritə vərəqlərinin nomenklaturası çərçivəsində hazırlanır. Bu sənədlər böyükmiqyaslı topoqrafik xəritələrlə təmin olunmayan ərazilər üçün 1:25 000, 1:50 000 və 1:100 000 miqyaslarında tərtib edilir.

Fotoxəritələr də fotoplanlar kimi eyni məqsədlər üçündür. Bu sənədlərdən qoşunlarda adətən xəritələrlə təmin olunmayan ərazilərin öyrənilməsi və səmtləşmə aparılmasında istifadə edilir (Şək. 9).

Şək. 9. Şuşa şəhərinin fotoxəritəsi (fraqment)

Üzərinə relyef çəkilməsi, yaşayış məntəqələri adlarının göstərilməsi və əsas topoqrafik elementlərin kontura alınması və ya deşifrənməsi fotoxəritədəki ərazinin oxunmasını olduqca asanlaşdırır. Fotoxəritələr 1:25 000 və ya 1:50 000 miqyaslarında hazırlanır.

Nəticə

Məqalədə aparılan elmi araşdırmalar əsasında aşağıdakı nəticə və təklifləri irəli sürmək olar:

– qoşunların gündəlik fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, hərbi əməliyyatların operativliyi və səmərəliliyinin artırılması məqsədilə tələb olunan informasiya bazasının təşkilində CİS əvəzəlməz vasitədir. Ona görə də, Hərbi CİS-in yaradılması bu gün üçün olduqca aktual məsələdir;

– HCİS-in topoqrafik məlumat bazası digər növ coğrafi məlumat bazalarından kəskin fərqlənir və bu baxımdan, onun yaradılmasına xüsusi yanaşma tələb edilir;

– keçmiş müharibələr, müasir dövrün lokal müharibələrindəki döyüş fəaliyyətləri və operativ səviyyədə keçirilən təlimlər göstərir ki, yaranmış vəziyyətin müxtəlif şəraitlərində əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsi üçün ərazi haqqında topoqrafik xəritələrdə olmayan əlavə məlumatlara istinad etmə və onların məharətlə istifadəsi zəruri hesab olunur. Buna görə də qoşunların topogeodeziya təminatı üzrə kompleks tədbirlərinin həyata keçirilməsində onların ərazi və düşmən haqqında dolğun məlumatları əks etdirən xüsusi xəritə və fotosənədlərlə təmin olunması vacibdir.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, qoşunların xüsusi xəritə və ərazi fotosənədlərinə olan ehtiyacının vaxtında təmin olunması və əlyətərliyin asanlaşdırılması üçün HCİS-in TMB daxilində “Xüsusi xəritə alt bazası”nın yaradılması məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. Энциклопедический словарь. www.dic.academic.ru.
2. Chrisman N. Exploring Geographic Information Systems, New York, 2002. 23 p.
3. Musayev İ.F. Rəqəmli xəritələrin yaradılma texnologiyası və coğrafi informasiya sistemi. // Hərbi Bilik, 2006, № 5, s. 21-32.
4. 1:10 000 miqyaslı topoqrafik xəritələrin şərti işarələri. Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin nəşri. Bakı, 2005, 180 s.
5. Cəbrayilova Z.Q. Verilənlər bazası. Biliklər bazası. Ekspert sistemləri: AMEA-nın İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu. Bakı, 2017, 12 s.
6. Qovoruxin A.M., Qamezo M.V. Zabitin Hərbi topoqrafiya üzrə sorğu kitabı. Moskva, 1968, 79 s.
7. Musayev İ.F. Xüsusi xəritə və ərazi fotosənədlərinin təyinatı və növləri. Silahlı Qüvvələrin Hərbi Topoqrafiya xidməti. Bakı, 2015, 6 s.
8. Бубнов И.Ф., Богатов С.Ф., Дубов С.Д., Калинин А.К., Савченко П.Т. Военная топография. Москва, 1976. 332 с.
9. Qoşunların topogeodeziya təminatı zamanı fototopoqrafiya işləri üzrə təlimat. 3-cü hissə: Xüsusi xəritə və ərazi haqqında fotosənədlərin orijinallarının yaradılması, RFR-3. Moskva, 1983. 103 s.
10. Mikayılov K. Hərbi topoqrafiya. Bakı, 2016, 330 s.

Аннотация

Специальная база карт военной геоинформационной системы Максуд Годжаманов, Ильгар Мусаев

Тема статьи широкое применение как в гражданских, так и в военных отраслях широких возможностей геоинформационных систем (ГИС) со дня ее создания до наших дней. Обсуждается наряду с ГИС представляющим электронные пространственные информации гражданским производственным отраслям геопространственная базы данных (ГПБД). Анализируется различные стороны между ГИС и ГПБД и указывается целесообразность применения ГИС в военных целях. Рекомендуется создание новой «Подбазы специальных карт» для обогащения

материалами специальных карт, аэрокосмических фотодокументов и материалов топографической базы данных (ТБД) для военных целей широко используемых в войсках.

Ключевые слова: Военная геоинформационная система, геопространственная база данных, топографическая база данных.

Abstract

Special map base of the defence geographic information system

Magsud Gojamanov, Ilgar Musayev

The paper deals with the technical opportunities of geographical information systems (GIS) used in civilian and military sphere since its advent and geospacial data base (GDB). Different features of GIS and geospacial data base (GDB) are analyzed in the presented article and the usage of GIS is recommended for military purposes. At the same time, it is offered to create Special map subbase” in order to enrich the GIS with special maps and aerospace photo documents and information used widely for military purposes.

Keywords: Military geographic information system, geospacial data base, topographic data base.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 01.11.2017

Çapa qəbul edilmişdir: 07.11.2017

UOT 620

YENİ FRAKSIYA TƏRKİBLİ NANOKOMPOZİT ALTERNATİV DİZEL YANACAĞI İLƏ İŞLƏYƏN MÜHƏRRİKİN XARAKTERİSTİKALARININ ÇIXARILMASI ÜÇÜN EKSPERİMENTAL STEND

polkovnik-leytenant Yadigar Cəbiyev
Döyüş Hazırlığı və Hərbi Təhsil Baş İdarəsi
E-mail: yadigarcabiyev@gmail.com

Xülasə. Məqalədə müasir dövrdə alternativ dizel yanacaqlarının aktuallığı açıqlanır və bu məqsədlə alınan yeni fraksiya tərkibli nanokompozit yanacağın ilkin sınaqlarının keçirilməsi barədə məlumat verilir. Yeni yanacağın fiziki-kimyəvi xassələrinin tədqiqi və ilkin sınağının nəticələrinə əsaslanaraq bu sahədə tədqiqat işlərinin davam etdirilməsinin perspektivliyi vurğulanır. İlkin mərhələdə motor sınaqlarının keçirilməsi üçün təklif edilən eksperimental stend, onun quruluşu və iş prinsipi açıqlanır.

Açar sözlər: alternativ dizel yanacağı, motor sınaqları, eksperimental stend, dizel mühərriki, sürət xarakteristikası, sınaq.

Dünyanın qabaqcıl ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası və onun Silahlı Qüvvələrində də yanacağa olan tələbatın artması, mühərriklərdən xaric olunan qazların zəhərliliyinə qoyulan normativlər, neft ehtiyatının getdikcə tükənməsi və dünya bazarında neftin qiymətinin sürətlə dəyişməsi mühərriklər üçün yeni alternativ yanacaqların alınmasının vacibliyini gündəmə gətirir. Eyni zamanda, müharibə şəraitində olan ölkəmizin yerləşdiyi regionda təbii fəlakətlər, kataklizmlər və digər global fəlakətlərin baş verməsi də istisna edilmir. Buna görə də Silahlı Qüvvələr ehtimal olunan şəraitdə fəaliyyət göstərmək məqsədilə daima yüksək hazırlıq səviyyəsində, daha böyük və uzunmüddətli işlərin yerinə yetirilməsinə hazır olmalıdır. Ölkəmizdə hərbi münaqişələr, təbii fəlakətlər, kataklizmlər və digər global hadisələrin baş verə biləcəyi hallarda yanacaq təminatında ehtimal olunan fasilələr Silahlı Qüvvələrin döyüş qabiliyyətinə və ümumilikdə ölkənin nəqliyyat potensialına ciddi şəkildə zərbə vura bilər. Odur ki, Silahlı Qüvvələrin yüksək hazırlıq səviyyəsini təmin etmək üçün texnikanın fasiləsiz olaraq yanacaq təminatı ilə təmin edilməsi, həmçinin ölkədə ehtiyat alternativ yanacaqların olması çox vacib məsələ hesab olunur.

Bütün bunlarla yanaşı, dünyada dizel mühərrikli texnikaların kütləvi şəkildə istehsalı və onların digər dövlət qurumlarında olduğu kimi, orduda da geniş şəkildə istifadəsi hələ bir neçə onilliklərdə də üstünlük təşkil edəcəkdir.

Son illər Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində keçmiş Sovetlər Ordusundan qalmış karbüratör mühərrikli texnikaların silahlanmadan çıxarılaraq yeni dizel mühərrikli texnikalarla əvəz edilməsi dizel mühərrikli texnikaların sayının nəzərəcarpacaq dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur. Hazırda orduda texnika parkının $\approx 80\%$ -ni dizel mühərrikli texnikalar təşkil edir ki, bunu artıq dizelləşmə tendensiyasının sübutu kimi göstərmək olar.

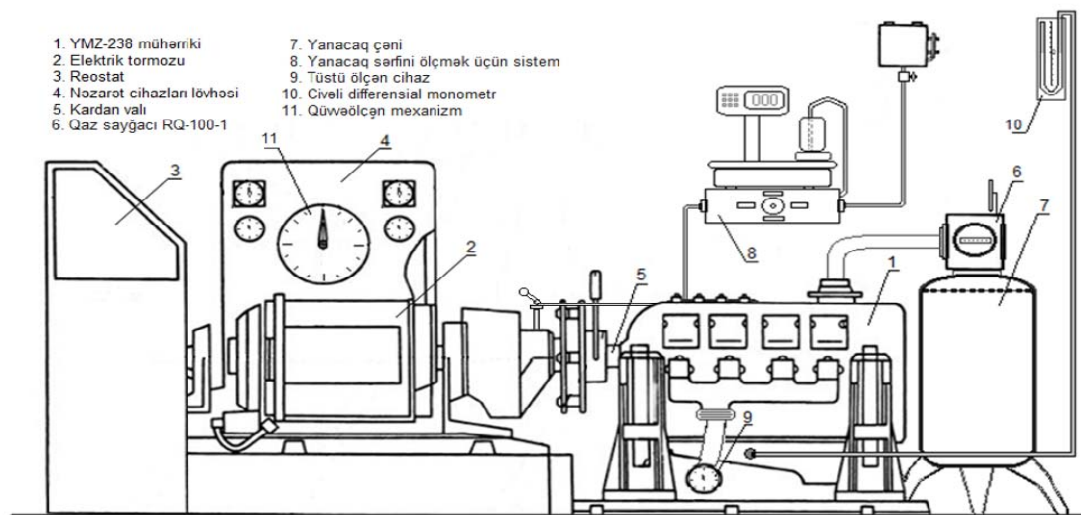
Məsələnin vacibliyini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası və Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının akademik M.F.Nağıyev adına Kataliz və Qeyri-Üzvi Kimya İnstitutu arasında elmi-texniki sahədə əməkdaşlığa dair müqavilə imzalanmışdır. Bu müqaviləyə əsasən sözügedən müəssisələrin birgə çalışdığı elmi-tədqiqat layihəsi əsasında yeni fraksiya tərkibli nanokompozit alternativ dizel yanacağı hazırlanmışdır. Hazırlanmış dizel yanacağının fiziki-kimyəvi xassələrinin laboratoriya tədqiqatı ondan dizel mühərriklərində bir yanacaq kimi istifadə olunmasının perspektivliyini göstərmiş və elmi-tədqiqatın daha da reallaşdırılması məqsədilə Müdafiə Nazirliyinin "Xüsusi Texnika İstehsalat Birliyi"ndə MT-LB markalı tırtıllı maşında bu yanacaq nümunələrinin sınağı keçirilmişdir. Sınaq zamanı mühərrikin bütün yanacaq nümunələri ilə səlissə işə düşməsi və normal işləməsi, o cümlədən müxtəlif rejimlərdə dayanıqlı işləməsi müşahidə olunmuşdur. Bütün bunlar isə yeni fraksiya tərkibli nanokompozit alternativ dizel yanacağı nümunələrinin motor sınaqlarının və bu sahədə tədqiqat işlərinin davam etdirilməsinin aktual olduğunu göstərmişdir [1].

Bunun üçün də bu yanacaqların fiziki-kimyəvi xassələrini standart dizel yanacağına uyğun və ya

ondan yaxşı olmasını müəyyən etmək, həmçinin motor xassələrini öyrənmək və tədqiqat işlərini davam etdirmək məqsədilə motor sınaqlarının keçirilməsinin vacibliyi gündəmə gəlmişdir. Eyni zamanda, qeyd edilən məsələləri həyata keçirmək üçün eksperimental stendin hazırlanmasına ehtiyac yaranmışdır. Belə bir stend vasitəsilə mühərrikin sürət və bəzi güc xarakteristikaları çıxarılaraq, istifadə edilən yanacaq barədə əsaslı qərar qəbul edilməlidir.

Bu məqsədlə Müdafiə Nazirliyinin “Xüsusi Texnika İstehsalat Birliyi”nin bazasında olan КИ-5274 ГОСНИТИ markalı mühərrikin uyuşdurma stendi əsas götürülmüşdür. Qeyd edilən stenddə mühərrikin sürət və bəzi güc xarakteristikalarının çıxarılması üçün ona əlavə avadanlıq və ölçü cihazları quraşdırılmışdır (şək. 1) [2].

Şək. 1. Yeni fraksiya tərkibli nanokompozit alternativ dizel yanacağının motor sınaqlarının keçirilməsi üçün eksperimental stend

Eksperimental stend elektrik tormozundan, reostatdan, elektrik şkafindan, mühərriki bərkitmək və saxlamaq üçün hissədən, soyutma, yağlama, qidalanma, işlənmiş qazları və karter qazlarını xaric etmə sistemlərindən, qurğunun idarə orqanlarından, müxtəlif vericilərdən və ümumi pultdan ibarətdir.

Sınaq işləri Yaroslavl motor zavodunda istehsal olunan YMZ-238 markalı dizel mühərriki (1) üzərində aparılacaqdır. Elektrik tormozu (elektrik dinamometri) AKB-101-493 (160 kVt, 380 V, 50H, mühərrik rejimində $n=600-1500$ dəq⁻¹, generator rejimində $n=1700-3000$ dəq⁻¹, rotorun sinxron fırlanma tezliyi 1500 dəq⁻¹) tipli balansirli asinxron elektrik maşından (2), КИ-5274 ГОСНИТИ markalı siferblatlı qüvvəölçən (hesablama qolu 716,2 mm) mexanizmdən (11) ibarətdir. Elektrik tormozu sınaq zamanı mühərrikin istənilən yük və sürət rejimlərində verdiyi gücü qəbul edir, tormozlamanın dayanıqlı olmasına və effektiv gücün dəqiq ölçülməsinə imkan verir. Bundan başqa, elektrik tormozu vasitəsilə mühərrikin mexaniki itkilərini də təyin etmək olur, onun tez və etibarlı işə salınması təmin edilir. Balansirli asinxron elektrik maşının rotorunun lövbəri sınıanan mühərrikin dirsəkli valı ilə ikiyoşnaqlı kardan (5) vasitəsilə əlaqələndirilir, gövdəsi isə diyircəkli yastıqlarla dayaq üzərində yerləşdirilir. Bu zaman stator rotorun fırlanma oxu ətrafında dönmə imkanı əldə edir və maşının gövdəsini rotorun valına nisbətən hər iki tərəfə müəyyən bir bucaq altında döndərə bilər. Elektrik maşınının işi zamanı rotorun fırlanma momenti onun statorunda reaktiv moment yaradır və bu da elektrik maşınının gövdəsini əks istiqamətdə döndərməyə çalışır [3].

Statorla lövbərin maqnit sahələri arasında qarşılıqlı əlaqə olduğu üçün statorla lövbərdəki burucu momentə (və ya mühərrikin burucu momentinə) bərabər müqavimət momenti əmələ gəlir. Müqavimət momentinin istiqaməti elektrik tormozunun iş rejimindən asılıdır. Mühərrik rejimində, yəni tormoz elektrik mühərriki kimi işləyib sınıanan mühərrikin dirsəkli valını fırlatdıqda, bu moment fırlanmanın əksinə, generator rejimində isə, yəni tormoz kimi işlədikdə, fırlanma istiqamətinə yönəlir. Sınıanan mühərrikin dirsəkli valının balansirli asinxron elektrik maşınının rotoruna verdiyi fırlanma tezliyi 1500 dəq⁻¹

həddini keçən kimi elektrik maşını avtomatik olaraq generator rejimində işləməyə başlayır. Bu zaman, mühərrikin mexaniki enerjisinin böyük hissəsi elektrik enerjisinə çevrilir və elektrik şəbəkəsinə verilir.

Siferblatlı qüvvəölçən mexanizm (11) riyazi rəqqas tiplidir və yük altında sınınan mühərrikin tormoz momentini ölçməyə xidmət edir.

Reostat (3) maye tiplidir. O, balansirli asinxron elektrik maşını işə salmaq və sınaq zamanı onun tormozlama momentini tənzimləmək üçün istifadə edilir.

Mühərrikin sınağı zamanı soyutma sisteminin temperaturu istismar şəraitindəki hədlərdə saxlanılmalıdır [3]. Mühərrikin temperatur rejiminə su köynəyinin giriş və çıxışında yerləşdirilən istilik qəbulediciləri (TM-100) ilə əlaqələndirilən, ölçü hədləri 0-120°C olan distansion termometrər (YKT-101) vasitəsilə nəzarət edilir və soyutma sistemində temperatur 75-80°C hədlərində saxlanılır.

Mühərrikin yağlama sistemindəki yağın temperaturunun sabit saxlanması da vacib məsələlərdən biridir. Əks halda sürtünmə şəraitinin dəyişməsi təcrübənin nəticələrində özünü göstərəcəkdir. Yağın temperaturu 80-90°C hədlərdə saxlanılır. Yağın temperaturuna yağ karterində yerləşdirilən istilik qəbuledicisi (ПТ-1Т) ilə əlaqələndirilən və ölçü hədləri 0-125°C olan distansion termometr (2ТУЭ-111) vasitəsilə nəzarət edilir. Mühərrikin yağlama sistemindəki yağın təzyiqi МТП-160 markalı manometr ilə ölçülür.

Mühərrikin qidalandırılması üçün tətbiq edilən sistemlər onu sınaq zamanı lazımi qədər yanacaq və hava ilə təmin edir, onların sərfini, təzyiq və temperaturunu ölçməyə imkan verir [3]. Mühərrikin yanacaq qidalandırılması məqsədilə döşəmədən 2 metr hündürlükdə yerləşdirilən çəndən, yanacağın sərfini təyin etmək üçün siferblatlı çəki tərəzisdən (8), ölçü qabından və üçgediqli krandan istifadə olunur. Mühərrikin hava sərfinin ölçülməsi doldurma və hava artıqlıq əmsallarının tapılması üçün lazımdır. Mühərrikin hava sərfi onun sorma sistemi üzərində quraşdırılmış ПГ 100-1 tipli qaz sayğacı (6) vasitəsilə təyin edilir.

İşlənmiş və karter qazlarını xaric edən sistem bu qazların təzyiq və temperaturlarını, işlənmiş qazların tüstülük dərəcəsini ölçməyə imkan verir. Bu sistemin hidravlik müqaviməti məhduddur və sınağın nəticələrinə mənfi təsir etməyəcəkdir. İşlənmiş və karter qazlarının təzyiqi civəli diferensial monometr (10) vasitəsilə ölçülür. Mühərrikdən xaric olunan qazların temperaturu xaricətmə kollektorunda qazların hərəkət axınına perpendikulyar yerləşdirilən xromel-alümel termocütü və МПШП-54 markalı millivoltmetr vasitəsilə ölçüləcəkdir.

Mühərrikdən xaric olunan qazların tüstülüüyü ИД-1 НАМИ tipli tüstüölçənlə təyin edilir. Bunun üçün tüstüölçənin xüsusi quruluşu (9) silindrlərin başlığından 0,5 metr kənarında xaricətmə kollektoruna bərkidilir (ДУИСТ 37.001.234.81).

Mühərrikin sınağı zamanı onun idarə orqanları rejim parametrlərinin geniş hədlərdə səlis dəyişdirilməsi və seçilən rejimin etibarlı saxlanılmasını təmin etməlidir. Bu məqsədlə bütün idarə orqanları və ölçü cihazları mərkəzi pultda (4) yerləşdirilmişdir.

Yeni fraksiya tərkibli nanokompozit alternativ dizel yanacağının istifadəsi əsasında nəzərdə tutulan xarakteristikaları çıxarmazdan əvvəl YMZ-238 markalı mühərrikin texniki vəziyyəti yoxlanılacaqdır. Belə ki, onun verdiyi güc, yanacaq sərfiyyatı və digər taktiki-texniki xüsusiyyətlər pasport göstəricilərinə uyğun gəlməlidir. Mühərrikin yanacaq avadanlıqları (YTYN və forsunkalar) müvafiq stendlərdə yoxlanılacaq və texniki tələblərə tam cavab verəcək vəziyyətə gətiriləcəkdir. YMZ-238 mühərrikinin yeni fraksiya tərkibli nanokompozit alternativ dizel yanacağı ilə işləməsi zamanı alınan texniki-iqtisadi göstəricilər onun standart dizel yanacağı ilə işləməsindən alınan göstəricilərlə müqayisə ediləcəkdir.

Tələb olunan xarakteristikaların çıxarılması məqsədilə mühərrikin burucu momenti (Nm ilə), dir-səkli valın bir dəqiqədəki orta dövrlərinin sayı (dəq.⁻¹ ilə), saatlıq yanacaq sərfiyyatı ($kq/saat$ ilə), mühərrikin hava sərfi ($kq/saat$ ilə), mühərrikə daxil olan və ondan xaric olan suyun, karterdəki yağın, mühərrikə sorulan havanın və işlənmiş qazların temperaturu ($^{\circ}C$ ilə), yağlama sistemində, yanacaq nasosunun çıxışında və sorma kollektorunda təzyiq (mm c. süt. ilə), işlənmiş qazların tüstülük dərəcəsi, ətraf mühitin mütləq və nisbi nəmlik parametrləri ölçüləcəkdir.

Sınaq təcrübələri xüsusi ventilyasiya sisteminə malik olan və ətraf mühitin parametrləri qeyd edilən boksda yerinə yetiriləcəkdir. Mühərrikin göstəriciləri ətraf mühitin parametrlərindən (baromet-

rik təzyiqdən və temperaturdan) asılı olduğuna görə tədqiqatlar zamanı çıxarılan bütün göstəricilər DÜİST 18509-88-ə əsasən normal atmosfer şəraitinə (760 mm c.süt və +15°C) gətiriləcəkdir [4].

Nəticə

Hazırlanmış eksperimental stend məhərrikin elmi-texniki cəhətdən düzgün qurulmuş sistem və mexanizmlərinin qarşılıqlı işləməsi, həmçinin quraşdırılmış əlavə avadanlıq, ölçmə cihazlarının sayı və ölçmə dəqiqliyi onun sürət və bəzi güc xarakteristikalarını çıxartmaq üçün QOST 14846-81 və QOST 18509-88-in tələblərinə tam cavab verir.

Eksperimental stend yeni fraksiya tərkibli nanokompozit alternativ dizel yanacağına dizel məhərriklərində istifadə olunmasının mümkünlüyünü təyin etmək imkanına malikdir.

Ədəbiyyat

1. Yeni fraksiya tərkibli nanokompozit alternativ dizel yanacağı nümunələrinin sınaqlarının keçirilməsi aktı №167. 11.04.2017-ci il. Buta q. 3 v.
2. Иванов А.Л., Ненишев А.С., Ширлин И.И. Стендовые испытания двигателей внутреннего сгорания. Лабораторный практикум для студентов механических специальностей. Омск: СибАДИ, 2008, 36 с.
3. Hüseynova Z.İ., Kərimov N.Ə., Mehdiyev K.İ., Əfəndiyev V.S. Avtomobil və traktor mühərrikləri, Bakı: Maarif, 1971, 435 s.
4. Свиридов Ю.Б., Малявинский Л.В., Вихерт М.М. Топливо и топливоподача автотракторных дизелей. Ленинград: Машинстроение, 1979, 247 с.

Аннотация

Экспериментальный стенд для снятия характеристик двигателя работающего с альтернативным дизельным топливом нового наноконпозиционного фракционного состава
Ядигар Джабиев

В данной статье приведены обоснования важности и актуальности разработки и применения альтернативного дизельного топлива современном этапе. В результате проведенных исследований, опытов и первичных испытаний получено альтернативное дизельное топливо нового наноконпозиционного фракционного состава. В целях получения устойчивого результата необходимо провести дополнительные исследования физико-химических свойств нового топлива. Для этого предлагается проводить испытания с использованием экспериментального моторного устройства.

Ключевые слова: альтернативное дизельное топливо, стендовые испытания, экспериментальный стенд, дизельный двигатель, снятия характеристик двигателя, испытание.

Abstract

Experimental device to find out the characteristics of the engine used with new fraction alternative nano composite diesel fuel
Yadigar Jabiev

The topicality of alternative diesel fuels is explained in the paper and the information is given about the results of the nano composite diesel fuel tests. The perspectives of continuing the research activities in this field is emphasized based on the physical-chemical characteristics of the new fuel and the results of initial tests. The offered experimental device for engine test at the initial stage, its structure and working principle are highlighted.

Keywords: alternative diesel fuel, engine tests, experimental device, diesel engine, speed characteristics.

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 06.12.2017
Çapa qəbul edilmişdir: 12.12.2017*

FİBEROPTİK RABİTƏ KABELLƏRİNİN TƏDQIQI

mayor Emil Qasimov

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

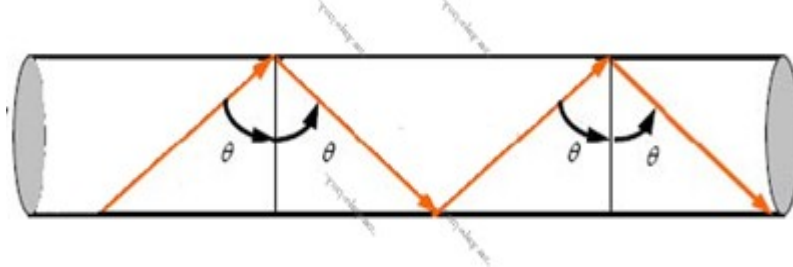
E-mail: emil.qasimov@mail.ru

Xülasə. Məqalədə fiberoptik rabitə kabellərinin yaranma mərhələləri və hərbi təyinatlı rabitə sistemlərində tətbiqi təhlil edilir.

Açar sözlər: buraxma qabiliyyəti, effektivlik, informasiya ötürmə, optik siqnal, geniş spektorda informasiya buraxılma imkanları, optik liflər, işıq vasitəsi.

Giriş

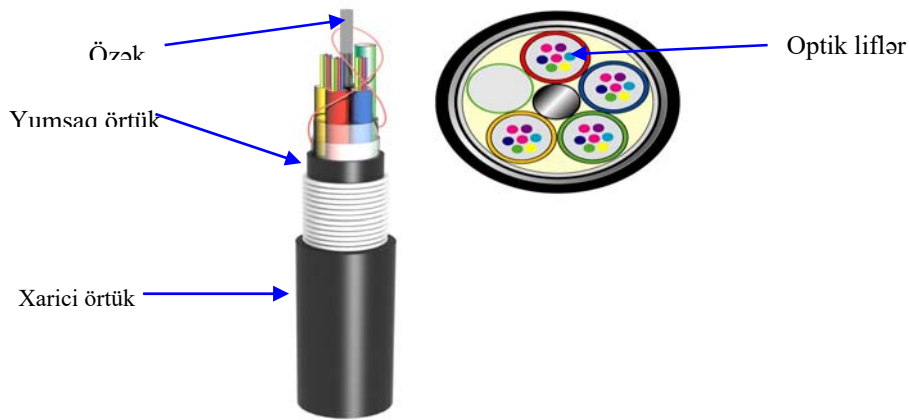
Fiberoptik rabitə kabellərinin əsası fizika elmində bildiyimiz işığın sınma qanununa əsaslanır. 1966-cı ildə ilk dəfə olaraq Çarles Kao və George Hockham şüşə fiber (liflər) vasitəsilə informasiya ötürmənin (göndərmənin) mümkün olması mülahizəsini irəli sürmüşdülər. XX əsrin 70-ci illərində optik spektrdə infraqırmızı şüalanma üzrə aktiv iş aparılmış və fiberoptik rabitənin sürətli inkişafında yarımkeçirici lazerin generasiyasının həlledici rola malik olması müəyyən edilmişdir. 1980-ci ilin əvvəllərində fiberoptik kabel ilə yaradılmış rabitə sistemi işlənib hazırlandı və sınaqlar keçirildi. Sınaqlar nəticəsində informasiyanın sönmə səviyyəsinin minimum olduğu və fiberoptik kabellərin digər adi kabellərə nisbətən daha yüksək sürətlə və uzaq məsafələrə informasiya ötürmə imkanına malik olması müəyyən edildi. Fiberoptik kabelin quruluşuna nəzər salmış olsaq ən daxildə şüşə və ya plastıkdən hazırlanmış borunu görürük. Bu borunun üzərində daha aşağı sınma əmsalına malik materialdan təbəqə vardır. Şüşə borunun üzərindəki təbəqənin sınma əmsalı, şüşə borunun sınma əmsalından aşağı olduğu üçün işıq şüası kənara çıxıb bilmir və şüşə boru boyunca irəliləyir (Şək. 1).

Şək. 1. Fiberoptik kabelin ümumi quruluşu

Fiberoptik kabellərin müasir zamanda daha çox istifadə edilməsi, elektromaqnit sahəsi olan yerlərdə şüalanmaya (maneəyə) məruz qalmamasıdır belə ki, fiberoptik kabellər elektrikle deyil, işıq vasitəsilə informasiyanın ötürülməsi həyata keçirilir. Fiberoptik kabelin digər üstünlüyü, elektromaqnit siqnalları adi kabel ilə ötürüldükdə müəyyən məsafədən sonra zəifləməyə başlayırlar və gücləndiricilərə tələbat yaranır. Amma fiberoptik kabellərdə siqnalın zəifləməsi çox az olduğundan informasiya tək bir fiberoptik kabel ilə kilometrərlə irəliləyə bilər. Nəhayət fiberoptik kabel texnologiyasının əvəz olunmaz üstünlüyü informasiyanın böyük sürətlə ötürülməsi, informasiya sızmasının (oğurlanmasının) olduqca mürəkkəbliyi, çatışmayan cəhəti isə çətin quraşdırılması hesab olunur [1].

Fiberoptik kabelin əsas elementi silindrik forması olan nazik şüşə teldən ibarət işıqkeçirici optik lifdir. Optik lif, adətən müxtəlif istiqamətin dəyişmə əmsalı olan silindr formalı kvarts şüşədən hazırlanır, özək və xarici örtük olmaqla iki hissədən ibarət olur. Özək hissə elektromaqnit enerjinin ötürülməsi, xarici örtük özək-qabıq sərhədində əks etmə şəraitinin yaxşılaşdırılması və əhatə olunan mühitdəki maneələrdən qorunmaq üçün nəzərdə tutulub (Şək. 2).

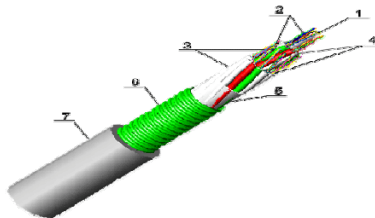
Şək. 2. Fiberoptik kabelin ümumi görünüşü

Fiberoptik kabellərin əsas tətbiq sahəsinə telefon şəbəkəsi, hesablama texnikaları, nəzarət sistemləri, texnoloji proseslərin idarə olunması və s. aiddir.

Mexaniki təsirlərdən qorunma məqsədilə fiberoptik kabelin üzərinə qoruyucu kimi müxtəlif örtüklər çəkilir. Lazım gəldikdə, istifadə təyinatından asılı olaraq fiberoptik kabelin tərkibinə bərkidici və ya zəiflədici elementlər daxil edilə bilər. Fiberoptik kabellər təyinatına görə magistral, şəhər tipli; istifadə yerlərinə görə isə sualtı, torpaqaltı, hava, yerüstü, obyekt daxili, montaj tipli və s. kabellərə bölünürlər [2]. Müxtəlif növ fiberoptik kabellərin konstruktiv xüsusiyyətləri - daxili və xarici döşənməli olan kabellər xarici magistral alt sistemlərinin qurulmasında istifadə edilir. Bu kabellərə qoyulan əsas tələblər az sönmə və genişzolaqlı olması ilə yanaşı, möhkəmliyi, rütubətə dayanıqlılığı və yüksək temperaturda işləməsidir.

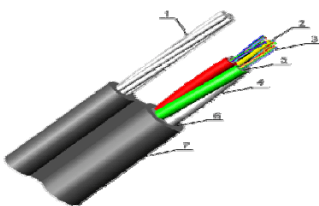
Fiberoptik kabellərin geniş spektorda informasiya ötürmə, az sönmə, kiçik qabariti və çəkisi, maneələrə qarşı qorunma imkanları, nisbətən etibarlı, praktiki olaraq qarşılıqlı təsirlərin və əlvan metal konstruksiyanın olmaması səbəbindən ucuz başa gəlməsi ilə metal kabellərdən daha səmərəlidir.

Fiberoptik kabellərin bəzi nümunələri Şək. 3-də verilmişdir:

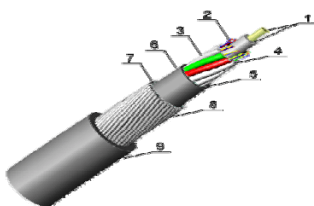
1. Ox elementi (üstü polimer örtüklə örtülmüş polad məftil)
2. Optik tel
3. Optik modul
4. Özəyin hidroizolyasiyası
5. Zirehli qatın hidroizolyasiyası
6. Qıvrılmış polad lent
7. Qoruyucu qabıq (yanğına davamlı polietilen və ya polimer)

a) İKSL tipli fiberoptik kabel

1. Kabelin xarici aparıcı elementi (polad məftil)
2. Ox elementi
3. Optik tel
4. Optik modul
5. Modul daxili hidrofob doldurma
6. Özəyin hidroizolyasiyası
7. Qoruyucu qabıq

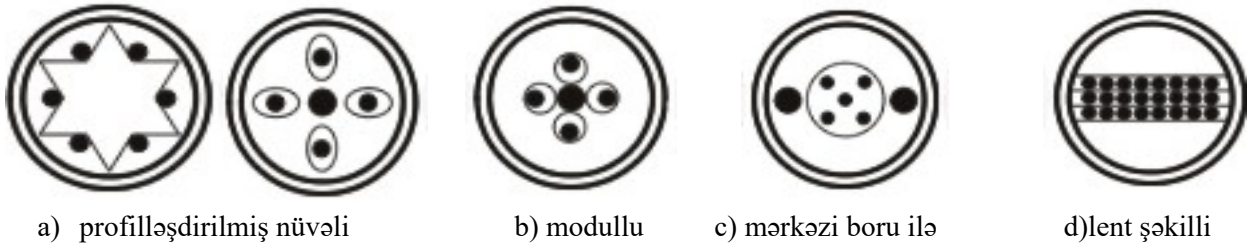
b) İK/T-M tipli fiberoptik kabel

1. Ox elementi
2. Optik tel
3. Optik modul
4. Modul daxili hidrofob doldurma
5. Özəyin hidroizolyasiyası
6. Aralıq qabığı (polietilendən)
7. Zirehli qatın hidroizolyasiyası
8. Yumru polad məftildən olan zireh
9. Qoruyucu qabıq

Şək. 3. Fiberoptik kabellər

Hazırda xarici döşənməli fiberoptik kabellərin müxtəlif növləri vardır ki, onları da dörd qrupa bölmək olar (Şək. 4).

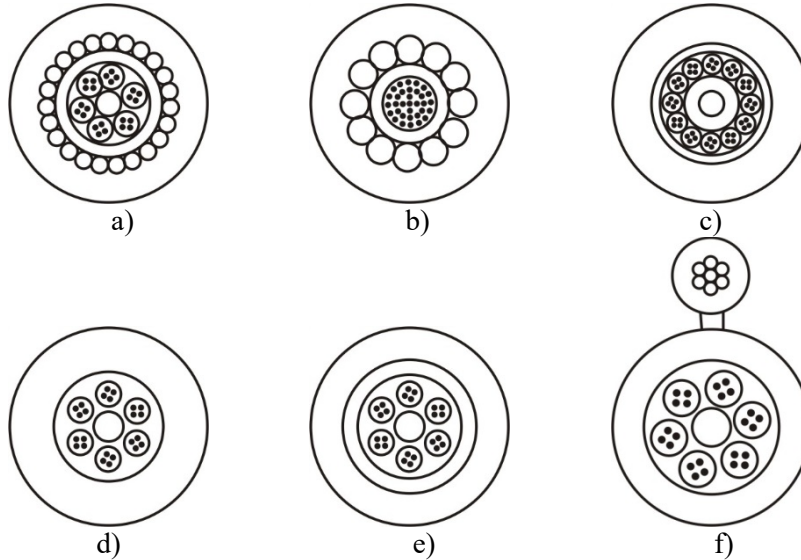

Şək. 4. Fiberoptik kabellərin növləri

Profilləşdirilmiş nüvəli fiberoptik kabelin əsasını fıqurlu element təşkil edir. Onun daxilində işıq ötürən liflər yerləşdirilir. Ötən əsrin 80-ci illərinə qədər bu konstruksiya geniş istifadə edilirdi. Hazırda tutumunun məhdudluğu səbəbindən (16 lifdən çox olmayaraq) çox az tətbiq olunur [3, s.2].

Modullu və ya çoxmodullu fiberoptik kabellər ənənəvi burum strukturlu olur. Hər burumda iki mm diametrlı modullar yerləşir. Modulda birdən on ikiyə qədər liflər yerləşdirilir. İstehsal zamanı modulun borusuna liflərin yerləşdirilməsi həyata keçirilir, bu isə döşənmə zamanı dartılarkən və ya sıxılarkən onun optik göstəricilərinin sabit qalmasına şərait yaradır.

Optik liflərin iki növü var: burum və monolif. Burum özündə ümumi xarici örtüyə malik çoxlu sayda liflərin burumunu birləşdirir. Bu cür optik liflər yüksək elastikliyə, çoxqatlı əyilməyə, davamlılığa malikdir və geniş istiqamətlənmə diaqramlı işıq ötürücülərindən istifadə etməyə imkan verir. Lakin bu cür fiberoptik kabellər böyük çəkiyə malik olduğundan baha başa gəlir. Burumdakı liflərin uzunluqlarındakı fərqlər onların buraxma zolağını monoliflərə nəzərən kiçildir. Ona görə də, burumtəplı liflərə malik fiberoptik kabellər elastiklik və çoxqatlı istifadə üçün əsas tələbat olan mobil qurğularda tətbiq olunur. Mexaniki və atmosfer təsirlərindən müdafiə və konstruksiyanı möhkəmləndirmək üçün ikiqat şüşə lif kip və ya boruşəkilli plastmas örtüyə malik olur.

Şək. 5. Fiberoptik kabellərin nüvələrinin konstruksiyaları

– yumru polad naqillərlə örtülmüş polietilen borunun içərisinə yerləşdirilmiş fiberoptik kabellər: su maneələrindən keçməklə dənizin altında və kabel şaxtalarında istifadə olunur (Şək. 5.a).

– mərkəzi borunun içərisində yerləşən yumru polad naqillərlə örtülmüş fiberoptik kabellər: su maneələrinin üzərindən keçməklə dənizin altında və kabel kanalizasiyasında çəkilməsi üçün istifadə olunur (şəkil 5.b).

– polad lentlə örtülmüş polietilen borunun içərisinə yerləşdirilmiş fiberoptik kabellər: kabel kəməlləşməsində, tunellərdə, körpülərdə, estakadalarda çəkilmək üçün istifadə olunur (Şək. 5.c).

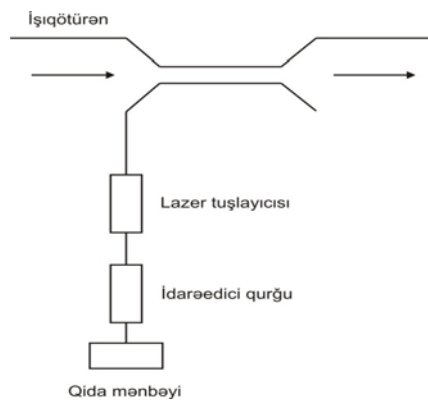
– binaların içərisində çəkilmək üçün plastmas borulu üzəri mühafizə olunmayan fiberoptik kabellər (Şək. 5.d).

– dəmir yollarında və şəhər nəqliyyatında kontakt şəbəkəsi və hava rabitə xətlərinin dayaqlarından asılan tam dielektrik olan fiberoptik kabellər (Şək. 5.e).

– işıqlandırma dayaqlarında asılmaq üçün çıxarılmış güc elementi olan fiberoptik kabellər (şəkil 5.f).
Optik liflərin növlərinə görə kabellər təkmodullu və çoxmodullu olur.

Fiberoptik kabellərdə optik liflərin sayı, adətən 4÷216-ya qədər olur, istismar müddəti 25 ildir. Sifarişçilərin istəyi ilə bu kabellər yanmayan materialdan hazırlana bilər.

Optik gücləndirici (optical amplifiers) – optik şüalanmanı gücləndirən qurğuya deyilir. Optik kəməllər və sistemlərdə işıq güclənməsi xarici mənbənin enerjisi hesabına həyata keçirilir. Gücləndiricinin əsasını əlavə enerji ötürməklə işıqlanmanın gücünü artıran aktiv fiziki mühit təşkil edir. Aktiv mühitdə də lazerdə olduğu kimi eyni materiallardan istifadə olunur. Əlavə enerjinin ötürülməsi fasiləsiz və ya impuls xarakterli olur [4].

Şək. 5. Optik gücləndiricinin struktur sxemi

Optik gücləndiricilər optik liflərin əsasında onların üzərinə erbiya və ya prazeodim maddəsi səpilməklə yaradılır və işıq ötürənin qoşulmuş hissəsində və qarışıq lazerin köməyi ilə həyəcandırılır. Nəticədə, dalğa uzunluğu boyunca gücləndirilən siqnalın stimulyasiyası baş verir. Bu gücləndiricilər işıqın amplitudasını geniş dalğa diapazonunda saxlamış olur. Işıq siqnalı yüz və min dəfə güclənir. Litiumdan istifadə, eyni zamanda daxili elektrik effekti yaradır. Bu elektrik idarə olunan dalğa ötürənlər optik tranzistorlar adlanır. Yarımkeçirici optik gücləndiricilər yüksək sürətə malikdir. Başlıqdan əks olunmanı azaltmaq üçün kiçik əks etmə əmsalı olan örtüklərdən istifadə olunur [5].

Optik gücləndiricilər təkcə optik şüalanmanı gücləndirmək üçün deyil, eyni zamanda optik modulətorlarda işıq çeviriciləri və qəbuledicilərinin retranslyatorunu yaratmaq üçün istifadə olunurlar.

Nəticə

Fiberoptik kabellərin kiçik ölçüləri və yanmamağa davamlı olması, onların uçan qurğuların, gəmilərin və digər mobil qurğuların avadanlıqlarının, eləcə də radioelektron cihazların, hesablama və ölçü komplekslərinin, avtomatik idarəetmə sistemlərinin montajında istifadə etməyə imkan verir. Fiberoptik kabellərin hərbi rabitə sistemində (telefon, verilənlərin ötürülməsi, videotelefon və s.) tətbiqi, geniş spektorda informasiya buraxma qabiliyyəti, xarici və qarşılıqlı maneələrdən yüksək davamlığa malik olması ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Sırrının Mühafizəsi üzrə İdarəetmə Komissiyası // İnformasiya təhlükəsizliyi, Bakı, 2008, s.13.
2. Скляр Бернард. Цифровая связь. Теоретические основы и практическое применение. Пер. с англ. М.: 2003, 1104 с.
3. Həsənov A. Hərbi rabitə vasitələri haqqında məlumat. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2015.
4. Həsənov A. Kiber Təhlükəsizlik // Hərbi bilik jurnalı, № 5, 2014, s. 3-7. 4. Гордиенко В.Н. и др. Основы построения телекоммуникационных систем и связи. – М.: Горячая линия-Телеком. 2008. 424 с.
5. Benedetto S., Biglieri E. Principles of Digital Transmission. Prentice Hall, Inc. 1999.855 p.

Аннотация

Изучение волоконно-оптических кабелей

Емил Гасымов

В статье анализируются этапы разработки волоконно-оптических кабелей и их применение в системах военной связи.

Ключевые слова: проникаемость, эффективность, передача данных, оптический сигнал, большие возможности излучения, оптические волокна, источник света.

Abstract

The study of optical fiber cables

Emil Gasimov

The development stages of optical fiber cables and their application in military communication systems have been analysed in the paper.

Keywords: penetrability, efficiency, (digital) data transmission, visual signal, great potential of radiation, optical fiber, light source.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 08.11.2017

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 19.03.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 29.03.2018

UOT 351/354

İKİLİ STANDARTLAR SİYASƏTİ VƏ ONUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ: TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMI

s.e.ü.f.d., dosent Davud Həşimov

AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutu

E-mail: davud_418@mail.ru

Xülasə. Məqalədə ikili standartlar siyasətinin mahiyyəti açıqlanır, Qərb dövlətlərinin təmsalında bir sıra ölkələrə, eləcə də Azərbaycan Respublikasına qarşı aparılan ikili standartlar siyasətinin mühüm cəhətləri göstərilir.

Açar sözlər: ikili standartlar, dünya siyasəti, dövlət, milli maraqlar, təhlükəsizlik.

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində dünya siyasətində baş verən siyasi, iqtisadi, hərbi və s. proseslər qlobal mənşərəni dəyişdi. Birqütblü dünyada dövlətlərarası münasibətlərin yeni gedişatları formalaşmağa başladı. Bu mənada, müasir dünya siyasəti yeni çalarlar almağa başladı. Belə yeni gedişat və çalarlardan biri də ikili standartlar siyasəti idi. Qloballaşan dünyada artıq ikili standartlarla yaşama bir sıra dövlətlərin siyasətinə çevrilmişdir. Bu isə dövlətlər arasında indiyədək bərqərar olunmuş diplomatik, etik, beynəlxalq hüquq və digər qaydalara uyğun gəlməyən fəaliyyətdir. Mövzunun əsas məqsədi siyasi-tarixi təhlil kontekstində ikili standartlar siyasətini izah etmək, milli təhlükəsizlik aspektindən nəzərdən keçirməkdir.

Artıq qəbul edilmiş standartlardan yeni dünya düzənində yan keçilir. Bəs ikili standartlar nədir? Qeyd etmək lazımdır ki, ikili standartlar mövzusu politologiya, tarix, fəlsəfə, sosiologiya, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi, dünya iqtisadiyyatı, geosiyasət, konfliktologiya, milli təhlükəsizlik nəzəriyyəsi və digər elmlər tərəfindən tədqiq olunur. Bu o demək deyil ki, həmin problem müasir dövrün məhsuludur. Biz hər b tarixinə nəzər salsaq, görürük ki, ikili yaşamlar bütün zamanlarda mövcud olmuşdur. İkili standartlar hadisəyə, hala, insanlara, onların hərəkətlərinin qiymətləndirilməsinə yönəldilmiş ayrı-seçkilik yaşamasıdır. İkili yaşama bir sıra ədəbiyyatlarda ikili əxlaq kimi də təhlil olunur. Fikrimizcə, ikili standartlar, yaşamlar makiavellizmin prinsiplərinə daha yaxındır. Belə ki, müasir dünya siyasətində, geosiyasi və geoiqtisadi gedişatlarda italyalı filosof N.Makiavellinin “məqsəd vasitəyə bəraət qazandırır” şüarı, təəssüf ki, əksər hallarda sanki öncül rol oynayır.

Müasir dövrdə ikili standartlar müəyyən bir hadisəyə dar, daha dəqiq desək, şəxsi maraqlar prizmasından yaşamaqdır. Həmin yaşamada müxtəlif prinsiplər, qaydalar fəaliyyət göstərir.

“İkili standartlar” termini müasir ingilis dilindəki elmi ədəbiyyatda “double standart” kimi XIX əsrin ortalarında işlədilməyə başlanmışdır. Bu dövrdə həmin anlayışı kişi və qadınlara qarşı qeyri-bərabər əxlaqi tələblərin qoyulmasını bildirirdi. Keçmiş Sovet İttifaqında ikili standartlar kapitalist ölkələrində sinfi və irqi ayrı-seçkiliyi bildirmək üçün işlədirdi [1].

Müasir dövrdə ikili yaşama prinsiplərinin getdikcə davam etməsi, proseslərin bilərəkdən öz məqsəd və maraqları zəminində izah edilməsi, problemlərin həll edilməməsində maraqlı olan tərəflərin olması təhlükəsizlik məsələlərinə diqqətin daha da artırılmasına gətirib çıxarır. Təhlükəsizlik dedikdə, siyasi, iqtisadi, hərbi, eləcə də informasiya, ekoloji, mədəni və s. sahələr nəzərdə tutulur. Bəzi dövlətlərin, beynəlxalq və regional qurumların ikili standart siyasətlərinin ifşa edilməsində informasiya təhlükəsizliyi də mühüm rol oynayır. İnformasiya təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olub siyasi, hərbi, iqtisadi, ekoloji, mədəni təhlükəsizlik sahələri ilə sıx bağlıdır. Müasir dövrdə hər bir dövlət informasiya təhlükəsizliyinin təminatına xüsusi diqqət yetirir. İnformasiya təhlükəsizliyi adı altında şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin informasiya tələbatlarının qorunması səviyyəsi başa düşülür. Sivilisasiyanın inkişafında informasiyanın rolu əvəzəndir. Artıq müasir cəmiyyət informasiya cəmiyyətidir. İnformasiya hakimiyyətin əsas amillərin-

dən biridir. 1987-ci ildə AFR-də nəşr olunmuş politologiya üzrə tədris vəsaitinin müəllifləri informasiyanın rolunu belə qiymətləndirirlər: “Vacib informasiyaya malik olmaq hakimiyyətə sahib olmaq; vacib informasiyanı qeyri-vacib informasiyadan ayırmağı bacarmaq daha çox hakimiyyətə malik olmaq, vacib informasiyanı öz istədiyin şəkildə yaymaq və ya yaymamaq imkanı isə iqiqat hakimiyyətə malik olmaq deməkdir” [2, s.258]. Informasiya təhlükəsizliyində dövlət əhəmiyyətli sirlərin qorunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Informasiya təhlükəsizliyi cəmiyyətin informasiyasının qorunması deməkdir. Informasiya təhlükəsizliyinə “beyin axını” problemini də aiddir. Ümumiyyətlə, əgər informasiya hər hansı bir obyektə yönəlibsə, deməli bu məlumat psixoloji təsirləri özündə “təcəssüm” etdirir. Həmin psixoloji amillər cəmiyyətin təhlükəsizliyi üçün qorxuludur. Deməli, informasiya psixoloji təhlükə yaradır. Bu, ölkə əhalisinin şüur və psixikasına xarici informasiya tərəfindən olan təhlükədir. Belə təsirin məqsədi əhalinin şüurunda müəyyən bir obraz yaratmaq, informasiya təhlükəsizliyini zəiflətməkdir. Informasiya təhlükəsizliyində manipulyasiya problemi də var. Informasiya qıtlığı, əhalinin şüur səviyyəsinin aşağı olması, stereotiplərin mövcudluğu, dəqiq, düzgün informasiyanın əldə edilməməsi, şayiələr və s. manipulyasiya obyektləridir. Beləliklə, dövlət informasiya təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə digər təhlükəsizlik elementlərini möhkəmləndirməlidir. Informasiya təhlükəsizliyində KİV böyük rol oynayır. KİV sayəsində şəxsiyyətin, cəmiyyətin, dövlətin məlumatlılığı artır, ətrafdakı hadisə və proseslər haqqında təsəvvürlər yaranır. Müasir siyasət və hərbi elmində siyasi təhlükəsizliyə təhlükə kimi informasiya müharibələrini qeyd edirlər. Dövlətin möhkəmliyi, həm də siyasi təhlükəsizlikdən də asılıdır. Azərbaycan filosofu prof. Ə.Tağıyev siyasi təhlükəsizliyin təmini məsələsini milli təhlükəsizliyin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri hesab edərək yazır ki, siyasi təhlükəsizlik ölkədə mövcud konstitusiya quruluşunun saxlanması, sosial-siyasi sabitliyin möhkəmləndirilməsi, siyasi məqsədlərin həyata keçirilməsi naminə dinc və qeyri-dinc vasitələrdən istifadə edə bilmək təhlükəsizliyidir [3, s.181]. Ölkənin milli təhlükəsizliyini, o cümlədən, siyasi təhlükəsizliyini millətin milli istiqalılığı və suverenliyi ilə bağlayan prof. Ə.Tağıyev qeyd edir ki, ölkə daxilində milli və konfessional azlığa göstərilən tolerantlıq, milli və millətlərarası münasibətlərin uzlaşdırılması milli təhlükəsizliyi şərtləndirən amillərdəndir. Onun fikrincə, bu sahələrdə ziddiyyətlərin, böhranların vaxtında həll edilməməsi, absenteizmin mövcudluğu siyasi təhlükəsizliyə zərbələr vurur, hərbi-siyasi toqquşmalara səbəb olar. Azərbaycanın bu sahədə tədqiqatlar aparın digər filosofu A.Vəliyev siyasi təhlükəsizliyin bir sıra əsas prinsiplərini verməyə cəhd göstərmişdir. O, siyasi təhlükəsizlik anlayışını aşağıdakı prinsiplərdə nəzərdən keçirir [4]:

- siyasi sabitlik;
- siyasi nizam-intizam;
- siyasi suverenlik;
- hərbi təhlükəsizlik;
- informasiya təhlükəsizliyi;
- demokratiya;
- dövlət təhlükəsizliyi;
- yüksək siyasi və hüquqi mədəniyyət;
- insan hüquqlarının qorunması.

Göründüyü kimi, siyasi təhlükəsizlik geniş mənə kəsb edib, milli təhlükəsizliyin başqa elementləri ilə də sıx bağlıdır. Azərbaycan politoloqu A.Piriyeu siyasi təhlükəsizlik problemlərini təhlil edərək göstərir ki, siyasi təhlükəsizlik dövlətin möhkəmləndirilməsi, demokratiyanın genişlənməsi, vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması təhlükəsizliyidir [5, s.37].

Rusiya politoloqu V.Sevebryannikovun fikrincə, siyasi təhlükəsizlik hakimiyyət və siyasətin təhlükəsizliyidir. Onun mahiyyəti və məqsədini isə ölkənin siyasi maraqları təşkil edir [6, s.19]. Siyasi təhlükəsizliyə siyasi mühitin bütün proses və münasibətləri aiddir. Rus tarixçisi və filosofu A.Vaxrameyev rus politoloqlarının bütün fikirlərini ümumiləşdirərək yazır ki, siyasi təhlükəsizlik ölkənin, xalqın, cəmiyyətin, vətəndaşların siyasi maraqlarına zərbə endirən, döv-

ləti siyasi ölüm və reqressə aparan, eləcə də hakimiyyəti, siyasəti şüurlu-konstruktiv qüvvədən dağdııcı qüvvəyə çevirən, dövləti, insanları bədbəxtliklər girdabına sürükləyən faktorların aşkara çıxarılması, xəbərdarlıq edilməsi və aradan qaldırılması üçün tədbirlər məcmusudur. Göründüyü kimi, dövlətin daxili və xarici təhlükələrdən qorunması onun təhlükəsizlik sisteminin nə dərəcədə möhkəm olması ilə bağlıdır. Bu mənada, ikili standartlar prinsipini də xarici təhlükələrə aid edə bilərik.

Son zamanlar ikili standartlar beynəlxalq münasibətlərin sanki bir prinsipinə çevrilmişdir. Biz bunu bir sıra qüvvələrin Azərbaycanı qarşı münasibətində də görürük.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev dünya siyasətində hökm sürən ikili standart prinsiplərinin təhlükəsizliyə, ümumi sabitliyə və inkişafa təhdid, münasibətlərin həll edilməsinə bir maneə kimi vurğulamışdır. Dövlət başçısı İlham Əliyev Avropa məkanında son dövrlərdə baş verən miqrant problemlərinə toxunaraq qeyd etmişdir: “Bax, bugünkü Avropa göz qabağındadır. Özləri etiraf edirlər, Avropa İttifaqının ən böyük rəhbərləri etiraf edirlər ki, indi Avropa məkanında dərin böhran yaşanır. Biz ora mı inteqrasiya etməliyik, böhrana mı inteqrasiya etməliyik?! “Müsəlmanlara stop” deyənlərə mi inteqrasiya etməliyik?! Biz müsəlman qaçqınlara ikili standartlar tətbiq edənlərə mi inteqrasiya etməliyik?! Biz müsəlmanları qəfəsdə saxlayanlara mı inteqrasiya etməliyik?! Bax, sual bundan ibarətdir və biz bunların hamısını deyirik. Ona görə də bəzi hallarda bizə qarşı təzyiqlər də olur, kampaniyalar da aparılır, müxtəlif iftiralar da uydurulur. Bax, biz bu reallığı bilməliyik” [7]. Dövlət başçısı dəfələrlə öz nitq və çıxışlarında qeyd etmişdir ki, ikili standartlar siyasətinin sonu yoxdur, o, ölkələri, cəmiyyəti, insanları uçurumlara, bədbəxtliklərə aparır. Avropa Şurası, eləcə də digər beynəlxalq əhəmiyyətli təşkilatlar da dövlətlərə öz milli maraqları aspektindən yanaşır. Əlbəttə ki, bu qəbul edilməz bir haldır. “Biz 15 ildir ki, Avropa Şurasında çalışırıq və orada da bizim mövqelərimiz gündən-günə möhkəmlənir. Biz, hətta o təşkilatda da dönüş yarada bilmişik. Avropa Şurası Parlament Assambleyasındakı deputatların əksəriyyəti artıq görür ki, bizə qarşı ədalətsizliklər, ikili standartlar olub və bu gün vəziyyət tam normaldır. Ona görə də, bizim əməkdaşlıqla bağlı heç bir problemimiz yoxdur. Biz bu əməkdaşlığa meyilliyik” [7]. O, hər zaman Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində ikili standartların yolverilməzliyini qeyd etmişdir.

Akademik Ramiz Mehdiyev “İkili standartların dünya nizamı və müasir Azərbaycan” adlı konseptual məqaləsində ikili yanaşmaların fəlsəfi, siyasi, tarixi təhlilini verir, dünya siyasətində mərhələlərini göstərir, məqamları qeyd edərək yazır: “XXI əsrdə Qərbin başqa regionlardakı dövlətlərə münasibəti yalnız forma etibarilə dəyişmişdir. İnkişaf etmiş Qərb dövlətləri, o cümlədən ABŞ bu gün də əvvəlki kimi açıq-aydın ikili standartlar siyasəti yürüdür, insan hüquqlarından hökumətlərə təzyiq aləti kimi istifadə etməklə dünyanın əksər ölkələrinin daxili işlərinə qarışır” [8]. O, dünya miqyasında ABŞ-ın siyasətinə münasibətini bildirərək qeyd edir: “Amerika Administrasiyası onilliklər boyu siyasi realizmin, hələ bu məktəbin banisi Hans Morgentau tərəfindən ifadə edilmiş başlıca prinsiplərini pozur... Dünyada bütün ölkələrin ABŞ tərəfindən göstərilən qaydalar üzrə yaşayacağını gözləmək olmaz. Bu, apriori qeyri-mümkündür, çünki dünya özü eyni deyil, müxtəlifdir. Hətta eyni ailədə doğulmuş və eyni tərbiyə almış uşaqlar da müxtəlifdir, nəinki Yer kürəsinin müxtəlif nöqtələrində yerləşən, tarixən formalaşmış sosial, iqtisadi, mənəvi və siyasi struktura, özlərinin milli mənafehlərinə malik olan ölkələr. Müxtəlif dövlətlər arasında siyasi münasibətlərin məzmunu müxtəlif olduğu kimi, dünya da rəngarəngdir. Ağ Evin xarici siyasət strategiyasının bunu başa düşməsinin vaxtıdır... ABŞ-ın və onun Qərbdəki müttəfiqlərinin xarici siyasət strategiyası öz hegemonluğunu nümayiş etdirərək hələ də bu və ya digər regional şəraitə uyğunlaşmaq istəmir. Belə hərəkətlər reallığa uyğun gəlmir, dünyanın müxtəlifliyi ilə ziddiyyət təşkil edir” [8]. İkili standartlar yanaşması bəzi Qərb dövlətləri tərəfindən nəinki Azərbaycana, həm də Türkiyəyə qarşı həyata keçirilir. Bu əsasda millət vəkili Q.Paşayevanın açıqlaması maraqlıdır. O, qeyd edir: “İslamofobiyanın artması bu təşkilatda da artıq hiss olunur. Amma biz hər zaman bunu vurğulayırıq ki, Azərbaycan, Türkiyə və Avropa Şurasına üzv olan az sayda müsəlman ölkəsi əslində Avropa ilə, Qərblə müsəlman dünyası arasında çox önəmli bir dialoq, əməkdaşlıq körpüsüdür. Ona görə də

əməkdaşlıq və dialoq körpüləri ilə yanaşmaya həssas olmaq lazımdır. Əgər əməkdaşlığa, dialoqa açıq olan müsəlman ölkələrinə yanaşmada Avropa Şurası ikili standartlı yanaşmadan əl çəkməzsə, bu, körpünün gücünün artmasına deyil, daha da zəifləməsinə xidmət edəcək. Bu da, Avropanın gələcəyi üçün çox zərərli” [9].

Nəticə

Beləliklə, ikili standartlar, təəssüf ki, müasir dövrdə bəzi dövlətlərin, aparıcı mərkəzlərin və dairələrin siyasətinə çevrilmişdir. Zənnimizcə, bu ayrı-seçkiliyin, şəxsi siyasi, iqtisadi maraqların və digər amillərin nəticəsidir. İkili standartlar və ya ikili yanaşmalar bir çox hallarda Azərbaycana qarşı da həyata keçirilir.

Ədəbiyyat

1. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D1%8B%D0%B5_%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%8B
2. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. М.: Аспект, Пресс, 1995, 320 с.
3. Таğıев Ə., Şükürov M. İki əsrin qovşağında Azərbaycan: milli və millətlərarası problemlərin həlli yolunda. Bakı: Adiloğlu, 2004, 193 s.
4. Велиев А.Ю. Политическая безопасность как часть национальной безопасности // Hərbi bilik, 1995, №3, s.18.
5. Pirişev A. Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik problemi. Bakı: BDU, 2002, 534 s.
6. Серебрянников В.В. Политическая безопасность // Свободная мысль, 1997, №1, с.18-32.
7. <http://www.president.az/articles/21326>.
8. http://apa.az/daxili_siyaset/ramiz-mehdiyev-ikili-standartlarin-dunya-nizami-ve-muasir-azerbaycan.html.
9. http://azertag.az/xeber/Qenire_Pasayeva_CHox_teessuf_ki_Avropa_Surasinda_Ikili_standartlar_hele_de_hokm_surur-1055461.
10. Heydər Əliyev və Azərbaycan məfkurəsi. Bakı: AU, 2002, 231 s.
11. Mehdiyev R. Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 215 s.
12. Həsənov Ə. Azərbaycanın geosiyasəti. Bakı: Zərdabi LTD, 2015, 1054 s.
13. Məmmədov H. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər. Bakı, XXI əsr-YNE, 2005, 215s.

Аннотация

Политика двойных стандартов и её основные особенности:

Проблема безопасности

Давуд Гашимов

В статье раскрывается сущность политики двойных стандартов, показывается в примере западных государств важные аспекты политики двойных стандартов ведущийся против некоторых стран, в том числе против Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: двойные стандарты, мировая политика, государство, национальные интересы, безопасность.

Abstract

The policy of double standards and its main features:

The security problem

Davud Hashimov

In the article the essence of double standards policy is explained, the peculiarities of double standards policy conducted towards some countries, as well as the Republic of Azerbaijan are shown.

Keywords: double standarts, world politics, state, national interests, security.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 01.11.2017

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 26.03.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 30.03.2018

MÜASİR MÜNAQİŞƏLƏRİN DÖVLƏTLƏRİN MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK SİSTEMLƏRİNƏ TƏSİRİ

siy.e.ü.f.d. Ramid Hüseynov

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi

E-mail: ramidhuseynov82@gmail.com

Xülasə. Məqalədə münaqişə anlayışının məzmunu və mahiyyəti izah edilir, müasir münaqişələrin başvermə səbəbləri, xüsusiyyətləri və yaranmasına təsir göstərən amillər tədqiq olunur. Eyni zamanda, dünya dövlətlərinin kəşifən maraqları şəraitində, münaqişələrin hazırkı vəziyyəti və nəticələri araşdırılır.

Açar sözlər: münaqişə, qloballaşma, terrorizm, separatçılıq, zorakılıq, milli təhlükəsizlik.

Münaqişə anlayışı, məzmunu və yaranma səbəbləri

Konfliktoloji ideyaların toplanması çoxəsrlik tarixə malik ənənədir. Yüzdilliklər boyu bəşəriyyətin ən dərin zəkaları bu fenomenin təbiətinə, münaqişənin qarşısının alınması və həlli yollarına dair müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. İlk insan qrupları ilə meydana çıxan münaqişələr gündəlik təzahür olmuş və uzun müddət elmi-tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Sonralar həyat şəraiti dəyişdikcə, münaqişələrin şəkli də dəyişmişdir. Fərdlərin, qrupların, dövlətlərin müəyyən məsələyə dair maraq və dəyərlərinin müxtəlifliyi münaqişənin yaranması üçün zəmin yaradır. *Münaqişə tərəflər arasında hüquq və maraqlarla bağlı əks-fikir və niyyətlərin olmasını bildirməkdir* [1, s. 396].

Münaqişə (latın dilində “*conflictus*” - *toqquşma*) müxtəlif mənafə, baxışlar, tələbatların toqquşması, ciddi fikir ayrılığı və mübahisə deməkdir. Münaqişə iki və daha çox müxtəlif istiqamətlərdə olan qüvvələrin toqquşmasına deyilir.

Funksional baxımdan münaqişələr destruktiv və konstruktiv olur. Destruktiv münaqişə daha çox dağıdıcı xarakteri ilə fərqlənirsə, konstruktiv münaqişələr, əsasən müsbət bir hadisə - sosial dinamikanın nəticəsi kimi qiymətləndirilir [2, s.169].

Münaqişə nəzəriyyəsi e.ə.VII-VI əsrlərdə Çin filosofları tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onlar təbiət və cəmiyyətin inkişafının mənbəyini əksliklərin mübarizəsində görürdülər. Münaqişələrin sistemli təhlilinə ilk cəhdlərdən biri florensiyalı nəzəriyyəçi və dövlət xadimi N.Makiavelliyə məxsusdur. Orta əsrlərin böyük nəzəriyyəçisi münaqişəni insan təbiətinin qüsurlu olması, müxtəlif insan qruplarının daimi və qeyri-məhdud maddi zənginləşməyə can atması ilə şərtlənən universal və fasiləsiz halı hesab edirdi [3, s. 120-125].

Münaqişələrin yaranma səbəbləri aşağıdakılardır:

1) *psixoloji səbəb* - Z.Freydin adı ilə bağlıdır. Onun nəzəriyyəsinə əsasən münaqişədə başlıca mənbə insan psixikasına əvvəlcədən xas olan şüur və şüursuzluq, dolaşq hüquq normalarının tələbləri və insan tələbatları arasındakı münaqişədir. Məhz insan qəlbinin bu disharmonikliyi bütün münaqişələrin başlıca mənbəyidir.

2) *sosioloji səbəb* - bu nəzəriyyə əsasən sosial darvinistlərə məxsusdur. Darvin “təbii seçmə yolu ilə növlərin mənşəyi, yaxud həyat uğrunda mübarizədə nəcib cinslərin saxlanması” əsərində göstərirdi ki, canlı təbiətin inkişafı yaşamaq uğrunda daimi mübarizə şəraitində həyata keçir. Bu da ən çox uyğunlaşan növlərin təbii seçmə mexanizmini təşkil edir. Sosial darvinistlər cəmiyyətin inkişaf qanunlarını orqanizmin inkişaf qanunları ilə eyniləşdirməyə çalışırdılar.

3) *politoloji səbəb* - elita nəzəriyyəsinin yaradıcısı Vilfredo Pareto bildirmişdir ki, cəmiyyət sosial cəhətdən yekcins deyildir. Bu cəmiyyətin idarəolunan fərdlər və elita adlı azsaylı idarəçilərə bölünməsi idi. Elitalararası mübarizə və onların əvəzlənməsi istənilən cəmiyyətin mahiyyətini təşkil edir.

4) *etnik səbəb* – bir etnosun digər etnosu istismar etmək cəhdi, ərazi iddiaları, həmçinin bəzi etnosların separatçılıq meyilləri, dövlətin tərkibindən ayrılma cəhdləri, sənaye və xammal mənbələrinə

sahiblik istəyi və s. özünü dövlətlərarası müharibələr, daxili silahlı münaqişələr şəklində göstərir (Ermənistan – Azərbaycan Dağlıq Qarabağ, Kosova, Gürcüstan – Abxaziya, Osetiya münaqişələri və s.).

Etnosiyasi nəzəriyyədən çıxış edərək, çoxmillətli dövlətin etnomill qruplarının sosial-iqtisadi inkişafındakı fərqlərin güclənməsi onların qeyri-bərabər modernləşdirilməsi ilə izah olunur. Yaranan iqtisadi bərabərsizlik etnomill həmrəyliyin, sonradan isə etnomillətçiliyin meydana çıxmasına səbəb olur.

5) *geosiyasi və geostrateji səbəb* – hegemon dövlətlərin xəyali olaraq dünyanı özlərinin təsir dairələrinə bölmələri və daim bunu genişlətmək cəhdləri, xammal, enerji, mineral və sənaye sərvətlərini maksimum ucuz əldə etmək, özlərinə satış bazarı (silah, narkotik, insan və s.) və poliqlonlar yaratmaq məqsədilə müxtəlif regionlarda “idarəolunan qeyri-sabitlik” – münaqişə ocaqları yaratmaları (Yaxın Şərqdə, İraq, Liviya, Tunis, Suriya və s.) və s. buna aiddir.

Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri Nəsrəddin Tusi (1201-1274) özünün “Əxlaqi Nasiri” əsərində qruplararası, dövlətlərarası və s. münaqişələri bir-birindən fərqləndirmiş və şəxsiyyətlərarası münaqişələrin yaranma səbəblərini kateqoriyalara bölmüşdür: iftixar, iddiaçılıq, dava-dalaş, höcət, zarafat, təkəbbür, təlxəklik, xəyanət, qisas, hərislik [4].

Göründüyü kimi, münaqişə və onun yaranma səbəblərinə aid müxtəlif fikirlər mövcuddur və bunların hər biri öz həqiqiliyini tarix boyu sübut etmişdir.

Münaqişələr onları yaradan səbəblər baxımından müxtəlif növlərə bölünür: *sosial, etnik, dini, siyasi, silahlı (hərbi), irqi, mədəni, şəxsi, beynəlxalq, regional, ailə münaqişəsi və s.*

Qlobal geosiyasi vəziyyətin münaqişələrin yaranmasına təsiri

SSRİ-nin dağılması və sosialist blokun iflasından sonrakı reallıqlar, köhnə və yeni dövlətlər, ayrı-ayrı geosiyasi aktorlar və onlar arasındakı münasibətlər planetimizin müasir geosiyasi sturukturunun əsasını təşkil edir. Yaranmış bu vəziyyət təkqütblü (çünki beynəlxalq ikiqütblü sistemin strukturu əsas dövlətlər arasında münaqişəyə qadağa qoymuşdur) dünyanın yaranmasına – Qərbin (ABŞ) güclənməsinə, dünya ağılığına şərait yaratmış oldu. Zəngin karbohidrogen yataqlarına malik müsəlman dövlətlərinə təsirlərin artması istər daxili, istərsə də xarici amillərin səbəb olduğu çəkişmələr, münaqişələr və müharibələr onların (İraq, Suriya, Əfqanıstan, Yəmən və s.) siyasi, iqtisadi, mənəvi baxımdan böhran vəziyyətinə düşməsinə gətirib çıxardı [5, s.460].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində kapitalizm və müstəmləkə imperiyalarının çiçəkləndiyi dövrdə dünyada cərəyan edən geosiyasi proseslər bəşər tarixinin 1917-1990-cı illərdə yaşadığı ideoloji qarşıdurma dövrünün geosiyasəti bugünkü qədər mürəkkəb və ziddiyyətli olmamışdır. Sadalanan dövrlərdə daha çox xristian dövlətləri arasında çəkişmə və müharibələr müşahidə olunurdu. Lakin XXI əsrdə isə əsasən xristian cəmiyyətinin müsəlman cəmiyyətinə qarşı yönəlməsi ilə xarakterizə olunur:

– Qərbin Yer kürəsinin əhəmiyyətli quru məkanlarına, xüsusən onun xammal mənbələrinə – yanacaq-energetika ehtiyatlarına, geosiyasi strateji xətlərə, xarici aləmlə birbaşa əlaqə yaratmaq imkanları verən sərhədlərə nəzarət, dövlətləri (əsasən müsəlman dövlətlərini) hərbi və siyasi baxımdan özündən asılı vəziyyətdə saxlamaqla, şərtləri diktə etməsi;

– islam dövlətlərində daxili etnik-milli-siyasi ayrı-seçkiliyi ortaya atmaqla milli münaqişələrin, vətəndaş müharibələrinin yaranmasına səbəb olması;

– dünyanın kapitalist istehsal münasibətləri və ideologiyası üzərində bərqərar olması: islamofobiya, islam fundamentalizminin mövcudluğunu göstərməklə islam dininin Qərb cəmiyyətində kökətməsi və genişlənməsinin qarşısının alınması;

– islam dinini terrorla əlaqələndirərək cəmiyyətdə qorxu, xof yaratmasına, islamla xristianlığın bərgə mövcudluğunun (multikulturalizmin) mümkünsüzlüyünü sübut etməyə nail olunması;

– beynəlxalq münasibətlər və dövlətlərarası qaydaların kim tərəfindən – beynəlxalq təşkilatlar, yoxsa getdikcə hegemonluğa can atan ABŞ tərəfindən nizamlanması məsələsi: islam dövlətlərini bir-birinə qarşı qoymaqla onları müharibəyə cəlb etmək, iqtisadi, siyasi və hərbi baxımdan zəiflətməklə siyasi səhnədən çıxarılması.

Göründüyü kimi, müasir münaqişələrin kökündə təkcə ideoloji və iqtisadi səbəblər deyil, mədəniyyətlərəarası fərqlər və “sivilizasiyaların toqquşması” da durur. Hazırkı konfliktlər siyasi rəhbərlər, milli dövlətlər və ideologiyalar arasında deyil, məhz sivilizasiyalar arasında baş verməkdədir. Politoloqların fikrincə, münaqişələrin potensial məkanı onlar arasından keçən zərif xətlərdir. Bu zərif xətlər istər lokal (dövlətdaxili), istərsə də qlobal (dövlətlərəarası) səviyyədə münaqişələrin baş verməsinə səbəb olur [6, s.108]. Eyni zamanda, islam dininin durmadan artan nüfuzu onu qəbul edənlərin sayının çoxalması xristian dünyasını (əsasən də bu dinə qarşı olan müəyyən qrup şəxsləri) narahat etməyə başlamışdı. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində 150-170 mln. insan islam dininə mənsub idisə (bu, o zaman dünyanın ümumi əhalisinin onda birini təşkil edirdi), indi dünyada 1,5-2 milyarda yaxın müsəlman yaşayır (bu, dünya əhalisinin təxminən ¼ -ə bərabərdir) [7, s.10-16].

Qeyd olunanlardan aydın olur ki, dünyanın super gücləri artıq yeni siyasi yanaşma sərgiləyirlər. Onlar zəngin, lakin hərbi-iqtisadi baxımdan zəif olan dövlətləri özlərinə tabe etmək üçün birbaşa müharibədən daha çox həmin dövlətlərə qarşı terror və iqtisadi mübarizə metodlarından istifadə edirlər [7, s.10-16]. Bu planın həyata keçirilməsində ən uğurlu üsullardan biri də multikultural cəmiyyətlərdə etnik, dini, sosial-siyasi münasibətləri gərginləşdirmək və dövlətdaxili münaqişələrin, vətəndaş müharibəsinin yaradılmasına nail olmaqdan ibarətdir. Sadalanan amillər sözügedən (əsasən də zəngin) dövlətləri daha böyük dövlətlərlə birləşməyə, onların “yardımından” faydalanmağa, şərtlərini qəbul etməyə məcbur edir.

ABŞ politoloqları müasir dünyanın “*maarifçi rəhbərliyə ehtiyac olduğunu*” və belə bir rolunu məhz ABŞ-in oynaya biləcəyi qənaətinədəirlər. Belə ki, ABŞ və onun müttəfiqləri “yeni dünya nizamı” adı ilə Versal sisteminin təsbit etdiyi qaydaları yenidən gündəmə gətirərək, Avropa geosiyasət klassiklərinin bir əsr əvvəl təklif etdiyi ideyaları və qayda-qanunları (kontinental Avrasiyaya sahiblik, dünyanın enerji mənbələrinə, nəqliyyat-tranzit xətlərinə, əhəmiyyətli geostrateji ərazilərinə və regionlarına, satış bazarları və istehsal ehtiyatlarına nəzarət və s.) tətbiq etməyə çalışırlar.

ABŞ geosiyasi, geostrateji və geoiqtisadi maraqlarını tam və təhlükəsiz təmin etmək, dünyanın əhəmiyyətli maddi və mənəvi ehtiyatlarına, geostrateji məkanlara sahib olmaq və onları nəzarətdə saxlamaq məqsədilə bir tərəfdən Avropa Birliyi ölkələri, digər tərəfdən Çin, Yaponiya, Rusiya, Hindistan və geostrateji cəhətdən fəal ölkələrlə yeni layihələr tərtib edir, planlar cızır və ittifaqlar yaradaraq mübarizə aparırdı.

ABŞ Cənubi Qafqazda bir neçə istiqamət üzrə mövqeyini möhkəmlətməyə səy göstərirdi:

- bölgədə hərbi bazalarını yerləşdirmək və NATO-nun təsirini artırmaqla;
- regionda Qərbin, xüsusən Aralıq dənizi, Qara Dəniz hövzəsi ölkələrinin əməkdaşlığının təmin edilməsinə hərtərəfli dəstək verməklə;
- Avrasiyada NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində məqsədyönlü iqtisadi siyasət yürütməklə. Bununla da, gələcəkdə bu regionu hər iki sahə üzrə Rusiya və İranın təsirindən çıxarmağa və Qərbin nəzarətində saxlamağa çalışır.

Silahlı münaqişələr və onların xüsusiyyətləri

Silahlı münaqişələr ümumilikdə münaqişələrin ən son həddi hesab olunur, bu da özünü silahlı (hərbi) toqquşmalarla, dağıntı, tələfat, insan itkisi və s. ilə büruzə verir. Tərəflər öz növbəsində aşkar qarşıdurma vəziyyətinə keçir və bu zaman münaqişə subyektlərinin praktik güc tətbiq etməsi qaçılmaz olur. Bir çox tədqiqatçılar hesab edir ki, münaqişənin inkişafının bu mərhələsində “zorakılıq” amilinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır [8, s.36-45].

Qeyd edək ki, münaqişə zamanı gücün tətbiq edilməsi sərhədlərə müəyyən məhdudiyyətlərin qoyulmasından tutmuş, kütləvi qırğın silahının istifadəsinədək dəyişə bilir və çox hallarda dövlətdaxili və dövlətlərəarası müharibələrin yaranmasına gətirib çıxarır.

Silahlı münaqişələrin iki əsas tipi mövcuddur. Birinci tip əsasən daxili siyasi mübarizə, sosial-siyasi, milli, dini və s. mənafelərin toqquşması vasitəsi kimi silahlı zorakılıqdan istifadə edilməsi ilə bağlıdır. Tarixdə o, vətəndaş müharibələri, üsyan hərəkətləri, silahlı qiyam və çevrilişlərlə müşayiət olunur.

Bir çox hallarda daxili münaqişələrə kənar resursların daxil edilməsi daha böyük, mütəşəkkil və zorakı etnik hərəkətlərin yaranması ilə nəticələnir. Bunun fəsadları münaqişənin uzanması və ağırlaşması, bir çox hallarda vətəndaş müharibəsinə çevrilməsi və danışıqlar yolu ilə məsələnin həll olunma ehtimalının azalmasına gətirib çıxarır [9, s.103-112].

İkinci tip dövlətlərin, dövlətlərarası ittifaqların və hərbi-siyasi blokların mənafeələrinin siyasi toqquşması ilə şərtlənir. Bu tip müharibələr və silahlı münaqişələri, bir qayda olaraq, cəmiyyətin adından fəaliyyət göstərən dövlətin sərəncamına verməyə hazır olduğu silahlı mübarizə vasitələrinə malik nizamı ordular aparır. Müharibə və silahlı münaqişələrin bu tipinə 1991-ci ildə İran körfəzindəki hərbi əməliyyatlar, ABŞ başda olmaqla beynəlxalq koalisiyanın İraqda, Əfqanıstanda, həmçinin hazırda Rusiya, ABŞ, Türkiyə və digər qərb dövlətlərinin Suriyada apardığı müharibələr və s. aiddir.

Qloballaşma dövründə müasir silahlı münaqişələrin bütün sistemlərə təsiri daha çox narahatlıq doğuran məsələlərdəndir. Əksər daxili münaqişələr bu və ya digər formada qonşu dövlətlərə təsir göstərir, bu təsirlə əlaqədar qonşu dövləti müvafiq addımlara sövq edir və praktiki olaraq, regional sabitliyi daim təhdid altında saxlayır.

Daxili və regional münaqişələrdə separatçılıq meyilləri

Daxili və regional münaqişələr yer üzərində qeyri-sabitliyin aparıcı amillərindən birinə çevrilmişdir. Mənşəyinə və xarakterinə görə rəngarəng olan münaqişələr arasında etniklərarası və millətlərarası münaqişələr xüsusi yer tutur. Daxili siyasi münaqişələrin əksəriyyəti etnosların status uğrunda mübarizələri ilə bağlı olur. Hər bir etnos hesab edir ki, siyasi hakimiyyətdə təmsil olunmaqla və ya hər hansı təsir vasitələrinə malik olmaqla maraqlarını təmin edə bilər. Əksər hallarda isə etnoslar çıxış yolunu birmənalı şəkildə “mərkəzdən qopmaq”, “suverenlik” əldə etməkdə görürlər. Belə suverenlik, bütövlükdə etnosun maraqlarına xidmət etmir. Tarixi müşahidələr göstərir ki, qeyd olunan suverenlik daha çox müəyyən bir qrupun hakimiyyətə yiyələnməsinə yarayır. Etnosların suverenlik uğrunda mübarizələrinin əsasını, bir qayda olaraq, separatçı hərəkətlər təşkil edir [10, s.57-58].

Müasir silahlı münaqişələrin əsasında separatçılıq meyilləri durur. İstər daxili, istərsə də xarici təsir nəticəsində meydana gələn separatçı qruplaşmalar milli, etnik və siyasi zəmində münaqişələrin yaranmasına təkan verir. Bu separatçı qrupların fəaliyyəti həm dövlətin zəifləməsinə, həm də onun xarici dövlətlərin təsir dairəsinə düşməsinə şərait yaradır. Deməli, silahlı münaqişələrdə bu amilin istifadəsi geosiyasi məqsədlərin həyata keçirilməsində bir çox dövlətin maraqlarına xidmət edir. Xüsusilə ərəb dövlətlərində, Qafqaz və digər regionlarda baş vermiş münaqişələr bunu bir daha sübut edir.

Separatizmlə müşayiət olunan regional münaqişələr Azərbaycanın yerləşdiyi regionun inteqrasiyası və hərtərəfli inkişafı üçün əsas maneələrdən biridir. Belə ki, separatizm çoxmillətli və polietnik region olan Qafqaza xüsusi təhlükə yaradır. Ermənilər tərəfindən zaman-zaman ortaya atılan və öz şəxsi ambisiyaları üçün istifadə edilən separatçılıq meyilləri Azərbaycanın torpaqlarının işğalına, əhalisinin deportasiya olunmasına, milyonlarla vətəndaşının qaçqın və məcburi köçkün halına salınmasına səbəb olmuşdur.

Ermənistanın Dağlıq Qarabağda yaratdığı təcavüzkar etnik-separatçı hərəkət bütün Qafqazı əhatə etmiş, regionda təhlükəli meyillərə təkan vermiş və dünya probleminə çevrilmişdir. Bu gün separatizmlə müşayiət olunan etnik ekstremizm bütün Qafqaz üçün əsl bəlayə çevrilmişdir.

Maraqlıdır ki, erməni tərəfi Azərbaycan torpaqlarına (Dağlıq Qarabağa) ərazi iddialarını Dağlıq Qarabağ ermənilərinin öz müqəddəratını təyin etmə şüarı altında (yəni Azərbaycandan ayırmaqla) əsaslandırmağa çalışır. Lakin qeyd edilməlidir ki, millətlərin özünü təyin etmə hüququ heç də “ayırılma hüququ” və ya separatizmlə eyniyyət təşkil etmir [11, s.470-479].

Bəziləri iddia edir ki, bu region ənənəvi olaraq Rusiyanın imtiyazlı maraqları zonası hesab olunduğundan, Rusiya onu öz təsir dairəsinə salmaq üçün Cənubi Qafqazda mövcud vəziyyəti qoruyub saxlamalıdır. Rusiya mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq regionda “idarə olunan qeyri-sabitliyi” qoruyub saxlamaqda maraqlıdır. ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələrinin “fəaliyyəti” bir daha onu göstərir ki, hər üç həmsədr dövlətə münaqişənin hazırkı vəziyyətdə davam etməsi öz maraqlarını həyata keçirmək, region dövlətlərinə təsir etmək və onlardan müəyyən güzəştlər qoparmaq baxımından daha sərfəlidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, regional münaqişələrin qarşılıqlı daxili amillərlə yanaşı, xarici qüvvələr, geopolitik rəqabət də böyük rol oynayır. Cənubi Qafqaz ölkələrinin şimal qonşusu Rusiyanın bölgədə özünün hegomonluğunu bərqərar etmək və ya dövlətləri özünün təsir dairəsinə salmaq məqsədilə etnik münaqişələrdən bir alət kimi istifadə etməsi heç kimə sirr deyil. Rusiya demokratik dövlət quruculuğu elan etsə də, imperialist maraqlarından tam olaraq imtina etmək istəmirdi.

Xarici dövlətlərin yaratdıqları milli münaqişə ocaqlarında separatçı qüvvələrin aktivliyi əsas amillərdən biridir. Separatçılıq o vaxt baş qaldırır ki, ölkədə sosial, iqtisadi və siyasi böhran yaranır. Qafqazda da etnik münaqişə ocaqlarının süni surətdə yaradılması və sönmüş köhnə etnik konflikt mərkəzlərinin aktivləşdirilməsi SSRİ-nin dağılması və iqtisadi, sosial və siyasi problemlərin olduğu dövrdə baş vermişdi. Yuxarıda göstərilən böhranların baş verməsi nəticəsində etnik separatçılıq aktivləşir, antimərkəzçi təbliğat güclənir. Bu zaman separatçıların əsas məqsədi xarici dövlətlərin köməyinə arxalanaraq, ölkənin ərazi bütövlüyünü parçalayıb, öz dövlətlərini qurmaq və ya müəyyən bir ərazini başqa bir dövlətə birləşdirmək olur.

Müasir təcrübə göstərir ki, etnik münaqişələrin əsas səbəbkarları böyük imperialist dövlətlər və onların formalaşdırdıqları separatçılardır. Milli etnik konfliktlərin qarşısını almaq üçün bəzi tədqiqatçılar dövlətçilik, iqtisadiyyat və demokratiyanın möhkəmliyini vacib hesab edir və əsaslandırmağa çalışırlar ki, bu amillərin hər hansı birinin olmaması milli-etnik münaqişələrin yaranmasına səbəb ola bilər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ölkə daxilində iqtisadi-siyasi durumun yaxşı olması məsələnin həlli demək deyildir [12, s. 334-339].

Müasir terrorizmin siyasi mahiyyəti və münaqişələrdə rolu

Müasir münaqişələrin ən qanlı və təhlükəli təzahür formalarından biri terrorizmdir. Müasir terrorizm qloballaşan dünyanın bütün texnoloji nailiyyətlərini mənimsəmək və insanlıq əleyhinə istifadə etməklə qlobal bir xarakter kəsb etmişdir. Terrorizm bir ölkə çərçivəsini aşaraq beynəlxalq xarakter almış və beynəlxalq proseslərin destruktiv subyekt kimi çıxış etməyə başlamışdır.

Münaqişələrdə olduğu kimi, terrorizmin də əsasında qloballaşmaya və qlobal siyasətə müqavimət, etnik separatizm, dünyada baş verən qeyri-bərabər və ədalətsiz proseslərə etiraz, özlərinin maddi və mənəvi iddialarını reallaşdırmaq, gəlir götürmək, hansısa qeyri-qanuni ehtiyaclarını təmin etmək istəyi və s. dayanır [6, s.109].

Terrorizm ayrı-ayrı insanlar, təşkilatlar, xüsusi orqanlar, hətta bəzən bütöv dövlət və dövlətlər qrupu tərəfindən də təşkil olunur. Terror aktları seçilmiş xüsusi ərazilərdə, şaxə halında bütün dünyada (lokal və qlobal) həyata keçirilə bilər. Terrorizmin iki əsas forması mövcuddur: dövlət terrorizmi və fərdi terror. İkinci Dünya müharibəsindən sonra yaranmış ideoloji qarşıdurma dövründə dövlətlərin bir-birinə qarşı həyata keçirdiyi terror aktları, yaxud bir dövlətin müxtəlif məqsədlərlə başqa dövlətin ərazisində həyata keçirdiyi hərbi-siyasi ekspansiyalar dövlət terrorizmi kimi qiymətləndirilirdi. BMT Baş Assambleyasının 39-cu sessiyasında qəbul olunmuş “Dövlət terrorizmi siyasətinin və dövlətin digər suveren dövlətlərdə ictimai-siyasi quruluşun sarsıtılmasına yönəlmiş fəaliyyətinin yolverilməzliyi haqqında” xüsusi qətnaməsi “soyuq müharibə” dövründə geniş vüsət alaraq dövlət terrorizminin qarşısını almaq məqsədi daşıyırdı.

Tarixə nəzər yetirsək görürük ki, erməni terror qrupu hər zaman dövlətdən və ya kilsədən birbaşa dəstək almışdır. Asala, Hınçak və s. terror qrupları bu dəstəklər sayəsində digər dövlətlərdə təxribatlar törətməklə həmin ölkə və xalqları mənəvi qorxu içində saxlamağa çalışmışlar [13, s.23-42]. Təəssüflər olsun ki, dünya gücləri tərəfindən beynəlxalq hüquq normalarına ikili münasibətin sərgilənməsi, Azərbaycan kimi kiçik dövlətlərdə (əsasən də müsəlman dövlətlərində) baş vermiş terror aktları dünya üçün böyük ictimai reaksiya doğurmur. Halbuki, Azərbaycan kimi bir çox dövlətlər bu terror hadisələri nəticəsində çoxlu tələfat vermişdir.

Son illər Fransada, Böyük Britaniyada, Almaniyada və digər Avropa dövlətlərində miqyasından asılı olmayaraq baş vermiş bu tip hadisələr xüsusi müzakirələrə səbəb olmaqla, ictimailəşdirilməklə, insanlıq əleyhinə bir cinayət olması nümayiş etdirilir və ölmüş hər bir vətəndaşın dəyəri və hörməti ən

yüksək səviyyədə qiymətləndirilir. Lakin ərəb və digər zəif dövlətlərdə yüzlərlə körpənin, qadının, yaşlının bir terror hadisəsində öldürülməsi Qərbin reaksiyasına səbəb olur.

Digər tərəfdən terrorun islamla, islam fundamentalizmi ilə əlaqələndirilməsi qərb dövlətlərinin “terrorla mübarizə adı altında” Şərqi, islam dünyasına qarşı çıxmasına, silahlı hücum taktikasını həyata keçirməsinə fürsət yaradır. Yaranmış bu cür fürsətin reallaşdırılması nəticə etibarilə hazırkı Şərqi və ərəb dünyasında qlobal münaqişələrin, vətəndaş müharibələrinin, silahlı qarşıdurmaların illərlə davam etməsinə səbəb olur.

XXI əsrin astanasında, xüsusilə Yaxın və Orta Şərqi regionunda daxili etnik münaqişələr ABŞ-da 11 sentyabr 2001-ci il terror aktlarından sonra yenidən “gündəmə” gəlmişdir. Prezident C. Buş (oğul) terrorçuların ABŞ-a olan hücumunu “XXI əsrin ilk müharibəsi” kimi xarakterizə edərək bildirmişdir ki, “radikal terrorçular şəbəkəsi və onları müdafiə edən hər bir hökumət bizim düşmənimizdir. Qlobal terrorçu şəbəkəsini dağıtmaq və məhv etmək üçün biz bütün resurslardan, diplomatiyanın bütün vasitələrindən, kəşfiyyatın bütün üsullarından, bütün maliyyə imkanlarından və müharibənin bütün zəruri vasitələrindən istifadə edəcəyik...”. Bu ifadədən də göründüyü kimi, terror dedikdə yalnız Şərqi, islam dünyası xatırlanır. Belə ki, 11 sentyabr terror hadisəsi terrorizmin dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olduğunu göstərməklə, dövlətlərin münaqişələrə, müharibələrə başlamasına şərait yaratdı. ABŞ və müttəfiq Qərb dövlətlərinin Əfqanıstana müdaxiləsi bu siyasətin bariz nümunəsi oldu (amma prosesin nəticəsiz bitməsi bunun hazırlanmış bir strateji planın tərkib hissəsi olmasını deməyə əsas verir) [14, s.80-81].

Əfqanıstanda Əl-qaidə, İraq və Suriyada İŞİD, Türkiyədə PKK, İsraildə digər terror qrupları bilavasitə böyük dövlətlərin maddi yardımı, hərbi texniki təchizatla formalaşması və digər dövlətlərə dolayısı ilə təsir mexanizmi kimi istifadə edilməsi dünya dövlətlərinin rəsmi şəxsləri tərəfindən etiraf olunmaqdadır. Bu etiraf bir daha onu göstərir ki, müasir terrorizm heç də hansısa bir qrupun yaratdığı təhlükə və təhdid deyil, dövlətlərin bir-birlərinə qarşı mübarizəsinin başqa formada həyata keçirilməsi üsuludur. Bu, həm də onu deməyə əsas verir ki, terrorizm dövlətlərə öz məqsədlərini həyata keçirməkdə ən uyğun vasitə kimi görünür.

Lakin hər hansı bir terror təşkilatı müəyyən dövr ərzində hansısa dövlət tərəfindən bu və ya digər formada dəstək alması və ya onun maraqlarına uyğun çıxış etməsi sonda həmin dövlətin özü üçün problemə çevrilir.

Nəticə

Beləliklə, regional münaqişələrin yaranma səbəblərinə aşağıdakılar aiddir:

- dünyanın super güclərinin geosiyasi və geostrateji maraqlarının toqquşması: zəngin karbohidrogen yataqlarına, əlverişli ərazilərə nəzarətin ələ keçirilməsi və bundan irəli gələn çəkişmələr;
- beynəlxalq hüquqa ikili münasibət, beynəlxalq təşkilatların dünyanın hərbi baxımdan güclü dövlətlərinin təsir dairəsində olması və onların qəbul etdiyi qətnamələrin icra mexanizminin olmaması (Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsi);
- münaqişələrin baş verdiyi regionlarda olan mövcud iqtisadi-sosial gərginlik: hakimiyyət və xalq arasında qeyri-normal münasibət, avtoritar idarəetmə və sosial ədalətsizlik, maddi resursların qeyri-bərabər bölünməsi, yaşayış səviyyəsinin aşağı olması və s.;
- sözügedən regionların milli-dini baxımdan müxtəlifliyi (Azərbaycan və digər Yaxın Şərqi ölkələri), əhalinin dünyagörüşünün aşağı olması (əsasən, əksər Afrika və ərəb ölkələrində) və bundan irəli gələrək istər daxili, istərsə də xarici qüvvələrin öz məqsədlərini həyata keçirmələri üçün faydalanması. Nəticə etibarilə dini-etnik münaqişələrin, vətəndaş müharibəsinin, terror aktlarının yaranması (terrorizmin siyasi mahiyyəti: onun dövlət səviyyəsində dəstəklənməsi və düşmənin dövlətə qarşı dəyənək kimi istifadəsi) və bunun da xarici müdaxiləyə rəvac verməsi.

Müasir münaqişələrin milli təhlükəsizliyə təsirini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- münaqişələrin mövcud olması dövlətlərin suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin, insan hüquqlarının aliliyinin pozulması ilə həmin dövlətlərin milli təhlükəsizlik sisteminin faktiki olaraq təmin edilməsini çətinləşdirir.

– siyasi-dini-etnik-hərbi münaqişələrin, daxili çəkişmələrin, terror aktlarının baş verməsi xarici müdaxiləyə fürsət yaradır.

– münaqişə vəziyyətinin davam etməsi həmin ərazilərin super güclər tərəfindən hərbi poliçon kimi istifadəsinə, müasir silahların sınaq meydançasına çevrilməsinə, vətəndaşların dinc yaşayışının pozulmasına, sosial-iqtisadi, ekoloji fəlakətlərlə üz-üzə qalmasına gətirib çıxarır. Nəticədə dövlətin xarici müdaxilələrə qarşı müdafiə qabiliyyəti və hərbi təhlüksəzliyini zəifləyir.

– münaqişələr hakimiyyət böhranın, siyasi qeyri-sabitliyin yaranmasına, idarəetmə struktununun iflic vəziyyətinə düşməsinə, anarxiya, özbaşınalıq, vətəndaş müharibəsinin meydana gəlməsinə, xalq-dövlət münasibətlərinin gərginləşməsinə səbəb olmaqla ölkənin idarə olunmasını mümkünsüz edir.

Təkliflər:

– beynəlxalq hüquqa vahid yanaşma, hüququn aliliyinin qorunub saxlanması, beynəlxalq təşkilatların təsir imkanlarının artırılması və onların super güclərin təsir dairəsindən çıxarılmasının vacibliyi;

– etnik, dini, milli və sosial baxımdan həssas olan regionlarda yerli hakimiyyətin daha demokratik və legitim təşkili və idarə olunması, sosial ədalətin qorunub saxlanması və vətəndaşların maarifləndirilməsi istiqamətində işlərin genişləndirilməsi;

– regional münaqişələri, separatizm və terrorizmi dəstəkləyən dövlətlərə qarşı beynəlxalq hüquq səviyyəsində mübarizə aparılması, terrorun siyasi alət kimi istifadəsinin aradan qaldırılması üçün bütün dövlətlərin birgə fəaliyyət göstərməsi.

Ədəbiyyat

1. Babaoğlu H. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər. Dərslik. Bakı, 2010, 587 s.
2. Abbasbəyli A., Nəcəfov E. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı, 2007, 208 s.
3. Makiavelli N. Hökmdar. Bakı: Qanun, 2008, 164 s.
4. Tusi N. Əxlaqi-Nasiri. Bakı: Lider nəşriyyat, 1989, 280 s.
5. Həsənov Ə. Geosiyasət. Dərslik. Bakı: Aypara-3, 2010, 604 s.
6. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı: Azərbaycan, 2005, 631 s.
7. Коротаев А.В., Зинкина Ю.В. Египетская революция 2011 года. Структурно- демографический анализ. // Азия и Африка сегодня, 2011 № 6, с.10-16.
8. Гусейнов А. Понятия насилия и ненасилия. // Вопросы философии, 1994, № 6, с.36-45.
9. Joane N. Ethnic Nationalism: Politics, Ideology, and the World Order // International Journal of Comparative Sociology, №.34, March 1993, pp.103-112.
10. Галкин А.А. Общественная стабильность: некоторые теоретические подходы. МЭиМО, 2006, № 9, с.57-58.
11. Həsənov Ə. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı: Letterpress, 2011, 440 s.
12. Hüseynov R. Multikultural təhlükəsizlik: dünya reallıqları və Azərbaycan modeli. / “Azərbaycan multikulturalizmi: din və dil siyasətinin inkişaf perspektivləri” mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları toplusu, Bakı, 2016, s. 334-338.
13. Qurbanov M. Erməni terrorizmi, Bakı: Borçalı, 2004, 96 s.
14. Hüseynov R. Impact of media and terrorism in public life // Asiya Jurnalı Assosiasiyasının Baş Assambleyanın 5-ci Forumunun materialları. İstanbul, 2009, s. 80-81.

Аннотация
Влияние современных конфликтов на систему национальной
безопасности государств
Рамид Гусейнов

В статье объяснены сущность и текстура концепции конфликта, были исследованы причины и особенности происходящих современных конфликтов и факторы, влияющие на его существование. В какой-то момент текущая позиция конфликта и пути их решения были исследованы в условиях пересекающихся интересов стран мира.

Ключевые слова: конфликт, глобализация, терроризм, сепаратизм, насилие, национальная безопасность.

Abstract
The impact of modern conflicts on states' national security systems
Ramid Guseinov

In the article, the essence and the contents of the concept of conflict have been researched, the happened causes and the characteristics of the modern conflicts have been prospected. At the same time, the current position of the conflict and its result have been investigated under the condition of intersecting interest of world countries.

Keywords: conflict, qlobalization, terrorism, separatizm, violence, national security.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 04.11.2017
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 26.03.2018
Çapa qəbul edilmişdir: 30.03.2018

MÜASİR KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK STRATEGİYALARININ TƏDQIQI**kapitan Elşən Tanrıverdiyev***Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası*E-mail: elshan.tanriverdiyev@gmail.com

Xülasə. Məqalədə uğurlu milli kibertəhlükəsizlik strategiyasının işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsində yaxşı təcrübələrin öyrənilməsi üçün bu sahədə mövcud olan milli strategiyalar analiz edilir, onların ümumi və fərqli cəhətləri müəyyən edilir.

Açar sözlər: kibertəhlükəsizlik, informasiya təhlükəsizliyi, informasiya müharibəsi, kiberfəza, kiberhücum, kibertəhlükəsizlik strategiyası.

Son zamanlar kibertəhlükəsizlik cəmiyyətin bütün sferalarına təsir edən strateji milli məsələyə çevrilmişdir. Kibertəhdidlərə qarşı çevik, operativ və effektiv mübarizə müəyyən zaman müddətində əldə ediləcək milli hədəf və prioritetlərin, maraqlı tərəflərin rolları və məsuliyyətinin düzgün müəyyənəndirilməsini tələb edir. Kibertəhlükəsizlik üzrə milli strategiya bu yolda ilk addımdır. Milli kibertəhlükəsizlik strategiyalarının işlənilməsi sahəsində ən yaxşı təcrübənin aşkarlanması üçün mövcud milli kibertəhlükəsizlik strategiyaları analiz edilir.

Müasir informasiya kommunikasiya texnologiyalarına inteqrasiya şəraitində dövlət, cəmiyyət, biznes strukturları və fərdlər kiberfəzada informasiya və onun mənbəyinin həqiqiliyi, elektron xidmətlərdən təhlükəsiz istifadə, fərdi məlumatların qorunması, verilənlərin tamlığı və konfidensiallığı sahəsində kritik problemlərlə qarşılaşır. Daim yeni kibertəhdidlərin meydana çıxdığı və təkamül etdiyi mühitdə ölkələrin global kibertəhdidlərə qarşı çevik, operativ kibertəhlükəsizlik strategiyalarına malik olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dövrdə kiberhücum və kibermüdafiə bütün əməliyyatların ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edilir. Hazırda heç bir hərbi əməliyyat kiber elementsiz keçirilmir. Lakin dövlət resursları hesabına bu cür hücumlara cavab verməyə qadir olan ölkələr çox azdır.

Ümumiyyətlə, kiberhücumun geniş yayılmış 4 əsas növü var: kiber casusluq, kibermüharibə, haktivizm (haker və aktivizm sözlərinin birləşməsindən yaranıb. İnsan hüquq və azadlıqları, söz azadlığı və digər bu kimi siyasi ideyaların kompüter və kompüter şəbəkələri vasitəsilə yayılmasıdır) və kiber cinayət.

Kiber casusluq kompüter və İT şəbəkələrindən rəqəmsal şəkildə emal olunmuş gizli informasiyanın oğurlanaraq ələ keçirilməsidir.

Kibermüharibə informasiya və informasiya sistemlərinə internet üzərindən edilən hücumlardır. Onun əsas məqsədi rəsmi internet səhifələrinin və şəbəkələrin işini iflic etmək, sistemləri, müasir silahları, servisləri, bankları, nəqliyyat və s. xidmət sahələrini yararsız vəziyyətə salmaqdır.

Haktivizm internet saytları və kompüter şəbəkələrinin işini pozmaq fəaliyyətidir. Haktivistlər bu üsulu tətbiq edərək siyasi və ya ictimai ismarıqları bəyan edirlər.

Kiber cinayət cinayətin bir növüdür və kompüter vasitəsilə həyata keçirilir. Bu cinayət müxtəlif kiberhücum vasitələri və alətlərinin yardımı ilə icra oluna bilər [1].

Müasir dövrdə təşkilatların informasiya infrastrukturuna kiberhücumların təşkilində mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Bu, məqsədyönlü və davamlı hücumlar (ingiliscə- Advanced Persistent Threat – azərbaycanca Qabaqcıl Davamlı Təhdid (APT)) adı ilə xarakterizə olunur [2].

APT-nin kiberhücumların ənənəvi növlərindən fərqi yaxşı təşkil olunmuş layihə yanaşması, planlaşdırma, maliyyələşdirmə və davamlı yerinə yetirilməsidir. Bu növ hücumlar icraçıların qarşısında qoyulmuş məsələlərdən asılı olaraq aylarla, hətta illərlə davam edə bilər. Bir çox hallarda hədəf olaraq şəbəkəni dağıtmaq və ya ona sarsıdıcı zərbə endirmək məsələsi qoyulmur, informasiyanın uzun müddət əldə edilməsi, analizi və məqsədyönlü istifadəsi nəzərdə tutulur [3].

Hazırda dövlət orqanlarına və özəl şirkətlərə qarşı kibercasusluq halları sürətlə artmaqdadır. Qarşılıqlı əlaqədə və asılı olan informasiya infrastrukturuna yönələn yaxşı planlaşdırılmış və uğurla yerinə yetirilmiş kibercasusluqların nəticəsi çox ağır ola bilər. Fərdi məlumatların kibertəhlükəsizlik və gizliliyi cəmiyyətin bütün səviyyələrinə təsir edən strateji milli məsələyə çevrilir. Buna görə də, kibertəhlükəsizlik informasiya cəmiyyətinin inkişafının zəruri şərtinə çevrilir.

İnformasiya təhlükəsizliyi Azərbaycan Respublikasında dövlət siyasətinin prioritet məsələlərindən biridir və bu sahədə məqsədyönlü işlər aparılır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı “İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” Fərman informasiya təhlükəsizliyinin, o cümlədən kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi probleminə yeni strateji yanaşmanın formalaşdırılmasını nəzərdə tutur [4].

“Kibertəhlükəsizlik” termini

Hər bir dövlətin milli strategiyasında “kibertəhlükəsizlik” termininə [1] yanaşma fərqlidir. Beynəlxalq səviyyədə də kibertəhlükəsizliyə yanaşmanın vahid standartı yoxdur. Nəticədə, kibertəhlükəsizlik strategiyalarının işlənilməsinə yanaşmalar da fərqlənir [5]. Bunu nəzərə alaraq, “kibertəhlükəsizlik” anlayışına yanaşmaları analiz edək.

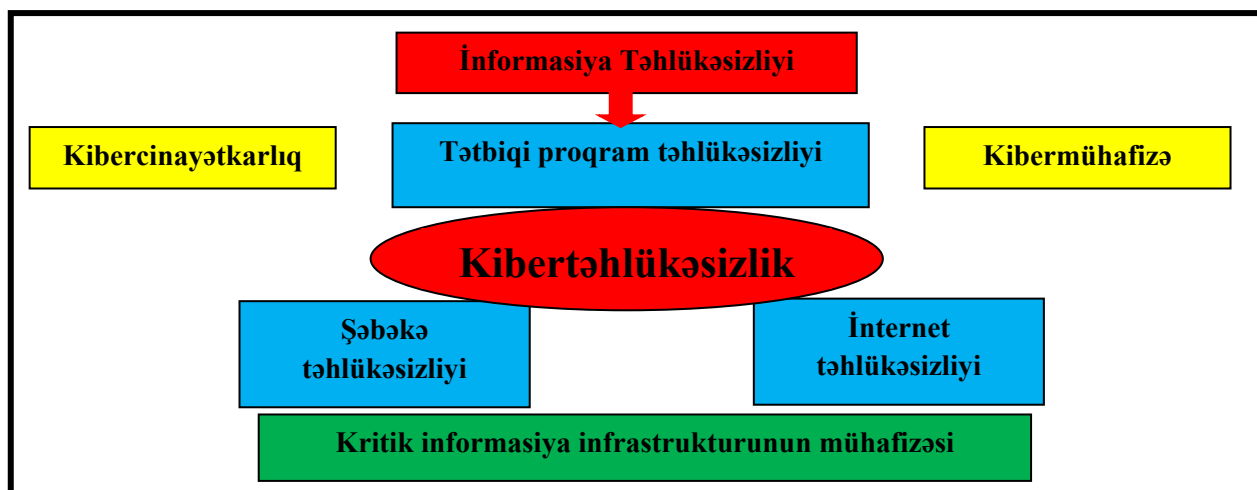
“Kiber” sözü “kibernetika” sözündən törəmədir. Bu söz yunanca “kibernetes” sözünün qısaldılmış “kiber” hissəsindən götürülmüşdür, mənası gəmiçilikdə sükançı, idarəedən, geniş mənada isə hökumdar (cəmiyyəti idarəedən) deməkdir. Güman edilir ki, bu termin ilk dəfə qədim yunan filosofu Platon, XIX əsrdə isə A.Amper və bəzi Avropa müəllifləri tərəfindən işlədilmişdir. “Kibernetika” termini 1948-ci ildə amerikalı alim N.Vinerin “Kibernetika” kitabı çap olunduqdan sonra geniş yayılmağa başladı. N.Viner metodoloji ortaqlığı əsas götürərək kommunikasiya və idarəetməyə aid müxtəlif elmlərin bir ad altında birləşdirilməsi üçün “kibernetika” terminini işlətməmişdi. Müasir təriflərə görə, kibernetika canlı orqanizmlər (və onların komponentləri) və texniki qurğular da daxil olmaqla, mürəkkəb sistemlərdə idarəetmə və kommunikasiya proseslərini öyrənir [6, s.8].

İnternet texnologiyalarının inkişafı ilə “kiber” əsaslı yeni sözlər yaranmağa başladı, bu sözlərdə “kiber” sözü “İnternet və virtual reallığa aid olan” mənasında işlənir. Qeyd edək ki, “kiberfəza” sözü ilk dəfə Kanada yazıçısı U.Qibson tərəfindən 1982-ci ildə işlədilmiş, 1984-cü ildə isə onun “Neuromancer” romanı ilə populyarlaşmışdır.

ISO/IEC 27032 standartında “kibertəhlükəsizlik” və ya “kiberfəzada təhlükəsizlik” kiberfəzada informasiyanın konfidensiallığı, tamlığı və əlçatanlığının təmin edilməsi kimi müəyyən edilir. Öz növbəsində, kiberfəza – global paylanmış qurğular və İKT-nin tətbiqi ilə insanlar, proqram təminatları və xidmətlər arasında əlaqələri gerçəkləşdirməyə imkan verən, hər hansı fiziki formada mövcud olmayan vahid mühit kimi müəyyən edilir [7, s.31-33; 8].

Kibercinayətkarlıq nə informasiya təhlükəsizliyinə, nə də kibertəhlükəsizliyə daxildir. Kibermühafizə də eyni statusdadır, onun mahiyyəti – kiberfəzada təhlükəsiz davranış, ilk növbədə, insanların internetdə neqativ informasiyadan qorunmasıdır (Şəkl.1).

Kibertəhlükəsizlik əsas struktur blokları kimi informasiya, şəbəkə və internet təhlükəsizliyinə söykənir. Kritik informasiya infrastrukturunun təhlükəsizliyi kibertəhlükəsizliklə əlaqəli olsa da, onunla qismən kəşşir. Kibertəhlükəsizlik kritik informasiya infrastrukturunun mühafizəsi üçün zəruridir. Kritik infrastruktur servislərinin adekvat mühafizəsi də (məsələn, kritik infrastrukturun əlçatanlığı) kibertəhlükəsizliyin baza ehtiyaclarına kömək edir [6, s.142].

Şək. 1. Kibertəhlükəsizlik ilə digər təhlükəsizlik domenləri arasındakı münasibət

Kiberfəza təhlükəsizliyini təmin etmək üçün qarşılıqlı təsir vacib rol oynayır. Belə ki, kiberfəzada maraqlı tərəflər arasında yetərsiz kommunikasiyanın olması çoxsaylı təhlükəsizlik məsələləri yaradır. Kiberfəzanı dəstəkləyən qurğular və əlaqədar şəbəkələrin sahibləri müxtəlifdir, onların hər birinin öz maraqları var. Onlar istismar və tənzimləmə məsələlərini özünəməxsus şəkildə həll edirlər. İstifadəçilər və provayderlər təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemlərinə müxtəlif bucaqlardan yanaşır. Belə fraqmentar yanaşma kiberfəzanın təhlükəsizliyində boşluqlar yaradır. ISO/IEC 27032:2012 standartı belə risklərin azaldılması üçün maraqlı tərəflərin iştirakına əsaslanaraq birgə həll yolları təklif edir.

Dövlətlərin milli kibertəhlükəsizlik strategiyalarının analizi

Kibertəhlükəsizliyi milli strateji məsələ kimi qəbul edən ilk ölkə ABŞ-dır. 1998-ci ildə bu ölkədə qəbul edilmiş “Kritik infrastrukturun mühafizəsi” sənədində kritik infrastruktur və informasiya obyektlərinin təhlükəsizliyi üzrə əsas fəaliyyət istiqamətləri təsbit edilmişdi. 2001-ci ilin 11 sentyabr tarixində ABŞ-da baş verən terror hadisəsindən sonra internet təhlükəsizliyi siyasətinin təkrar gözdən keçirilməsi üzrə ətraflı bir layihə həyata keçirildi. Nəticədə, 2003-cü ildə “Kiberfəzanın təhlükəsizliyi üzrə Milli Strategiya” qəbul edildi. Bu strategiya həmin terror hadisəsindən sonra qəbul edilmiş “Milli Təhlükəsizlik üzrə Milli Strategiya”nın tərkib hissəsidir [9, s.22-23].

2008-ci ildə ABŞ-ın kibertəhlükəsizlik strategiyası təkrar yenilənərək, “Müfəssəl Milli Kibertəhlükəsizlik Təşəbbüsü” (Comprehensive National Cybersecurity Initiative - Müfəssəl Milli Kibertəhlükəsizlik Təşəbbüsü, CNCI) adlı strategiya təsdiq edildi. CNCI 12 məxfi təşəbbüsdən ibarət idi. Zaman keçdikcə konfranslarda onun bəzi detalları haqqında məlumat verildi. CNCI bir neçə irimiqyaslı dəyişikliyi nəzərdə tuturdu. Birinci, federal agentlik və xarici təminatçılar arasında olan şəbəkə bağlanmalarının 4 ay ərzində 4000-dən 50-ə qədər azaldılmasını tələb edirdi.

İkincisi, federal veb-saytlardan digər veb-saytlara olan internet trafikini müşahidə edən “EINSTEIN” (2004-cü ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarının kompüter insidentlərinə qarşı mübarizə komandası tərəfindən hazırlanıb, bu proqram kiberhücumları aşkar edir və bloklayır) adlı proqramın səlahiyyətinin Milli Təhlükəsizlik Agentliyinə (National Security Agency) verilməsi idi. Bu proqramın yeni versiyasında isə trafik, kontentin saxlanması və izlənməsi kimi federal şəbəkələrlə yanaşı, proaktiv olaraq özəl şəbəkələrin də müşahidəedilmə xüsusiyyətləri vardır.

CNCI kibertəhlükəsizlik sahəsində elmi-praktiki işlərə investisiyaların artırılması, hökumət agentlikləri arasında məlumat paylaşımının təşviq edilməsi kimi mövzuları da əhatə edirdi [10, s.88-91].

2009-cu ilin mayında CNCI strategiyası yenidən təftiş edilmiş və CNCI təşəbbüsləri haqqında daha geniş şəffaflığın təmin edilməsinin gərəkli olduğu bildirilmişdir. Hazırlanan hesabatda Ağ Ev tərkibində Kibertəhlükəsizlik İdarəsinin yaradılması tövsiyə edilmişdi. Yaradılacaq bu qurumda bir

nəfərin direktor olaraq vəzifə alması, onun Milli Təhlükəsizlik Şurasının üzvü olması, prezidentə asan və sürətli çıxış imtiyazına sahib olmasının vacibliyi ifadə edilmişdir.

Həmin illərdə Avropada da fəaliyyət planı və strategiyalar qəbul edilməyə başladı. 2005-ci ildə Almaniyaya “İnformasiya infrastrukturunun mühafizəsi üçün Milli Plan” qəbul etdi. 2007-ci ildə İsveçrə İnternet Təhlükəsizliyinin təkmilləşdirilməsi üçün strategiya işləyib hazırladı. 2007-ci ildə Estoniya, 2008-ci ildə Gürcüstanın informasiya infrastrukturalarını iflic edən bir sıra ciddi kibercinayətlərdən sonra bir sıra Avropa Birliyi (AB) ölkələri milli kibertəhlükəsizlik strategiyaları işləyib hazırlamağa və qəbul etməyə başladı. Hazırda AB üzvü olan 10 ölkə milli kibertəhlükəsizlik strategiyasını qəbul etmiş, bir neçəsi isə oxşar milli strategiyalar işləyib hazırlamaqdadır [11, s.7-8].

Estoniya 2008-ci ildə geniş milli kibertəhlükəsizlik strategiyası qəbul etməklə, müvafiq addım atan ilk AB ölkəsi oldu. Estoniyanın milli kibertəhlükəsizlik strategiyasının əsas istiqamətləri mümkün kütləvi kibercinayətlərlə mübarizəyə yönəlmiş siyasətlərin gücləndirilməsi, informasiya təhlükəsizliyi sahəsində dəyişikliklərə asanlıqla adaptasiya olunan siyasətlərin həyata keçirilməsi və hücumların qarşısının alınmasına cavabdeh orqanların birgə fəaliyyətidir.

Fransa (2011-ci il) informasiya sistemlərinin kibercinayədə verilənlərin əlyətərlilik, tamlıq və konfidensiallığını poza bilən hadisələrə müqavimət göstərmək qabiliyyətinə fikir verir. Bu ölkə informasiya sistemlərinin təhlükəsizliyinə yönəlmiş texniki vasitələr və kibercinayətkarlığa qarşı mübarizə üçün kibermüdafiə sisteminin qurulmasını zəruri sayır.

Kanadanın 2010-cu ildə nəşr edilmiş kibertəhlükəsizlik strategiyasında üç əsas istiqamət götürülmüşdür: dövlət sistemlərinin təhlükəsizliyi üzrə aydın rolları və məsuliyyəti müəyyən etmək, federal kibersistemlərin təhlükəsizliyini gücləndirmək və hökumətdə kibertəhlükəsizlik biliklərini təkmilləşdirmək; federal hökumətə aid olmayan vacib sistemlərin kibertəhlükəsizliyini təmin etmək üçün özəl və kritik infrastruktur sektorları cəlb edilməklə, regionlarda bir sıra tərəfdaşlıq təşəbbüsləri; kibercinayətkarlıqla mübarizəni və Kanada vətəndaşlarının onlayn mühitdə mühafizəsi..

Birləşmiş Krallığın 2011-ci ilin noyabrından qüvvəyə minmiş kibertəhlükəsizlik strategiyasının məqsədi ölkəni İKT sahəsində innovasiya, investisiya və servislərin keyfiyyəti üzrə lider mövqeyinə qaldırmaq və bununla da, kibercinayətin bütün üstünlüklərindən tam şəkildə istifadə etməkdir. Kibercinayətin vətəndaşlar və iqtisadiyyat üçün təhlükəsiz etmək məqsədilə cinayətkarlar, terrorçular və digər dövlətlərin kibercinayətləri kimi riskləri istisna etmək nəzərdə tutulur [12, s.14-16].

Almaniyada 2011-ci ilin fevralında “Kibercinayədə təhlükəsizlik strategiyası” qəbul edilmiş və Milli Kiber Müdafiə Agentliyi yaradılmışdır. Bu Agentlik polis, kəşfiyyat və İnformasiya Təhlükəsizliyi üzrə Federal İdarə ilə əməkdaşlıq edir. Amerikan strategiyasında olduğu kimi, alman strategiyasında da məxfi hissə vardır. Güman edilir ki, həmin hissə informasiya hücumlarına qarşı əks-tədbirlərə həsr olunub.

Türkiyənin “Milli Kibertəhlükəsizlik Strategiyası və 2013-2014-cü illər üçün Fəaliyyət Planı” 2013-cü ilin iyun ayında təsdiq edilmişdir. Fəaliyyət Planında kiber risklərin nədən ibarət olduğu göstərilmiş, təşkilatlararası əməkdaşlıq yolu ilə planlaşdırılan dövrdə 7 istiqamət üzrə 29 fəaliyyətin həyata keçirilməsi müəyyən edilmişdir [13].

Ümumilikdə hər bir milli kibertəhlükəsizlik strategiyasının daha effektiv və dayanıqlı olması üçün tələb olunur:

Təşkilati struktur. Kibertəhlükəsizlik strategiyalarında kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsinə yönəlmiş çevik idarəetmə modelinin qurulması nəzərdə tutulur. Ölkələrin bir çoxunda kibertəhlükəsizlik üçün məsuliyyət bir neçə orqanın və müxtəlif qurumlardan ibarət təşkilatların üzərinə düşür. Bu faktor fərqli kibertəhlükəsizlik hədəfləri və koordinasiya rolları olan təşkilatların vahid strukturda birləşdirilməsini tələb edir.

Normativ-hüquqi baza. Bəzi strategiyalarda kibercinayətin mühafizəsi üçün qanunvericilik bazasının yaradılması zəruriliyi qeyd edilir. Normativ-hüquqi bazaya zəruri siyasət və tənzimləmə mexanizmlərinin planlaşdırılması və müəyyənləşdirilməsi, maraqlı tərəflərin rol, hüquq və məsuliyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin baza tədbirləri və fəaliyyət təlimatları, yeni maddi-texniki təlimat normaları və s. aid edilir.

Maraqlı tərəflərin əməkdaşlığı. Kibertəhlükəsizlik strategiyalarının reallaşdırılması üçün özəl və dövlət sektoru sıx əməkdaşlıqda çalışmalıdır. Əməkdaşlıq informasiya və qabaqcıl təcrübə mübadiləsi ilə, dövlət səviyyəsində təlimlər vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Dövlət və özəl sektor kimi maraqlı tərəflərə kibertəhlükəsizlik problemləri ilə bağlı siyasəti müzakirə və təsdiq etməyə imkan verən müvafiq mexanizmlər də müəyyən edilməlidir.

Kibercinayətkarlıq. Kibercinayətkarlıqla beynəlxalq mübarizəyə qoşulmaq üçün dövlətin imkanlarının inkişafı və zəruri qanunvericilik bazasının müəyyən edilməsi nəzərdə tutulur. Bəzi strategiyalarda kibercinayətkarlığa xüsusi diqqət edilir.

Erkən xəbərdarlıq sistemi. İnsidentlərə hazırlığın yüksəldilməsi, reaksiya vaxtının azaldılması, qəzalardan sonra bərpa planı və kritik informasiya infrastrukturalarının mühafizəsi mexanizmlərinin işlənməsi (məsələn, xüsusi şəraitdə milli fəaliyyət planı, kiberfəzada davranış qaydası, situasiya barəsində məlumatlandırma) nəzərdə tutulur.

Elmi-tədqiqatlar. Həm mövcud, həm də gələcək sistem və servislərin təhlükəsizliyi və dayanıqlılığı problemlərinin həllinə yönəlmiş kompleks elmi-praktiki tədqiqatların aparılması zəruridir. Bir sıra strategiyalarda kibertəhlükəsizlik üzrə elmi-tədqiqatlarda aparıcı mərkəzin müəyyən edilməsi və geriliyin aradan qaldırılması məqsədilə investisiyaların təmin edilməsi nəzərdə tutulur.

Kadr hazırlığı. İT mütəxəssislərinin və kibertəhlükəsizlik üzrə peşəkarların təhsilinə diqqət ayrıran yeni təhsil proqramlarının, həmçinin istifadəçilərin vərdişini təkmilləşdirən treninqlərin zəruriliyi göstərilir. Bəzi milli strategiyalarda kibertəhlükəsizliyin etibarlı təmin edilməsi üçün informasiya təhlükəsizliyi üzrə mütəxəssislərin təhsil proqramlarını təkmilləşdirmək məqsədi qarşıya qoyulur.

Maarifləndirmə. İstifadəçilərə yeni davranış və iş modelləri aşılamağı nəzərdə tutan maarifləndirmə proqramlarının məqsədi müəyyən edilir.

Beynəlxalq əməkdaşlıq. Beynəlxalq əməkdaşlıq həyatı əhəmiyyət daşıyır, çünki hamı bir kiberfəzadan asılıdır və bir ölkədə olan kibertəhlükəsizlik boşluqları digər ölkələrə də təsir edə bilər. Lakin bu strateji sahədə xarici ölkələrlə əməkdaşlıqda iqtisadi, siyasi və milli təhlükəsizlik riskləri də mövcuddur. Beynəlxalq əməkdaşlıq qanunvericilik tədbirləri, insidentlərin cavablandırılması, elmi-tədqiqatlar, aparat və proqram təminatının sertifikatlaşdırılması kimi sahələri əhatə edə bilər [14, s.114-117].

Avropa Birliyinin kibertəhlükəsizlik strategiyası 2013-cü ilin iyun ayının 19-da qüvvəyə minmiş və bu sənədə əsasən, ENISA (European Union Agency for Network and Information Security-Şəbəkə və İnformasiya Təhlükəsizliyi üzrə Avropa İttifaqı Agentliyi) -nin səlahiyyətləri növbəti yeddi ilə qədar uzadılmışdır. AB ölkələrinin hökumətlərinə kibertəhlükəsizliyə cavabdeh orqanların yaradılması, dövlət təşkilatlarına, maliyyə, nəqliyyat və enerji şirkətlərinə – kibertəhdidlərə qarşı tədbirlər işləyib hazırlamaq tapşırılmışdır. ABŞ strategiyasında olduğu kimi, AB proqramının yaratıcıları da özəl və dövlət sektorları arasında əməkdaşlığa arxalanırlar.

NATO 2007-ci ildə Estoniyanın şəbəkə sistemində edilən kütləvi kiberhücumlardan sonra - 2008-ci ildə Buxarest zirvə toplantısında kibertəhdidlərə qarşı tədbir görülməsi və kibertəhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq üçün təhlükəsizlik mərkəzləri qurulmasını qərara almışdır. Bu görüşdə belə fikir ifadə edilmişdir ki, kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi, hər şeydən əvvəl, dövlətlərin vəzifəsidir. Lakin NATO-nun 2010-cu ildə Lissabonda keçirilən zirvə toplantısında kiberfəzadan gələn təhlükələr kütləvi qırğın silahlarının yayılması və terrorçuluqdan sonra NATO ölkələrini hədəfə alan təhdidlər sırasına daxil edildi. NATO artıq “Kiber Müdafiə Siyasəti” və “Kiber Müdafiə Konsepsiyası” kimi sənədləri işləyib hazırlamışdır. Lakin bu sənədlər məxfidir, təşkilatın rəsmi internet sahifəsində onlar haqqında yalnız icmal məlumatları tapmaq olar. Kibermüdafiə prinsiplərinin müəyyən edilməsində alyans üzvləri müttəfiq həmrəylik və milli suverenliyin tanınması prinsiplərindən çıxış etmişlər. Ümumi məqsəd ondan ibarətdir ki, bütün NATO müttəfiqləri kiberhücumlara hazır olmalı və belə hücumlar zamanı bir-birini dəstəkləməlidirlər. Bu məqsədə çatmaq üçün müttəfiqlər öz ölkələri daxilində kibermüdafiə potensialını inkişaf etdirməlidir. Bu kontekstdə NATO çətiri altında tərəfdaş ölkələr arasında ikitərəfli və çoxtərəfli sıx əməkdaşlıq şəbəkələri qurulur.

Rusiya Federasiyası milli informasiya sistemlərinin mühafizəsi haqqında BMT Konvensiyasının layihəsini hazırlamışdır. Layihədə dünya informasiya fəzasının normal və stabil inkişafına olan əsas təhdidlər sadalanır. Bu sənədin müəlliflərinə görə, həmin təhdidlər informasiya müharibəsinin elementləri hesab oluna bilər. Bu, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə qarşı cinayət kimi tanınmalıdır. Konvensiya layihəsində kibertəhdidlərlə beynəlxalq səviyyədə mübarizə aparmağa imkan verən normalar sadalanır. Burada vurğulanır ki, dövlətlər təhlükəsizliyin bölünməzliyi prinsipinə əməl edəcək və öz təhlükəsizliklərini digər dövlətlərin təhlükəsizliyinin ziyanına gücləndirməyəcəkdir.

Konvensiyaya görə, dövlətlər informasiya fəzasında təhdidlərin artmasına səbəb ola bilən planların işlənməsi və qəbulundan çəkinməli, digər dövlətin daxili məsələlərinə qarışmaq üçün İKT-dən istifadə etməməli, daxili işlərinə qarışmaq və müdaxiləni həyata keçirmək üçün böhtanlardan, təhqiredici və ya düşmən təbliğatından çəkinməlidir.

Hər bir dövlətin kibertəhlükəsizliyə yanaşması müxtəlifdir. Kibertəhlükəsizliyə informasiya təhlükəsizliyi, milli təhlükəsizlik məsələsi, hüquq-mühafizə məsələsi və iqtisadi məsələ kimi baxışlar mövcuddur. Bütün ölkələr kibertəhlükəsizlik sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın vacibliyini etiraf etsələr də, ortaq “dilin” və yanaşmanın olmaması beynəlxalq əməkdaşlığı çətinləşdirir. Buna görə də, ölkələrin kibertəhlükəsizlik sahəsində tərəfdaşlığı və əməkdaşlığı zəruridir.

Kibertəhlükəsizliyin etibarlı təmin edilməsi kiçik dövlətlərin imkanları xaricindədir. Bu problemin həlli bütün maraqlı tərəflərin – dövlət, özəl sektor və vətəndaşların tərəfdaşlığını və əməkdaşlığını tələb edir. Kibertəhdidlərin transsərhəd xarakteri ölkələri kibertəhlükəsizlik sahəsində sıx əməkdaşlığa sövq edir.

Nəticə

Müasir dövrdə kibertəhlükəsizlik məsələsi milli strateji problemə çevrilir və cəmiyyətin bütün sahələrinə təsir edir. Kibertəhdidlərə qarşı çevik, operativ və effektiv mübarizə düzgün strateji məqsədlərin müəyyən olunmasını tələb edir. Milli kibertəhlükəsizlik strategiyasının işlənilib hazırlanması kibertəhdidlərə qarşı mübarizənin ilk və əsas addımıdır. Uğurlu və optimal milli kibertəhlükəsizlik strategiyasının hazırlanması üçün mövcud milli kibertəhlükəsizlik strategiyaları analiz edilməli və kibertəhdidlərə qarşı uğur əldə edilmiş təcrübələrdən istifadə olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Həsənov A.H. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində kiber ordunun yaradılmasının vacibliyini şərtləndirən amillər // Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər, 2016-cı il, №2, s. 112-115.
2. Sood A.K., Enbody R.J., Targeted cyberattacks: a superset of advanced persistent threats / IEEE Security & Privacy, 2013, Vol. 11, No. 1, pp. 54-61.
3. Li F., Lai A., Ddl D., Evidence of advanced persistent threat: A case study of malware for political espionage // Proc. of the 6th International Conference on Malicious and Unwanted Software, 2011, pp.102-109.
4. İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 26 sentyabr 2012-ci il.
5. Luijff H., Besseling K., Spoelstra M., de Graaf P., Ten national cyber security strategies: a comparison // Proc. 6th International Conference on Critical Information Infrastructures Security (CRITIS 2011), September 2011. pp.78-80.
6. Теслер Г.С., Новая кибернетика. Киев: Логос, 2004, 401 с.
7. ISO/IEC 27032:2012 - Information technology - security techniques - Guidelines for cybersecurity. 2012, 50 p.
8. Mitra A., Schwartz R.L., From cyber space to cybernetic space: rethinking the relationship between real and virtual spaces // Journal of Computer-Mediated Communication's, 2001, Vol. 7, No. 1. (<http://jcmc.indiana.edu/vol7/issue1/mitra.html>).

9. US Government Accountability Office. National cybersecurity strategy: Key Improvements are Needed to Strengthen the Nation's Posture, GAO-09-432T, 2009. 38 p.

10. The Comprehensive National Cybersecurity Initiative (<http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/cybersecurity.pdf>).

11. ENISA: National cyber security strategies: Setting the course for national efforts to strengthen security in cyberspace, 2012, 15 p.

12. National Audit Office: The UK cyber security strategy: Landscape review, February 2013, 43 p.

13. Ulusal siber güvenlik stratejisi və 2013-2014 eylem planı, 2013 (www.resmigazete.gov.tr).

14. Klimburg (Ed.), National cyber security framework manual, NATO CCD COE Publication, Tallinn, 2012, 253 p.

Аннотация

Анализ национальные стратегии кибербезопасности нового поколения Эльшан Танривердийев

В статье с целью изучения наилучших практик в разработке и совершенствовании удачной национальной стратегии кибербезопасности анализируются существующие в этой области национальные стратегии кибербезопасности, определяется их общие и различные черты.

Ключевые слова: кибербезопасность, информационная безопасность, информационная война, киберпространство, кибератака, стратегия кибербезопасности.

Abstract

Analysis of new generation national cyber security strategies Elshan Tanriverdiyev

In the paper, existing national cyber security strategies are analyzed with the aim of identifying the best practices in the development of national cyber security strategies.

Keywords: cyber security, information security, information warfare, cyber space, cyber attack, cyber security strategy.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 27.10.2017

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 26.03.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 30.03.2018

UOT 351/354

MÜASİR BEYNƏLXALQ TƏHLÜKƏSİZLİYİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Zəfər Nəcəfov*Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası*E-mail: zafarnajafov@yahoo.com

Xülasə. Məqalədə XXI əsrdə beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində müşahidə olunan radikal geosiyasi dəyişikliklərdən bəhs olunur. Müəllifin fikrincə, müasir beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində nəzərəçarpan əsas dəyişikliklər onun desentralizasiyası, qeyri-dövlət aktorlarının destruktiv fəaliyyətinin genişlənməsi və təhlükəsizliyin mülki komponentlərinin (ekoloji, iqtisadi, informasiya) rolunun artması ilə xarakterizə edilir. Həmin dəyişikliklərin qlobal xarakter daşdığı və beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə ciddi təsir göstərdiyi əsaslandırılır.

Açar sözlər: beynəlxalq təhlükəsizlik, desentralizasiya, qeyri-dövlət aktorlar, qloballaşma, ənənəvi və yeni təhdidlər.

Giriş

Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemi bütün əsrlər boyu bəşəriyyəti narahat edən məsələlərdən olmuşdur. XXI əsrdə isə beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsinin vacibliyi özünün pik nöqtəsinə çatmışdır. Belə ki, soyuq müharibə dövrünün bitməsi, qloballaşma şəraitində dövlət sərhədlərinin şəffaflaşması nəticəsində hərbi, siyasi, sosial-iqtisadi, ekoloji və s. təhdidlərin transsərhəd xarakter alması, antidövlət tendensiyalarının güclənməsi və yüksək texnologiyaların inkişafı kontekstində destruktiv proseslərin (etnik-dini münaqişələr, separatizm, terrorizm və s.) asanlıqla öz fəaliyyət coğrafiyasını genişləndirməsi, beynəlxalq hüquq institutunun böhranı, mütləq suverenliyin eroziyası və preventiv tədbirlərin subyektiv maraqların girovuna çevrilməsi və s. məsələlər müasir beynəlxalq təhlükəsizlik sistemini sarsıdan qlobal tendensiyalar hesab olunur. Bu tendensiyaların inkişaf dinamikası beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin gələcəyi haqqında optimist fikirlər səsləndirməyə imkan vermir.

Məqalənin hazırlanması zamanı sistemli yanaşma və struktur-funksional təhlil metodundan istifadə edilmişdir.

“Beynəlxalq təhlükəsizlik” anlayışı təqribən 100 il əvvəl beynəlxalq münasibətlər lüğətinə daxil edilmişdir. O zamana qədər isə “müharibə” və “sülh” anlayışları ilə ifadə edilmişdir. Yaxın günlərdə beynəlxalq təhlükəsizliyə hərbi güc amili ilə əlaqəli fenomeni kimi baxılırdı. O, dövlət və dövlətlər qrupu tərəfindən ehtimal olunan təcavüzü aradan qaldırmaq üçün Silahlı Qüvvələrin kifayət qədər hazır vəziyyətdə saxlanması, hərbi ittifaqların yaradılması, bəzi hallarda isə şəxsi maraqlarının gerçəkləşməsi naminə hərbi gücdən istifadə edilməsi və ya onun tətbiq edilməsi hədəsi və s. kimi xarakterizə edilirdi. Tədrisən hərbi güc amili hərbi qarşıdurmanın miqyasını, qızgın silahlanmanı və silahlı münaqişələrin başvermə ehtimalını məhdudlaşdırmağa xidmət edən diplomatik və digər siyasi alətlər kompleksi ilə zənginləşdi [1, s.148].

Beynəlxalq münasibətlər üzrə müasir ədəbiyyatlarda “beynəlxalq təhlükəsizlik” anlayışının yekun tərifini hələ də verilməyib. Çox vaxt “beynəlxalq təhlükəsizlik” ənənəvi olaraq, proseslərin hərbi-siyasi ölçüsü kimi başa düşülür və onun genişlənməkdə olan qeyri-hərbi, “mülki” komponentinə (ekoloji, iqtisadi və bir sıra digər təhlükələrə qarşı mübarizə) əhəmiyyət verilmir. Digər hallarda isə demək olar ki, beynəlxalq münasibətlərin bütün problemlərini təhlükəsizlik baxımından nəzərdən keçirmək meyləli müşahidə olunur.

Müasir beynəlxalq təhlükəsizliyin durumu “soyuq müharibə dövründən sonrakı təhlükəsizlik” kimi xarakterizə edilir. Postsoyuq müharibə dövründə beynəlxalq təhlükəsizlik şəraiti və ona istiqamətlənən çağırış və təhdidlər aşağıdakı xüsusiyyətlərlə əlaqələndirilir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin desentralizasiyası və qütbləşmə

1990-cı illərin başlanğıcı beynəlxalq gərginliyin zəifləməsinə və münaqişələrin tezliklə həll ediləcəyinə olan ümidləri doğrultmadı. Şərq-Qərb qlobal qarşıdurma kontekstində bərqərar olmuş Yalta-Postdam nizamının süqutu beynəlxalq arenada qüvvələr nisbətini ciddi şəkildə dəyişdi. O, dünyada bir sıra maneələri dağıtdı və qloballaşma prosesini sürətləndirdi. Eyni zamanda, beynəlxalq sistemdə yeni qütbləşmə və desentralizasiya baş verdi [2, s.170]. Dövlətlərin nisbi iyerarxiyasında əhəmiyyətli dəyişikliklər özünü büruzə verdi. Siyasi, iqtisadi və hərbi sahədə öz üstünlüyünü dərk edən inkişaf etmiş və güclü dövlətlər qrupu daha fəal hücum siyasətinə keçdi. Həmin dövlətlərə BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri (Böyük Britaniya, Çin, Rusiya, ABŞ və Fransa), həmçinin BMT TŞ-nin genişlənməyi təqdirə üzvlüyə mümkün namizədlər (Braziliya, Almaniya, Hindistan, CAR, Yaponiya) aid edilir.

Bununla belə, müasir dünya nizamında güc parametrlərinə görə ABŞ aparıcı mövqeyini saxlamaqda davam edir. Hətta bəzi politoloqlar müasir beynəlxalq münasibətlərin geostrukturunu ABŞ-ın liderliyi altında birqütblü (mondializm) dünya nizamı kimi qələmə verir. Lakin məlum 11 sentyabr hadisələri bir daha isbat etmiş oldu ki, qloballaşan müasir dünyada hətta ABŞ kimi fəvqəldövlət təkbaşına hərəkət etmək iqtidarında deyil. 2003-cü ilin martında İraqa qarşı ABŞ-ın başçılığı altında təşkil edilmiş koalisiya belə düşünməyə əsas verir. Bununla belə, nəhəng iqtisadiyyata malik olan ABŞ hərbi texnologiya sahəsində aparıcı yer tutur və ölkənin hərbi potensialı artmaqda davam edir.

Dünyanın birqütblü modelinə qarşı çıxan Rusiya və Çin onun çoxqütblü (multipolyar) olduğunu bəyan edir və Avropa Birliyini, Hindistanı, Yaponiyani, Almaniyani, Braziliyanı, CAR-ı alternativ geostrateji mərkəzlər qismində qeyd edirlər [3, s.19].

2014-cü ilin fevralında Rusiyanın Krımı ilhaq etməsi onunla ABŞ və Avropa İttifaqı üzvləri arasında “soyuq müharibə”nin bərpasına səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən, Çinin güclənməkdə olan iqtisadiyyatı və hərbi modernizasiya üzrə proqramları onu dünya siyasətində güclü və rəqabətqabiliyyətli qütbə çevirmişdir.

Qloballaşma və antidövlət tendensiyalarının artması

Müasir dünya siyasətinin və beynəlxalq münasibətlərin əsas proseslərindən biri qloballaşma hesab edilir. Siyasi, iqtisadi, ideoloji və s. sahələrdə qarşılıqlı asılılığın dərinləşməsi onun üçün xarakterik haldır. Bu müstəvidə transsərhəd xarakterli qarşılıqlı təsirin miqyas, müxtəliflik və kəmiyyət baxımından yüksəlişi müşahidə olunur. Dünyanın bütövləşməsi və vahid struktura çevrilməsi prosesi baş verir. Milli maraqlarla müqayisədə ümumi, qlobal mənafein çəkisi artmaqda, eyni zamanda təhlükəsizliyin daxili və xarici aspektləri arasında qarşılıqlı əlaqə dərinləşməkdədir.

Qeyri-dövlət aktorlarının dünya siyasətinin bütün sahələrinə nüfuz etməsi qloballaşmanın əsas xüsusiyyətlərindən sayılır. Beynəlxalq miqyasda fəaliyyətə başlayan qeyri-dövlət subyektlərinin sayı durmadan artmaqdadır. Tarixən beynəlxalq münasibətlər sistemində milli suverenliyin əsas daşıyıcısı sayılan dövlətin fəaliyyət qabiliyyəti aşağıdakı qeyri-dövlət subyektləri tərəfindən məhdudlaşdırılır:

- beynəlxalq təşkilatlar; BMT və ya ATƏT;
- beynəlxalq rejimlər (dəqiq müəyyən edilmiş problemlər sahəsində dövlətlərin uzunmüddətli əməkdaşlığını ifadə edən anlayış. Məsələn, Nüvə silahlarının yayılmaması müqaviləsi);
- çox vaxt kiçik dövlətlərin budcəsini üstələyən nəhəng dövrüyyəyə malik transmilli konsernlər, məsələn, iri neft konsernləri;
- insan hüquqlarının müdafiəsi və ətraf mühitin mühafizəsi məqsədini güdən QHT-lər (Amnesty International və Qrinps);
- beynəlxalq miqyasda fəaliyyət göstərən cinayətkar təşkilatlar, məsələn, Cənubi Amerika narko-kartelləri;
- heç də bütün dünyada deyil, müəyyən regionlarda fəaliyyət göstərən terror təşkilatları, məsələn, Əl-Qaidə [4, s.6].

Yuxarıda qeyd edilən bəzi qeyri-dövlət aktorlarının fəaliyyəti beynəlxalq sülhü və sabitliyi ciddi təhdid etməkdədir. Həmin qeyri-dövlət aktorlar: terrorçular, silahlı ekstremistlər, separatçı və ya digər antihökumət silahlı birləşmələr, dəniz quldurları, narkotik alverçiləri və s. hesab edilir.

Dövlətlərin zəifləməsi nəticəsində zorakılıqların və müharibələrin sayının artacağı haqqında pessimist fikirlər çoxalmaqdadır. Belə təhlükələr, ilk növbədə, zəif və süquta doğru sürüklənməkdə olan, zəif daxili həmrəyliyə və səriştəsiz hökumətə malik dövlətlərdən irəli gəlir. Məhz bu səbəbdən Yer kürəsinin bəzi regionlarında uzunmüddətli sabitsizlik zonaları və zorakılıq inkubatorları yaranır [4, s.6].

Demokratiyanın qlobal ixracı və mütləq suverenliyin iflası

Qlobal demokratiya zonasının genişlənməsi dövlətlər arasında sülh və əmin-amanlıq zolağının genişlənməsi deməkdir.

Demokratikləşmə – demokratik quruluşun bərqərar olunmasına istiqamətlənmiş siyasi və sosial dəyişiklik prosesini xarakterizə edir. Demokratiya ideya və prinsiplərin, institut və prosedurların inkişafı, genişlənməsi və yenilənməsi prosesidir. Demokratiya bu və ya digər problemlərin həllinə təminat vermir, sadəcə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün şərait yaradır. Nəticə demokratik prosesin inkişaf şərtləri, qüvvələrin xarakteristikası, onların demokratik prosesə təsiri, problemləri həll etmə qabiliyyətləri və daxili siyasətə təsir edən xarici vəziyyətdən asılıdır.

“Demokratikləşmə dalğası” anlayışını irəli sürən S.Xantinqton bu ad altında müəyyən zaman kəsiyində qeyri-demokratik rejimdən demokratik rejimə keçidin şərtlərini nəzərdə tutur. Onun fikrinə əsasən, dünya üç qlobal demokratikləşmə mərhələsindən keçir. Birinci mərhələ 1828-1926-ci illəri əhatə edir. Bu mərhələ ABŞ və fransız burjua inqilablarının təsiri altında insanların səsvermə hüququ əldə etməsi, hakimiyyətin formalaşmasında parlament və ümumxalq seçkilərinin rolunun artması ilə xarakterizə edilir. 1922-1942-ci illərdə isə faşist, totalitar və militarist rejimlərin meydana gəlməsi ilk demokratikləşmə dalğasından uzaqlaşma meyilləri kimi dəyərləndirilir [5, s.26-29].

1943-1962-ci illəri əhatə edən ikinci dalğa II Dünya müharibəsinin bitməsi nəticəsində Qərbi Avropada demokratik institutların yaradılması ilə yadda qalmışdır. İkinci demokratikləşməyə qarşı 1958-1975-ci illərdə baş vermiş geriçəkilmələrə dekolonizasiya prosesi səbəb olmuşdur. Həmin proses nəticəsində Latin Amerikasını kontinentinin əksər dövlətlərində avtoritar rejimlər quruldu [5, s.29-32].

Üçüncü dalğa isə 1974-cü ildən başlayıb və bu günümüzədək davam etməkdədir. Bu mərhələ dekolonizasiyanın bitməsi, dünyada kommunist rejiminin iflası və yeni demokratik dövlətlərin meydana gəlməsi ilə əlaqələndirilir [5, s.32].

Qlobal demokratiyanın əsas nəticələrindən biri, insan hüquq və azadlıqlarının çəkisinin artması və onun suveren dövlətin daxili səlahiyyətləri çərçivəsindən kənara çıxması məsələləri arasında artmaqda olan konsensus hesab edilir. Müasir dünyada münasibətlər sisteminin açıqlığı, qloballaşma prosesləri sayəsində insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulması və hakimiyyətin digər qanunsuz əməlləri dünya ictimaiyyətinin nəzərindən yayına bilməz və məhz bu səbəbdən beynəlxalq müdaxiləyə həqiqi ehtiyac yaranır [6]. Münaqişələrin sayının artması və beynəlxalq terrorizm təhdidinin durmadan güclənməsi dünyanın böyük dövlətlərini hansısa digər dövlətin razılığı olmadan belə zorakılığın qarşısını almağa vadar edir. Müasir dünyada xarici siyasətin aləti qismində humanitar müdaxilələrin əhəmiyyətinin yüksəlməsi bu mövzunun aktuallığını getdikcə artırır.

Humanitar müdaxilə – dövlət və ya dövlətlər tərəfindən digər dövlətə qarşı onun razılığı olmadan güc tətbiq edilməsi və ya güclə hədələmək siyasətidir. Onun əsas məqsədi insan hüquqlarına qarşı yönəlmiş kütləvi və kobud pozuntuların qarşısını almaq və ya onu aradan qaldırmaqdır. Bu konsepsiyanın subyektiv geosiyasi maraqların gerçəkləşməsi naminə istifadə edilməsi də diqqətdən yayınmır. Super güclərin Əfqanıstan, keçmiş Yuqoslaviya və Yaxın Orta Şərqdə həyata keçirdikləri hərbi əməliyyat və çevrilişlər məhz “humanitar müdaxilə” konsepsiyası adı altında realizə edilmişdir.

Bir sıra hallarda humanitar müdaxilə özünü doğruldur. Məsələn, üçüncü dünya ölkələrində “iflasa uğrayan ölkələrin” (failed states) mövcudluğu ona dəlalət edir ki, belə dövlətlər iqtisadi və siyasi oriyentirləri itirmişdir. Hakimiyyət rıçaqlarını itirməklə əhali üzərində nəzarəti əldən verən yerli ha-

kimiyətlərin sərt tədbirlərə əl atması dövlətdaxili münasibətlərdə gərginliyə və sosial-siyasi xaos səbəb olur. Bu dövlət rəhbərlərinin daxili problemləri həll etmək iqtidarında olmaması səbəbindən humanitar müdaxilə özünü doğrulda bilər. Əks-təqdirdə isə ölkə daxilində xaos nəinki regional, hətta beynəlxalq nizamı qeyri-sabit hala gətirər.

“Humanitar müdaxilə” konsepsiyasının inkişaf etdirilməsi cəhdləri “mütləq suverenliyin məhdudlaşdırılması” fonunda həyata keçirilir. Dövlətlərin iqtisadiyyatları və bazarları arasında qarşılıqlı asılılığın artması səbəbindən suverenliyə artıq pozulmaz və toxunulmaz bir məfhum kimi baxılır. Dövlətlərin strukturları və idarəetmə orqanları yaradılır, hakimiyyət səlahiyyətlərinin bir hissəsi onlara ötürülür. Belə bir şəraitdə humanitar müdaxilədən yararlanmaq olduqca asanlaşır.

Digər tərəfdən, 2005-ci ildə qəbul edilmiş “Qorumaq haqqında” BMT Bəyannaməsi suverenlik kateqoriyasının eroziyaya uğraması istiqamətində son nöqtəni qoydu və belə bir ideyanı həyata keçirməyə nail oldu ki, əgər dövlət hakimiyyətləri ölkədə bu və ya digər şəraitin öhdəsindən gələ bilmirsə, o zaman problemin həlli beynəlxalq ictimaiyyətin əlinə keçir. Bu Bəyannamə humanitar müdaxilənin əsaslandırılmasını əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırdı və üçüncü tərəfin və ya tərəflərin dövlətin daxili işinə müdaxiləsi hüququnu qanuniləşdirdi [6]. 1999-cu ilin sentyabrında BMT-nin Baş katibi Kofi Annan bəyan etmişdir ki, insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulması zamanı suverenlik humanitar müdaxilə ilə aradan qaldırıla bilər [7, s.96].

Lakin Bəyannamədə əksini tapmış ideyaların izahından subyektiv məqsədlər üçün sui-istifadə edilə bilməsi və təcavüzkar fəaliyyətlərə haqq qazandırılması cəhdləri də istisna edilə bilməz. Bu proseslər fonunda dövlətin mövcudluğunun əsası hesab edilən suverenlik öz gücünü itirir və daha güclü dövlətlərin zəif dövlətlərə təsiri artır.

Texnoloji inkişafın dominantlığı və güc münasibətlərinə transferi

XX əsrin birinci yarısında heç kim təxmin edə bilməzdi ki, bir neçə onillikdən sonra elmi-texniki tərəqqi bəşəriyyətə yeni, öz görünməz telləri ilə tədricən bütün dünyanı birləşdirən kommunikasiya vasitələri bəxş edəcək [8, s.276].

XXI əsrdən etibarən dünya siyasətinin əsas məsələlərindən biri, insan fəaliyyətinin bütün sahələrində mühüm nəticələr doğura bilən elmi-texnoloji sıçrayış hesab edilir. Qloballaşmanın müasir prosesləri hərbi sferada informasiya texnologiyalarının rolunu artırmışdır. Ötən əsrdə özünü bürüzə vermiş qızğın silahlanmanın yerini informasiya üstünlüyü uğrunda amansız mübarizə tutmuşdur. Kompüterləşmə və informasiya inqilabı hərbi sahədə elmi-texniki tərəqqiyə yol açmışdır. Yüksək texnologiyaların tətbiqi adi silahlanmanın, kəşfiyyat və qoşunların idarəedilmə sisteminin xarakter və imkanlarını köklü şəkildə dəyişmiş və müharibənin uzaq məsafədən aparılması imkanlarını genişləndirmişdir.

Hərbi sferada informasiya texnologiyalarının rolu qloballaşmanın inkişafı kontekstində getdikcə artmaqdadır. İnformasiya sistemləri həm potensial rəqibə, həm də düşmən ölkəyə qarşı güclü təsir vasitəsinə çevrilmişdir. Artıq bu gün aksiomdur ki, müasir dünyamız müharibəsiz, xüsusən də informasiya qarşılıqlı olmadan keçinə bilmir. İnformasiya müharibəsi – cəmiyyətin müasir inkişaf mərhələsində, sözsüz ki, aktual və vacib termdir və onu dərk etmədən müasir siyasi həyatda və geosiyasətdə gedən prosesləri anlamaq asan deyil. BMT Baş katibinin məruzəsində (3 oktyabr 2001-ci il) informasiya müharibələri informasiya məkanında dövlətə, cəmiyyətə və şəxsiyyətə yönəlmiş əsas təhlükələrlə yanaşı, digər təhlükələrlə: digər dövlətin informasiya sahəsinə sanksiyalaşdırılmamış müdaxilə üsullarının hazırlanması və istifadəsi; başqalarının informasiya resurslarının qeyri-hüquqi istifadəsi və onlara ziyan yetirilməsi; xarici dövlətin əhalisinə məqsədli informasiya təsiri; informasiya məkanında dominantlığa cəhd; terrorizmin genişlənməsi və s. aid edilmişdir [9].

Hazırda “informasiya müharibəsi” məfhumu müxtəlif cür anlaşılır. Bu, “information warfare” termininin bir neçə mənə kəsb etməsi ilə əlaqəlidir. O, “informasiya müharibəsi, “informasiya qarşılıqlı”, “informasiya-psixoloji müharibə” kimi şərh oluna bilər. Öz növbəsində informasiya müharibəsi bir dövlətin digər dövləti zəiflətmək və məhv etmək üçün istifadə etdiyi informasiya fəaliyyəti; yarışan rəqiblər arasında informasiya müharibəsi; iki böyük düşmən (məsələn, ordu) arasında hərbi informasiya münaqişəsi kimi xarakterizə olunur [10, s.239].

Əminliklə demək olar ki, hərbi-siyasi proseslərdə informasiya texnologiyalarının rolu bundan sonra da artacaq. İnformasiya texnologiyalarının təsiri altında həm müasir silahlı münaqişələrin xarakteri, həm də hərbi-siyasi rəhbərliyin hərbi-güc siyasətinin məqsəd və vasitələrinə olan baxışları dəyişməkdədir. Kibernetik müharibə anlayışı müasir cəmiyyət qarşısında dayanan yeni təhlükələri xarakterizə edir. Belə ki, müasir cəmiyyətlərin idarəetmə infrastrukturuları həddindən artıq informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından asılıdır. İnternet vasitəsilə həm düşmənin hərbi komanda strukturunun, həm də mülki fəaliyyət sahələrinin funksionallığını pozmaq mümkündür.

Beynəlxalq hüquq institutunun böhranı

Bu gün beynəlxalq hüquq institutunun böhranı aşkar şəkildə özünü büruzə verir və beynəlxalq təhlükəsizlik sferasında fəaliyyət göstərən aktorların davranışına yetərli təsir göstərir. Birincisi, BMT-nin bir sistem kimi effektiv olmaması haqqında fikirlər geniş yayılmaqdadır. İkincisi, “humanitar müdaxilə” praktikasının tətbiqi suverenliyə münasibətdə ənənəvi yanaşmanı köklü şəkildə dəyişmişdir. Transmilli terrorizm təhdidi isə tamamilə yeni “preventiv zərbələr” problemini ön plana çıxarmışdır. Silahlı qüvvələrin qeyri-dövlət aktorlarına (terrorçulara, separatçılara və üsyançılara) qarşı tətbiq edilməsi praktikasının genişlənməsi hərbi gücün lazımi dərəcədə tətbiqi problemini, dinc və günahsız əhəlinin hərbi əməliyyatlardan müdafiəsinin təmin edilməsi məsələsini aktuallaşdırıb. Məhz bu səbəbdən, müasir beynəlxalq siyasətin reallığına uyğun olaraq beynəlxalq hüququn inkişafı və BMT-də islahatların aparılması həyata keçirilməlidir. Üçüncüsü, ABŞ və bir sıra ölkələr beynəlxalq təhlükəsizlik problemləri ilə əlaqədar hüquqi sahədən kənar fəaliyyət göstərməyə səy göstərir.

Beynəlxalq hüququn effektivliyi onunla ölçülür ki, hegemon dövlət onu necə görmək istəyir. Son onilliyin təcrübəsi göstərir ki, ABŞ-da beynəlxalq hüququn əhəmiyyətinə və məzmununa nihilist münasibət formalaşmışdır. ABŞ-ın BMT-dəki eks-diplomatı Con Boltonun fikirləri bu cür düşünməyə əsas verir. O demişdir: “XV-XVI əsrlərdən meydana gəlmiş beynəlxalq hüquq və ya millətlərin hüququ, ilk növbədə, ölkələr üçün bir növ davranış qaydası olmuşdur. Bu, ölkələrin dünya səhnəsində necə davranacağına dair bir razılıq idi. Əvvəlcə bunlar əsasən ikitərəfli razılaşmalar idi və bu müqaviləyə imza atan dövlət ona riayət etməli idi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra çoxtərəfli müqavilələrin sayı kəskin artmağa başladı, onun ardınca isə o vaxtlar dövlətlər tərəfindən əməl edilməsi məcburi hesab edilməyən beynəlxalq hüquq sistemini yaratmağa səy göstərmiş nəhəng hüquqşünas-professorlar qrupunun yaranması ilə nəticələndi. Məhz bu baxımdan, hesab edirəm ki, beynəlxalq hüquq sisteminin yaradılmasına yönəlmiş səylər süni xarakter daşıyırdı. Bu, “qanun” anlayışının beynəlxalq əlaqələrə uyğunlaşdırılması cəhdi idi, halbuki həmin sahədə qərarların əksəriyyəti hüquqi deyil, siyasi xarakter daşıyır. Bundan əlavə, daxili, milli qanunvericiliyin və beynəlxalq hüququn müqayisəsi heç bir mənə daşımır, çünki bunlar iki müxtəlif sahələrdir. Başqa sözlə, əvvəlcə qarşıya yerinə yetirilməsi mümkünsüz görünən tapşırıq qoyulmuşdur - beynəlxalq hüquq məkanını yaratmaq. Lakin vaxt keçdikcə bunun mümkün olmadığı aydın oldu. Beynəlxalq arenada ölkələrin davranışının bir çox aspektləri, prinsipcə hüquqi baxımdan nəzərdən keçirilə bilməz. Qanun müəyyən bir ölkəni idarə etmək üçün çox əlverişli mexanizmdir, lakin beynəlxalq münasibətlərdə bu mümkün deyil” [11, s.15].

Göründüyü kimi, beynəlxalq münasibətlərdə ümumbəşəri hüquq normalarının deyil, siyasi mənafeələrin ön planda dayanması beynəlxalq nizamın dayanıqlı olmasına imkan vermir. 1994-1999-cü illərdə Yuqoslaviya ərazisində baş vermiş münaqişələrin nizamlanması problemləri, 2001-ci ilin sentyabrında Əfqanıstana, 2003-cü ilin martında İraqa qarşı beynəlxalq hərbi kampaniyanın başlanılması, 2014-cü ildə Krım hadisələri, hazırda Suriya və İraqda cərəyan edən hərbi-siyasi xarakterli hadisələrdə zorakılığın hüdudsuzluğu, həmçinin etnik və etnoregional separatizmin referendum yolu ilə legitimləşdirilməsi cəhdləri və s. proseslər beynəlxalq hüquq institutunun nüfuzunu ciddi şəkildə sarsıtmağa nail olmuşdur. Çıxış yolu kimi beynəlxalq hüquq normalarının müasir reallıqlara uyğunlaşdırılması istiqamətində zəruri islahatların aparılması görünə bilər.

Qlobal təhlükəsizliyin qeyri-hərbi aspektləri

Ənənəvi olaraq, təhlükəsizlik hərbi təhdidlər baxımından nəzərdən keçirildi. XX əsrin sonunda belə təsəvvürlər formalaşmağa başladı ki, təhlükəsizlik sahəsinə yalnız hərbi və hərbi-texniki aspektləri (“sərt təhlükəsizlik”) deyil, həmçinin iqtisadiyyat, energetika, ekologiya, miqrasiya, ərzaq və s. daha geniş məsələləri daxil etmək olduqca vacibdir. Təhlükəsizliyə belə geniş baxışın formalaşması səbəbi əsasən XX əsrin ikinci yarısından bəri milli dövlətlərin sərhədlərinin “şəffaflaşması” hesab edilir. Bu proses qeyri-dövlət aktorlarının dünya səhnəsinə çıxışı ilə əlaqələndirilir. Onların fəaliyyətinə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı münbit şərait yaratmışdır. Nəticədə, dövlət və vətəndaşlar bir çox mənfi (narkotik ticarəti, qanunsuz silah alveri, beynəlxalq terrorçuluq və s.) və müsbət (iqtisadi fəaliyyətin genişləndirilməsi imkanları, beynəlxalq rabitə, beynəlxalq mühitə daxilolma və s.) amillərin təsirinə məruz qalmışdır. Bu isə öz növbəsində beynəlxalq gündəmdə getdikcə qeyri-hərbi təhlükəsizlik problemlərinin daha üstün yer almasına rəvac vermiş oldu [1, s.537].

Qeyri-hərbi təhlükəsizlik – milli və beynəlxalq ölçüdə insanın inkişafına qarşı yönəlmiş sosial, iqtisadi və ekoloji çağırış və təhdidlərin aradan qaldırılması üçün zəruri kompleks şəraitlər hesab edilir. İlk dəfə olaraq bu barədə konseptual yanaşma B.Buzan və onun həmkarlarına məxsus olmuşdur. O, diqqət mərkəzində mərkəzçi - dövlətin və hərbi amilin dayandığı təhlükəsizliyin ənənəvi konsepsiyasını tənqid etmişdir. Bu ənənəvi yanaşmanın əvəzinə, təhlükəsizliklə əlaqədar tədqiqatlarda hərtərəfli yeni strukturun əsasını qoymağa cəhd etmişdir. Yeni yanaşmada ənənəvi hərbi amillərlə yanaşı, “yumşaq güc sahələri”ni əhatə edən digər (iqtisadi, sosial, siyasi və ekoloji) məsələlər də daxil edilmişdir [12, s.21-23].

Həqiqətən, XXI əsrdə qarşılıqlı asılılığın qeyri-hərbi sahələrinin – iqtisadi, humanitar və ekoloji və s. rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. XXI əsrdə milli, regional və beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə hərbi problemlərdən daha çox iqtisadi, sosial və ekoloji böhranlar narahatlıq yaradır. İqtisadi qeyri-sabitlik sosial ziddiyyətlərdən, habelə silahlı münaqişələrdən meydana gələn və müxtəlif formalarda təzahür edən qeyri-sabitliyin səbəbi və nəticəsi kimi şərh edilir. İqtisadi vəziyyətin pozulmasının istənilən tendensiyası ümummilli maraqlara təhlükə törədir.

Etnik millətçilik və ya milli dövlətin formalaşması əsasında dayanan etnik mənsubiyyət əksər region ölkələrində sosial və siyasi xaos yaradır. Sabitliyə daha ciddi təhlükə o zaman yaranır ki, etnik millətçiliyin təzahürləri sərhəd mübahisələri və ya qeyri-bərabər iqtisadi şəraitlə uzlaşır, bu ölkələrin rəhbərləri isə öz siyasi mövqelərini möhkəmləndirmək naminə bu narazılıqdan yararlanmaqdan çəkinmirlər.

Bundan əlavə, münaqişələr, etnik sıxışdırmalar, müharibələr nəticəsində meydana gələn miqrasiya və ya dözülməz iqtisadi şərtlər nəticəsində əhalinin nəzarətsiz yerdəyişməsi istənilən kiçik dövlətin resurslarını qısa müddətdə tükəndirə, xaosa və ictimai nizamsızlığa gətirə bilər. Qeyri-leqal immiqrantlar cinayətkarlığın, o cümlədən narkotiklərlə və silah alveri ilə bağlı cinayətlərin səviyyəsinin artmasını stimullaşdırır.

Ekoloji risklər sabitliyə yönələn təhdidlər cərgəsində öz yerini möhkəmləndirməkdədir. Suyun qeyri-rasional istifadəsi, sənaye istehsalının tullantıları, hərbi sınaqlar, toksik nüvə və kimyəvi tullantıların düzgün utilizasiya edilməməsi ətraf mühitə olduqca neqativ təsir göstərir. Sadalanan amillər kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin azalmasına, əhalinin sağlamlıq səviyyəsinin aşağı düşməsinə və işçi yerlərinin ixtisar edilməsinə səbəb olur.

Təhdidlərin spektrinin genişlənməsi

“Soyuq müharibə”nin süqutu hərbi təhdidlərin xarakterinin dəyişilməsinə gətirib çıxarır. XXI əsrin əvvəllərində hərbi-siyasi sferada təhdidlər ənənəvi və yeni təhdidlərə bölünür. Hərbi planda güclü dövlətlər və onların ittifaqlarının birbaşa rəqabətindən irəli gələn “ənənəvi” təhdidlər ikinci plana keçmişdir. Odur ki, həmin təhdidlərin əksəriyyəti bu gün “yatmış” vəziyyətdədir.

“Yeni” təhdidlərə isə beynəlxalq terrorizm, kütləvi qırğın silahları və onların tədarük vasitələrinin yayılması və daxili silahlı münaqişələrdən ibarət triada daxildir [13, s.81-85]. Bu təhdidlər əvvəllər

mövcud olsa da, “ənənəvi” təhdidlərin kölgəsində qalmışdır. Son illər ərzində bu təhdidlərin prioritet qazanması onların daxili potensialının inkişafı və hər birinin təhlükəsizlik dərəcəsinin artması ilə əlaqələndirilir.

Rusiyalı tədqiqatçı A.B.Loqunov isə global təhlükəsizliyə təhdidləri dörd kateqoriyaya bölür:

1. Ənənəvi təhdidlər hərbi qüvvə və vasitələri hərbi rəqabət və münaqişə formalarında tətbiq edən dövlətlərdən irəli gəlir. Bu çağırışlar çox zaman dövlətlərin ordu, hərbi dəniz və hərbi hava qüvvələrindən istifadə etməsi ilə bağlı olur. Ənənəvi hərbi çağırışlar hələ də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Belə ki, əksər dövlətlər öz regionunda təhlükəsizlik sahəsində şəraitə təsir etmək imkanına malikdir. Müttəfiq dövlətlərin ənənəvi sahələrdə üstünlüyü düşmənin bu sahədə onlarla rəqabət aparmaq istəyini ciddi şəkildə zəiflədir [14, s.34-35].

2. Qeyri-standart təhdidlər daha güclü düşmənlərin ənənəvi üstünlüklərinə qarşı “qeyri-ənənəvi” metodlar tətbiq edən qüvvələrdən meydana gəlir. Müasir təhlükəsizlik sahəsində dövlətin maraqlarına daha çox qeyri-standart metodlar, məsələn, terrorizm və qiyamla təhdid edilir. Qeyri-standart çağırışların təhlükəsini gücləndirən iki amil mövcuddur: ekstremist ideologiyaların yüksəlişi və təsirli idarəçiliyin yoxluğu. Siyasi, dini və etnik ekstremizm beynəlxalq münaqişələr törətməkdə davam edir. Dünyanın əksər hissəsində təsirli idarəçiliyin yoxluğu terrorçular, cinayətkarlar və qiyamçılar üçün sığınacaqın yaranmasına gətirib çıxarır. Əksər dövlətlər öz əraziləri və sərhədləri üzərində təsirli nəzarət həyata keçirə bilmir [14, s.35-36].

3. Fəlakətli təhdidlər – kütləvi qırğın silahlarının (KQS) əldə edilməsi, ona malikolma və ondan istifadə etmək və ya KQS-nin istifadə edilməsinə bənzər nəticələr doğura biləcək metodları əhatə edir. Dövlətin ənənəvi müharibə aparmaq sahəsində üstünlüyü bəzi düşmən qüvvələri fəlakətli vasitələr, xüsusən də KQS əldə etməyə sövq edir. Şəffaf beynəlxalq sərhədlər, zəif beynəlxalq nəzarət və informasiya texnologiyalarına maneəsiz çıxış bu səyləri asanlaşdırır. Transmilli terrorçular, KQS-nin yayılması və bu silahı əldə etmək və ya ona sahib olmaq istəyən problemlə dövlətlər xüsusi narahatçılıq doğurur.

Texnologiyaların və KQS-nin yaradılması üzrə təcrübənin yayılması nəticəsində fəlakətli çağırışlarla mübarizə təxirəsalınmaz vəzifəyə çevrilir [14, s.36].

4. Təxribatçı təhdidlər mühüm operativ sahələrdə dövlətin mövcud üstünlüyünü sarsıtmaq məqsədilə qabaqcıl texnologiyalar işləyib hazırlayan və tətbiq edən düşmənlər tərəfindən ola bilər. Nadir hallarda inqilabi texnologiyalar və onlarla bağlı olan hərbi innovasiyalar tam şəkildə çoxdan məlum olan müharibənin aparılması konsepsiyasını dəyişə bilər. Bəzi mümkün rəqiblər təxribatçı potensial əldə etməyə çalışmaq, dövlətin zəif nöqtələrindən yararlanmağa, dövlətin və onun tərəfdaşlarının malik olduğu üstünlükləri aradan qaldırmağa çalışır [14, s.36]. Misal olaraq “Əl-Qaidə”nin ABŞ və onun tərəfdaşlarına qarşı silahlı mübarizəsini göstərmək olar.

Dağıdıcı potensiala malik elmi kəşflərin bəzi növləri, xüsusilə biotexnologiyalar, kibernetiklər, kosmik və ya enerji ilə işləyən silahların hazırlanması sahəsində nailiyyətlər global təhlükəsizliyi ciddi təhdid edə bilər. Bu cür təhlükələrin gözlənilmədən baş verə bilməsi onların potensial nəticələr doğura bilməsini labüd edir və onlardan sığortalanmağın zəruriliyini aktuallaşdırır.

Bu kateqoriyalar bir-biri ilə əlaqəlidir. Onlardan hər hansı birini yaxşı mənimsəyən öz güc mövqeyini və vasitələrini digər kateqoriyalarda möhkəmləndirməyə cəhd edə bilər. Təsadüfi deyil ki, İraq və Əfqanıstanda beynəlxalq koalisiyanın düşmənləri həm ənənəvi, həm də qeyri-standart təhdidlərdən istifadə etmişdirlər. Məsələn, “Əl-Qaidə” terror qrupu özünü qeyri-standart təhlükə mənbəyi kimi göstərməklə yanaşı, fəlakətli vasitələr əldə etmək istiqamətində fəaliyyət göstərmişdir. Şimali Koreya eyni anda ənənəvi, qeyri-standart və fəlakətli çağırışlar etmək istiqamətində addımlar atır.

Nəticə

Sonda belə qənaətə gəlmək olar ki:

–soyuq müharibə dövründəki strateji sabitlik xəyal olaraq qalacaq, müasir təhlükəsizlik mühiti isə xaotik, qeyri-müəyyən və dinamik olaraq dəyişkən olacaq;

–müasir global təhlükəsizlik sistemi “fragmentasiya (konflikt) – inteqrasiya (konsensus)” paradigması kontekstində öz mövcudluğu və fəaliyyətini davam etdirəcək;

- beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə ənənəvi və yeni təhdidlərin qarşılıqlı təsiri davam edəcək və bu özünü hibrid formada büruzə verəcək;
- beynəlxalq təhlükəsizliyin qeyri-hərbi aspektlərinin rolu artacaq və beynəlxalq münasibətlərə təsiri durmadan yüksələcək;
- destruktiv məqsədlərə xidmət edən qeyri-dövlət aktorları iflasa uğramaqda olan ölkələrə, “boz ərazilərə” soxulmaqda davam edəcəklər;
- texnoloji inkişaf bütün sahələrdə iki və çoxtərəfli əlaqələrə təsir göstərəcək, xüsusən də hərbi əməliyyat şəraitini mütəmadi olaraq dəyişəcək;
- qloballaşma və demokratiya bəzi subyektiv məqamlara rəğmən alternativsiz sosial-iqtisadi və siyasi-ideoloji sistem kimi genişlənməkdə davam edəcək.

Ədəbiyyat

1. Барановский В.Г., Богатуров А.Д. Современные глобальные проблемы / Отв. ред. М.: Аспект Пресс, 2010, 350 с.
2. Торкунова А.В., Мальгина А.В. Современные международные отношения: Учебник / Под ред. М.: Аспект Пресс, 2012, 688 с.
3. Военная сила в международных отношениях : учебное пособие / коллектив авторов; под общ. ред. Анненкова В.И., М.: КНОРУС, 2011, 496 с.
4. Вильфрид фон Бредов. “Новые вызовы”. Informationen zur politischen Bildung, 2-ая четверть 2006 г., с. 4-10.
5. Хантингтон С.Х. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Пер. с англ., М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003., 368 с.
6. Андреевна Р.Н. Гуманитарные интервенции в современных международных отношениях (unecop.ru/sites/default/files/gumanitarnye.pdf).
7. Модин Н. “Гуманитарная интервенция” как метод регулирования международных конфликтов. // ВЛАСТЬ 03’2007, с.94-97.
8. Иванов С.А. Информационная война: сущность и основные формы проявления. 2013, с.276-279. (<https://cyberleninka.ru/.../informatsionnaya-voyna-suschnost-i-osnovnye-formy-proyavl.>)
9. Крутских А.К. политико-правовым основаниям глобальной информационной безопасности // Международные процессы, 2007, т. 15, № 1, с.28.
10. Манойло А.В. Государственная информационная политика в особых условиях. Монография. М.: МИФИ, 2003, 388 с.
11. Мережко А.А. Кризис современной миросистемы и будущее международного права в XXI веке. // Альманах международного права. 2010. Вып. 2. с.12-24.
12. Buzan B., Waever O. Jaap de Wilde Lynne Rienner Publishers, 1998, 239 p.
13. Кулагин В.М. Современная международная безопасность: учебное пособие. М.: КНОРУС, 2012, 432 с.
14. Логунов А.Б. Региональная и национальная безопасность. Учебное пособие. М.: Вузовский учебник, 2009, 432 с.

Аннотация

Особенности современной международной безопасности

Зафар Наджафов

В этой статье рассматриваются радикальные геополитические изменения, наблюдаемые в международной системе безопасности в XXI веке. По мнению автора, основные изменения в современной международной системе безопасности характеризуются децентрализацией, расширением деструктивной деятельности негосударственных субъектов и возрастающей ролью гражданских компонентов безопасности (экологической, экономической, информационной).

Обосновывается глобальный характер и оказание серьезного влияния на международную систему безопасности этих изменений.

Ключевые слова: международная безопасность, децентрализация, негосударственные субъекты, глобализация, традиционные и новые угрозы.

Abstract
Features of modern international security
Zafar Najafov

This article examines the radical geopolitical changes observed in the international security system in the 21st century. In the author's opinion, the main changes in the current international security system are characterized by decentralization, expansion of destructive activity of non-state actors and the growing role of civil security components (ecological, economic, information). These changes have a global character and exert a serious impact on the international security system.

Keywords: international security, decentralization, non-state actors, globalization, traditional and new threats.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 30.10.2017

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 26.03.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 30.03.2018

QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN YARATDIĞI EKOLOJİ PROBLEMLƏR**Yusif Mahmudov***AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu*E-mail: diriliqurbani@gmail.com

Xülasə. Məqalədə təcavüzkar Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı əsassız torpaq iddiaları zəminində baş verən Qarabağ müharibəsinin Azərbaycan təbiətinə vurduğu sarsıdıcı zərbədən bəhs edilir. Aparılan çoxsaylı tədqiqatlar mövcud təbii ekoloji sistemlərin pozulduğunu, bölgənin bioloji müxtəlifliyinin deqradasiyaya uğradığını, faydalı qazıntı yataqlarının talan edildiyini, su hövzələrinin və torpaqların yararsız vəziyyətə salındığını göstərir.

Açar sözlər: Qarabağ müharibəsi, biomüxtəliflik, ətraf mühit, ekoloji problem, faydalı qazıntılar, yanğınlar, radioaktiv tullantılar, qoruqlar, yasaqlıqlar, təbiət abidələri, deqradasiya.

Giriş

Bütün tarixi dövrlərdə münaqişə və müharibələr əhalinin narahatçılığına, kütləvi qırğınlara yol açmış və insanların əsrlərlə yaşadıkları doğma ocaqlarından didərgin düşmələrinə, məcburi köçkün həyatı yaşamalarına səbəb olmuşdur. Müharibə həm də ətraf mühitə, həm də təbii sərvətlərə dağıdıcı, bəzən məhvəddici təsir göstərmişdir.

Biosferin çirklənməsi müharibələr zamanı daha intensiv olur. Regionun təbii ekosistemi pozulur, ərazidəki bitki və heyvan növlərinin bir çoxu kəskin ekoloji şəraitə dözməyərək sıradan çıxır, mədəni-tarixi və təbiət abidələri məhv edilir. Müharibənin neqativ təsiri bunlarla məhdudlaşmır. O, əhalinin psixoloji ovqatında da özünü göstərir. Müharibə insanın genofonduna və ətraf mühitə ciddi ziyan vurur. 20 ildən artıq bir müddətdə Ermənistanın “Qarabağ müharibəsi” adı altında Azərbaycan torpaqlarına qarşı apardığı işğalçılıq siyasətinin nəticələri çox ağırdır.

Ermənilər neçə əsrdir ki, Azərbaycan ərazisinə qarşı torpaq iddiası qaldıraraq qanlı müharibələr və soyqırım törədiblər.

1991-1993-cü illərdə xarici qüvvələrin dəstəyi ilə Azərbaycan Respublikasına təcavüz edən ermənilər de-fakto Qarabağı və bu bölgəyə aid olmayan 7 rayonu işğal etdi. Ermənistan ordusu zəbt olunmuş Azərbaycan ərazilərindəki sosial-iaşə obyektlərini, kommunikasiya sistemini, maddi-mədəniyyət abidələrini dağıtmaqla kifayətlənməmiş, respublikanın təbii resurslarına qarşı da amansız münasibət yolunu seçmişlər. Qarabağ və işğal edilmiş digər bölgələrdə ekoloji vəziyyətin kəskinləşməsi bir sıra məsələlərlə izah olunur. Harvard Universitetinin Strateji Araşdırmalar və Tədqiqatlar Mərkəzinin məlumatına görə, dünyanın münaqişəli zonalarında, o cümlədən işğal olunmuş və nəzarətsiz qalan Dağlıq Qarabağ ərazisində fəaliyyət göstərən şirkətlərin demək olar ki, hamısı təbii sərvətlərin daşınması istiqamətində “Xüsusi Proqrama” malikdir [1, s.392]. Bu da təsadüfi deyil. 1994-cü il mayın 1-də Parisin “Kontinental” hotelində akademik A.Aqanbekyanın başçılığı ilə Azərbaycan millətinə qarşı ermənilərin “Ekoloji proqramı” adlı sənəd erməni icması üzvləri ilə birgə müzakirə edilərək qəbul olundu. Beləliklə, Azərbaycana qarşı, həm də ekoloji hücumun başlanğıcı qoyuldu [1, s.395]. Azərbaycan Respublikasının Ermənistan tərəfindən zəbt edilmiş ərazilərdə ətraf mühitə, ölkənin təbii sərvətlərinə qəddar münasibət bundan sonra daha amansız oldu. Sonrakı dövrlərdə bu problem dəfələrlə nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların müzakirə obyektinə çevrildi. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın Ekologiya və Təbii Sərvətlər naziri H.Bağirov Şərqi Avropa, Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələri ətraf mühitin mühafizəsi nazirlərinin Tbilisidə keçirilən konfransında Ermənistanla əməkdaşlığa dair təklifə cavabında bildirib ki, münaqişə zonasında insanların həyatı üçün təhlükəli bir şəraitdə ekoloji problemin həllindən söhbət gedə bilməz. “Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində regionun nadir təbiətinə ciddi ziyan dəymiş və təbii sərvətləri amansızcasına talan edilmişdir”. O, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq

Qarabağ münaqişəsi nizama salınmayınca Azərbaycanla Ermənistan arasında ekologiya sahəsində əməkdaşlığın mümkün olmadığını xüsusi vurğulamışdır [2].

Biomüxtəlifliyə dəyən zərər

Zəbt edilmiş torpaqlardakı qoruq və yasaqlılarda çoxlu heyvan növləri tapılmışdır. Onların indiki vəziyyəti barədə dəqiq söz demək çətinidir. Çünki ermənilər işğal etdikləri ərazilərin təbii ətraf mühiti üzrə monitorinqlərin keçirilməsinə imkan vermir. Araşdırmalar göstərir ki, 1989-1991-ci illərdə erməni yaraqlılarının özbaşınalığı nəticəsində ərazinin çöl (vəhşi) heyvanları nəzərəcarpacaq dərəcədə azalmışdır. Belə ki, Kəlbəcər, Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qazax rayonlarında, Laçın və Qubadlı yasaqlıqlarında, Göygöl dövlət qoruğunda ermənilər tərəfindən 173 ayı, 321 bezoar keçisi, 706 cüyür, 200 muflon, 486 qaban, 10928 dovşan, 876 dələ, 1192 tülkü, 80 maral, 14695 kəklik, 5010 qırqovul, 1175 turac və s. çöl heyvanları məhv edilmişdir. Nəzərə alsaq ki, bütün bunlar yalnız 2 il müddətində və həmin ərazilərin hələ Azərbaycanın nəzarətində olduğu dövrdə baş verib, onda 1992-1993-cü illərdən sonra ermənilərin indiyədək tamamilə nəzarətinə keçmiş, işğal altında olan Yuxarı Qarabağ və ətraf bölgələrin faunasının hansı vəziyyətdə olduğunu təsəvvür etmək o qədər də çətin deyil. Hesablamalara görə, o dövrdə erməni işğalçılarının dağıdıcı fəaliyyəti nəticəsində münaqişə zonasının təbii kompleksinə 316834454 manat ziyan dəymişdir [3, s.65].

Zəbt olunmuş Azərbaycan torpaqlarındakı qiymətli flora nümunələrinin bir çoxu dövlət qoruq və yasaqlıqlarında mühafizə edilirdi. Hazırda nəzarətdən çıxdığına görə ərazinin ekoloji vəziyyəti barədə müsbət fikir söyləmək çox çətinidir. Ermənilərin ölkəmizə hərbi təcavüzü nəticəsində 250928 ha (və ya meşə ilə örtülü sahənin 25%-i) meşə sahəsi işğal altında qalmış, 10233 ha meşə sahəsi isə təsərrüfat dövrüyəsindən çıxmışdır. İşğal altında qalmış meşələr talan edilmişdir. Məsələn, Laçın rayonunun Hacılar və Sadınlar kəndlərinin ərazisindəki 65 ha meşə sahəsi qırılmış, Papravənd, Boyəhmədli, Qalayıçlar, Kəngərli kəndləri ərazilərindəki yaşıllıqlar yanğın törədilərək tamamilə məhv edilmişdir. Həmçinin Ərgünəş meşəsində törədilən yanğın nəticəsində 500 hektara yaxın ərazidə qiymətli ağac və kol-lar sıradan çıxmışdır [3, s.91].

Burada bitən qiymətli ağac növlərinin kəsilməsi biomüxtəlifliyin qorunmasını kritik həddə çatdırmışdır. Azərbaycan meşələrinin vəhşicəsinə qırılması ilə Ermənistanın ağac emalı sənayesinin güclü inkişafı müşahidə edilir. Belə ki, Ermənistanda 1989-cu ildə oduncaq daşınmasının ümumi həcmi 58 min kubmetr olduğu halda, 1993-cü ildə 3,5 dəfə artaraq, 206,6 min kubmetr, istilik oduncağının hazırlanması və daşınmasının həcmi isə 1988-ci ildə 7,2 min kubmetrdən 1,97 dəfə artaraq, 1993-cü ildə 14,2 min kubmetr olmuşdur. Bütün bunlara Azərbaycan meşələrinin vəhşicəsinə qırılması nəticəsində nail olunub. Ermənistan meşələrinin sahəsi respublikamızın meşələrinin sahəsindən 3 dəfə azdır [4, s.78]. 1994-1995-ci illərdə aparılmış inventarizasiya zamanı əsrlik ağacların sayının kəskin azalması və qiymətli meşə sahələrinin tənəzzülə uğranması müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, 2083 ağacdan 1810-nu, 37 geoloji-palantoloji obyektədən 35-i, 15097 ha qiymətli meşə sahəsindən isə 6944 ha sahə qalmışdır. Mühafizə olunan obyektlərin kəskin şəkildə azalmasının əsas səbəbi respublika ərazisinin işğala məruz qalmasıdır [3, s.95].

Adı "Qırmızı kitaba" daxil edilmiş Ayıfındığı meşəsinin Kəlbəcərdəki 968 hektarlıq sahəsi kütləvi şəkildə qırılaraq xarici ölkələrə satılır. Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, yalnız bir il ərzində (1993-cü ildə) işğal edilmiş ərazilərdən Ermənistana 206,6 min kubmetr qiymətli ağac növləri kəsilib aparılmışdır [5, s.70]. İşğal olunmuş Ağdam rayonunun ərazisindəki yaşlı çinar ağaclarının böyük bir qismi 2003-cü ildən başlayaraq İrana və Yunanıstana daşınır [6, s.173]. İşğalçılar tərəfindən Cəbrayıl şəhərindəki 500 yaşlı çinar ağacı dinamitlə məhv edilib [7]. Sahəsi 13160 ha meşə təsərrüfatı olan Qubadlı rayonunda meşələr tamamilə məhv edilib. 2005-ci ilə kimi ermənilər işğal edilmiş ərazilərdən 720 min kubmetr ağac tədarük ediblər [5, s.71].

Bəzi nadir növlərin, o cümlədən Şuşa vələsi, sivirmeyvəli vələs, dağ badamı və maral findığının ilk dəfə olaraq Qarabağda təsvir edilməsi [8], bu bölgənin unikal təbiət abidələri ilə zənginliyi, endemik və relikv növlərin üstünlük təşkil etməsi, bir çox bitki növlərinin dünyada az yayılması və sayının

xeyli azalması, adlarının milli, regional və beynəlxalq qırmızı kitablarda əks olunması onların aşkarlanıb üzə çıxarılmasını və qorunmasını tələb edir. Hazırda işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarındakı bu nəcib təbiət abidələrinin tamamilə məhv edilməsinin qarşısını almaq üçün tezliklə sülh şəraiti yaradılmalıdır.

Torpaq və su ehtiyatlarına dəyən ziyan

Heç bir qaydaya əhəmiyyət verməyən işğalçı qüvvələr zəbt etdikləri torpaqları nüvə tullantıları ilə çirkləndirirlər. Belə ki, Ermənistan AES-in radioaktiv tullantılarını işğal edilmiş Qarabağ torpağında basdırır [9]. Hazırda ermənilərin plansız şəkildə əkdikləri sahələr istisna edilərsə, qalan torpaqlar hərbi tullantılarla çirklənməyə məruz qaldığından yararlılığını itirmişdir. Ermənilərin işğal etdikləri ərazilərdə radioaktiv nüvə tullantılarının basdırılması barədə məlumatlara tez-tez rast gəlinir [10]. Avropa Şurasının Parlament Assambleyasında Azərbaycanın millət vəkilləri də bu problemi bir neçə dəfə qaldırmışlar [11]. Azərbaycan Respublikasının nəzarətindən çıxan Yuxarı Qarabağ və ətraf bölgələrdə (Cəbrayıl, Füzuli, Ağdam, Qubadlı, Laçın, Zəngilan, Kəlbəcər) nüvə tullantılarının basdırılması və narkotik bitkilərin əkilməsi artıq adi hala çevrilmişdir. 1996-cı ildə İran dövləti tərəfindən BMT-yə ünvanlanmış “Narkotik maddələrin alınması, daşınması və satılmasına qarşı mübarizə tədbirləri haqqında”kı hesabatda işğal edilmiş Zəngilan rayonunun Vejnəli kəndi narkotik maddələrin əkin mərkəzi kimi qeyd olunur. İşğalçılar Şuşanın Xəlifəli kəndində, Göytala və Zamanpəyəsi zonasında narkotik bitkilər əkərək həmin əraziləri terror yuvasına çevirmişlər. Belə neqativ tədbirlər Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli və Qubadlı rayonlarında da həyata keçirilir [12].

Döyüş bölgələrində dağıdıcı silahlar və ağır texnika ərazinin ekoloji şəraitinə güclü ziyan vurur. Kiçik Qafqazın işğal altındakı əraziləri ekoloji cəhətdən kövrək, yamacları eroziyaya meyillidir, torpaq qatı isə münbit olduğu qədər də nazikdir. Odur ki, neqativ təsirlərin nəticəsi sarsıdıcı və ağır, dəyən ziyanın həcmi isə böyük olur. Müasir dövrdə aparılan müharibələrin ətraf mühitə təsiri ilə bağlı mövcud prinsipləri gözləmək münaqişə tərəflərinin borcudur. Lakin erməni tərəfi nəinki prinsipləri pozur, hətta real ekoloji vəziyyət barədə informasiyanı gizlədir. On ildən bəri istifadəsiz qalan torpaqlarda ziyanvericilər həddən artıq çoxalmışdır. Onlara qarşı heç bir qabaqlayıcı tədbir aparılmır.

İşğal olunmuş ərazilərdə tez-tez törədilən yanğınlar da torpağın ekosisteminə mənfi təsir göstərir. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi işğal olunmuş ərazilərdə törədilən yanğınlarla əlaqədar hazırlanmış sənədlər paketini ATƏT-ə və NATO-nun Parlament Assambleyasına təqdim etmişdir [13]. Yanğınlar barədə Milli Məclisin deputatları R.Hüseynov [11], Q.Paşayeva və E.İbrahimov [14] AŞPA-ya məlumat vermişlər. BMT tərəfindən “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət” adlı beş maddədən ibarət qətnamə qəbul olunmuşdur. Həmin qətnamədə zəbt edilmiş ərazilərdə törədilən yanğınlardan narahatlıq ifadə edilmişdir [15].

Torpağa neqativ təsir edən vasitələrdən biri də dağlıq ərazilərdə hərəkət edən hərbi texnikadır. Ermənistan ordusunun işğal etdikləri ərazilərdə vaxtaşırı keçirdikləri hərbi təlimlər təbiətə daha çox ziyan vurur. Belə təlimlər Ağdam, Xocavənd, Tərtər rayonlarının işğal edilmiş ərazilərində də artilleriya və zirehli texnikanın iştirakı ilə aparılmışdır [16, 17]. Döyüşlərin intensiv aparıldığı ərazidə, mərmilərin və texniki qurğuların nizamsız hərəkəti nəticəsində münbit torpaqlar yeni eroziya formasına – hərbi eroziyaya məruz qalır [18].

Azərbaycan ərazisinin erməni işğalçıları tərəfindən zəbt olunması su sərvətlərimizə də öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, Ermənistan ərazisindən axıb gələn Araz çayı və onun qolları - Oxçuçay, Həkəri, Bərgüşad, Bəsitçay, Bazarçay qonşu respublikanın sənaye və məişət tullantıları ilə çirklənir. Oxçuçayın Araza töküldüyü yerdə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, sututumunun Arazdan 25 dəfə kiçik olmasına baxmayaraq, Araza qarışan Oxçuçay onun təbii mikroflorasını 65 km axın boyu 80% məhv edir [19]. Ermənistandan respublikamızın ərazisinə daxil olan Oxçuçay suyunun tərkibində çirkləndirici maddələrdən mərgümüş, mis, molibden, dəmir, qurğuşun, civə və kükürd kimi zərərli birləşmələr də çoxluq təşkil edir. 1991-ci ildə Zəngilan rayonunda Gigiyena və Epidemialogiya Mərkəzinin laboratoriyasında Oxçuçaydan götürülmüş su nümunələri hərtərəfli müayinə edilərkən

Oxçuçayın Azərbaycan sərhəddinə daxil olduğu yerdə suyun tərkibində dəmirin miqdarı icazə verilən normadan 32 dəfə, molibden 2289 dəfə, misin miqdarının isə 1850 dəfə çox olması məlum olmuşdur. Razdan çayına axıdılan Razdan İstilik Elektrik Stansiyası, “Nairi” Elm-İstehsalat Birliyi, Şin zavodu, Ermənelektrozavod, Məişət Kimya Zavodu, Kanaker Aliminium Zavodu və s. müəssisələrinin çirkab suları da Araz çayına tökülür. Ona görə də, Razdan çayının tərkibində mis, fenol, ammoniyak, neft məhsulları və s. kimyəvi maddələr YVQ-dən çoxdur. Bu cür çirklənmələr təsirini Araz çayının suyunda da göstərir. Oxçuçayda oksigen rejimi sistematik olaraq pozulur, misin icazə verilən qatılığı 24-25 dəfə artır. Sənaye müəssisələrinin illərlə təmizlənməmiş çirkli suları Oxçuçaya axıdılır ki, bu da onun ağır fraksiyalarının çökməsinə səbəb olur. Nəticədə, çayın təkrar çirklənməsi baş verir və onun öz-özünə təmizlənməsi mümkün olmur. Bu səbəbdən, mis YVQ-dən 7-50 dəfə, fenol 6-15 dəfə, manqan 2-4 dəfə çox olur [20]. Oxçuçayın Araza töküldüyü yerdə Araz çayının keyfiyyəti sanitariya normalara cavab vermir [15]. Ermənistan ərazisindən Kür və Araz çayı hövzəsinə il ərzində 350 mln. kubmetr çirkli su axıdılır [21]. Son illər bu cür faktlar bir qədər də artmışdır [22]. Respublikamızın ərazisindəki bəzi çay sularının işğalçıların nəzarətində olması ciddi problemlər yaradır. Qeyd olunduğuna görə, ermənilər Güllüstan və Talış kəndlərindən keçən İnci çayını zəhərləyirlər. Tapqaraqoyunlu kəndi sakinlərinin yeganə su mənbəyi olan bu çay işğalçı qüvvələr tərəfindən kimyəvi maddələrlə çirkləndirilir [23].

Azərbaycan üçün böyük həyati əhəmiyyəti olan bu və digər suvarma sistemləri və mənbələrinin Ermənistan tərəfindən blokada alınması ölkəmiz üçün çox böyük təhlükə mənbəyinə çevrilmişdir. Suvarma və elektrik enerjisinin alınmasında istifadə edilən Tərtər hidrokompleksinin yaratdığı Sərsəng su anbarı müharibədən əvvəl magistral kanallarla Tərtər, Bərdə, Yevlax, Ağdam, Ağcabədi və Goranboy rayonlarının əkin sahələrinin suvarılmasında (79000 ha) istifadə olunurdu və bu rayonların ərazisinə illik su sərfiyyatı 190-220 mln. kubmetr idi. Bunun 70-80%-i suya tələbat yarandıqda, mövsüm vaxtlarında buraxılırdı. Ona görə də, həmin rayonların sakinləri normal təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul ola bilirdi. Lakin hazırkı şəraitdə Sərsəng su anbarına işğalçılar tərəfindən nəzarət edildiyi üçün illik su sərfiyyatını mövsümə uyğun deyil, öz maraqlarına uyğun şəkildə buraxılır. Sakinlərin tələbatı nəzərə alınmadan suyun normadan artıq buraxılması əhalinin məişət-təsərrüfat fəaliyyətinə ciddi təhlükə törədir. İndiyədək belə hadisə dəfələrlə baş vermişdir [3, s.98]. Ermənilər Sərsəng su anbarından Azərbaycanın bir neçə bölgəsinə iqtisadi təzyiq vasitəsi kimi istifadə edirlər.

Ölkənin işğal altındakı ərazilərində hidrometeoroloji şəraitin öyrənilməsində və meteoroloji proqnozlarda, su ehtiyatlarının qiymətləndirilməsində hidrometeoroloji müşahidələrin aparılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Hazırkı şəraitdə müharibə vəziyyəti ərazidə müşahidələrin aparılmasına imkan vermir.

Beləliklə, Ermənistan Respublikasının Azərbaycana təcavüzü su hövzələrinə və onlardan istifadə qurğularına da mənfi təsir göstərmişdir. Belə ki, təcavüzlə əlaqədar kənd təsərrüfatına yararlı 1,32 mln. ha torpaq sahəsi və su təsərrüfatı fonduna daxil olan 29 suvarma sistemi, 26 ədəd baş qurğu, 1202 km uzunluğunda 112 təsərrüfatlararası kanal, kanallar üzərində 713 qurğu, 5580 km uzunluğunda daimi daxili təsərrüfat suvarma kanalları, 84 ədəd nasos stansiyası, 74,4 km drenaj şəbəkəsi, Mil-Muğan su qovşağı, Tərtərçayın sağ sahil kanalı və s. [3, s.14] işğal altında qalaraq tamamilə yararsız hala salınmışdır.

Faydalı qazıntı yataqlarının talan edilməsi

Qarabağ müharibəsi zamanı ermənilərin diqqətini daha çox cəlb edən də ölkəmizin zəngin faydalı qazıntıları olmuşdur. İşğal altında qalan torpaqlarımızda belə qazıntı nümunələrinin bol ehtiyatı vardır. Ümumilikdə, işğal edilmiş ərazilərdə 155 müxtəlif növ faydalı qazıntı yataqları qalmışdır [3, s.17]. Həmin yataqlarda 5 qızıl, 6 civə, 2 mis, 1 qurğuşun və sink, 19 üzlük daşı, 10 mişar daşı, 4 sement xammalı, 13 müxtəlif növ tikinti daşları, 1 soda istehsalı üçün xammal, 21 pemza və vulkan külü, 10 gil, 9 qum-çınqıl, 5 tikinti qumu, 9 gips, anhidrid və gəc, 1 perlit, 1 obsidian, 3 vermikulit, 14 əlvan və bəzək daşları, o cümlədən əqiq, yəşəm, opiks, yod, nefritoid və s. həmçinin 11 şirin yeraltı və 10 mineral sular var idi.

Kəlbəcər rayonu ərazisindəki Yuxarı və Aşağı İstisu, Bağırşaq, Keşdək, Laçın rayonunda İliqsu, Minkənd, Şuşa rayonunda Turşsu, Şırlan və başqa mineral sular müalicəvi əhəmiyyətinə görə yüksək qiymətləndirilirdi. Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən İstisu mineral suları öz əlverişli qaz və kimyəvi tərkibinə, yüksək temperaturuna, böyük təbii ehtiyatlarına görə yalnız Çexiyanın Karlova-Varı mineral suyu ilə müqayisə edilə bilərdi. Universal müalicə əhəmiyyəti kəsb edən İstisu bir çox xəstəliklərin ən yaxşı təbii dərmanı hesab olunurdu. İstisu bulağı üstündə 1980-ci illərdə iri kurort və mineral sudoldurma zavodu tikilmişdi. Zavod sutkada 800 min litr su istehsal edirdi. Hazırda ermənilərin İstisu və Turşsudən qazanc məqsədilə istifadə etmələri, Kəlbəcərdəki İsti suyu isə qablaşdıraraq öz nişanları ilə dünya bazarlarına çıxarmaları barədə məlumatlar vardır [24, 25]. Bu, onların vandalist xarakterdə çıxış etdiklərini göstərir.

Şuşa rayonu ərazisindəki “Şırlan” və “Turşsu” yataqlarının mineral suları müalicəvi əhəmiyyəti baxımından, dünyada məşhur olan Yesentuki suyunu geridə qoyur. Turşsu mineral bulağı Azərbaycanın Şuşa şəhərinin 17 km-lik məsafəsində yerləşirdi. Turşsu vasitəsi ilə müxtəlif daxili xəstəliklər müalicə olunurdu. Azərbaycanın mineral sularının ümumi geoloji ehtiyatlarının 39,6%-i işğal altında olan rayonların payına düşür [24].

Qızıl yataqlarını vəhşicəsinə dağıdan işğalçılar öz çirkin niyyətlərini ört-basdır etmək üçün ərazidəki yataqların xarici şirkətlərlə birgə istismarına çalışırlar [23]. Bununla onlar torpaqlar azad olunana qədər yataqlardakı təbii ehtiyatları talan etməklə daha çox qazanmağa cəhd göstərilir. Bu məqsədlə Ermənistan və xaricdəki erməni diasporu xarici investorları Qarabağda təbii ehtiyatların istismarına investisiya qoymağa sövq edirlər. Müxtəlif xarici ölkələrdən gələn erməni şirkətlərinin əksəriyyəti beynəlxalq qanunlara zidd olaraq Azərbaycanın mülkiyyətində olan təbii sərvətlərin talan edilməsini həyata keçirirlər. İşğal edilmiş ərazilərdən qarət edilən təbii sərvətlər təkə separatçı erməni rejiminin yox, həm də Ermənistan iqtisadiyyatının əsas gəlir mənbələrindən birinə çevrilib. Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdə regionun faydalı qazıntı yataqlarının vəhşicəsinə istismarı və dağıdılması siyasəti həyata keçirilir. İşğal edilmiş rayonların 2 qızıl, 4 civə, 2 xromit, 1 qurğuşun-sink, 1 mis və 1 sürmə mədəmindən çıxarılan faydalı mineral resurslar Ermənistanın zənginləşdirici emal müəssisələrinə daşınır. Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində Ermənistan tərəfindən aparılan qanunazidd siyasətin nümunəsi kimi Kəlbəcərdə yerləşən Söyüdlü qızıl mədəninin birgə işlədilməsinə və istismarına dair Kanadanın “First Dinesty Mines” şirkəti ilə bağlanan müqaviləni göstərmək olar. Ermənistan bu mədənlərdən ildə 13 ton qızıl çıxarır, həmçinin Zəngilan və Kəlbəcərdə yerləşən “Vəjnəli” və “Qızıl bulaq” qızıl mədənlərini qanunsuz istismar edirlər [5, s.75].

1990-cı ilin sonu, 2000-ci ilin əvvəllərindən Ermənilər işğal edilmiş ərazilərdən qiymətli təbii sərvətləri talamağa başlamışlar. Kəlbəcərin Ermənistanla sərhəd bölgələrindəki zəngin qızıl yataqlarında qanunsuz istismar aparılmışdır. Bu proses indi də davam edir. Sonradan Ağdərə və Zəngilanda da qızıl yataqlarının talan edilməsinə başlanmışdır. Bədnam “DQR” “hökuməti” dağ filiz sənayesinə ən çox gəlir gətirən perspektivli sahə kimi baxır. Təsədüfi deyil ki, 2002-ci ilin avqust ayında yaradılmış “Base Metals” MMC şirkəti artıq 2 ildir ki, Ağdərə rayonunun Qızılbulaq (Drambon) kəndindəki mis-qızıl mədənlərini işlədir. Dağlıq Qarabağ və işğal edilmiş digər ərazilərdə təbii sərvətlərin və faydalı qazıntıların talan edilməsinə yönələn investisiya qoyuluşu, əsasən ABŞ, Kanada, Fransa, Avstraliya, İsveçrə, Livan, Rusiya və Ermənistanda yaşayan Qarabağ erməniləri tərəfindən həyata keçirilir. Ermənistanın qızılçıxaran şirkətlərindən biri (FDM) fəaliyyətə 2001-ci ildən başlamış və 16 tondan çox qızıl əldə etmişdir. 2002-ci ildə - 3,2 ton qızıl, 5,5 ton gümüş, 2003-cü ildə 2,0 ton qızıl, 2004-cü ildə - 2,5 ton qızıl, 2005-ci ildə 3,0 ton qızıl, 2006 - cı ildə 5,0 tondan çox qızılı çıxarmışdır [26].

Ermənilər tərəfindən talan edilən Vəjnəli qızıl yatağı isə 1993-cü ildə işğal olunmuş Zəngilan rayonu ərazisində yerləşir. Burada qızıl ehtiyatları 6,5 ton təşkil edir. Qara mis istehsalı ilə məşğul olan “Armenian Copper Programme” QSC-i 2004-cü ildə 40 min ton konsentrat emal edərək, 9,5 min ton qara mis əldə etmişdir. 2003-cü ildə isə 24 min ton konsentratdan 6,3 min ton mis emal olunmuş və alınan məhsul Avropanın misəritmə zavodlarına göndərilmişdir. Ümumilikdə, Qarabağda təbii ehtiyatların istismarına 30-a yaxın şirkət cəlb edilmişdir. Nəticə etibarilə ermənilər gələcəkdə onsuz da azad ediləcək Azərbaycan torpaqlarındakı zəngin təbii ehtiyatları, o cümlədən faydalı qazıntıları vəhşicəsinə

talamaqla gələcək nəsilləri təbii sərvətlərdən məhrum etmək istəyirlər. Azərbaycan Respublikasının müvafiq qurumları işğal edilmiş ərazilərdə xarici şirkətlərin bu istiqamətdəki fəaliyyətlərinin qarşısını almaq üçün diplomatik kanallardan istifadə edir. Belə ki, 2007-ci ildə Azərbaycan XİN-in etirazından sonra Dağlıq Qarabağda təbii sərvətlərin istismarı ilə məşğul olan Rusiya şirkətləri fəaliyyətini dayandırmışdır [27]. Qarabağa gələn xarici vətəndaşlar və şirkətlər Xarici İşlər Nazirliyinin xüsusi “qara siyahı”sına daxil edilir.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 26 fevral 2014-cü il tarixli 51s nömrəli sərəncamı ilə yaradılmış Azərbaycan Respublikası ərazilərinin itki və tələfatlarının qiymətləndirilməsi üzrə işçi qrupunun Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumat materialları əsasında “erməni silahlı təcavüzü və işğal nəticəsində ətraf mühit və təbii sərvətlərə vurulmuş zərərlərin qiymətləndirilməsi” adlı II hesabatında (2015) Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycan Respublikasının ekoloji mühitinə vurduğu zərər geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Hesabatda Ermənistanın “Cermuk” şirkətlər qrupu tərəfindən Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş Kəlbəcər rayonu ərazisindəki “İstisu”dan doldurularaq qablaşdırıldığı və üzərində Ermənistanın turizm zonası kimi tanınan Cermuk yaşayış məntəqəsindəki bulaqlardan doldurulması barədə fars dilində məlumat və kimyəvi tərkibinin yazıldığı bildirilir. Qeyd olunur ki, “hazırda bir çox ölkələrin marketlərində, restoranlarında və digər satış yerlərində işğal ərazilərindən doldurulmuş su “Djermuk” adı ilə erməni brendi kimi təqdim edilir”. Sənəddə ermənilərin zəbt etdikləri Azərbaycan torpaqlarında radioaktiv nüvə tullantılarının basdırılması faktına da toxunulub. “Gündəlik 9 milyon kVt/saat enerji hasil edən Metsamor Atom Elektrik Stansiyasının müvafiq istehsalının müqabilində Ermənistanda hazırkı dövrdəki nüvə tullantılarının saxlanması üçün anbarın olmaması Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinin qeyd olunan tullantıların basdırılması məqsədilə istifadəsi ehtimalını daha da artırır. Radioaktiv tullantıların ənənəvi basdırılma üsullarından imtina edən ermənilər həmin maddələri işğal etdikləri Azərbaycan torpaqlarında adi tullantı şəklində yerləşdirirlər”. Son zamanlar erməni hərbiçilərinin şüalanmaya məruz qalaraq hospitallara yerləşdirilməsi barədə yayılan xəbərlər də bu faktı doğrulayır. Hesabatda, həmçinin işğal altındakı ərazilərdə 29 nüvə mərkəzinin olduğu və burada toplanmış radiasiya və nüvə tullantılarının 80 min ha kənd təsərrüfatı torpaqlarını, 150 min ha meşə sahəsini, 22 min ha işə şəxsi sahələri və iki yaşayış qəsəbəsini zəhərlədiyi bildirilir. 2002-ci ildə AŞPA-ya təqdim olunan 9444 nömrəli sənəddə deyilir: “Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nəticələrindən biri də Ermənistan hərbi qüvvələri tərəfindən işğal edilmiş torpaqlarda, Qarabağ dağlarında və Azərbaycan Respublikasının digər yeddi rayonunda nəzarət edilməyən nüvə zonalarının yaradılması olmuşdur ki, bu da bütün Cənubi Qafqaz regionu üçün ciddi təhlükə törədir”.

Azərbaycan Respublikasının işğal altında olan ərazilərində ermənilərin faydalı qazıntı yataqlarını talan etmələri də hesabatda ətraflı qeyd olunub. Digər faktlarla yanaşı, Ermənistanın keçmiş Baş naziri Qrant Baqratyanın açıqlamasına istinadən Ermənistan ərazisində və Qarabağda mis yataqlarının yırtıcı temple istismar edildiyi bildirilmişdir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin baş verdiyi son 30 ilə yaxın bir dövrdə ermənilərin işğal etdikləri Azərbaycan ərazilərində törətdikləri ekoloji problemlərdən biri olan su hövzələrinin zəhərli kimyəvi maddələrlə qəsdən çirkləndirilməsi faktı da bu sənəddə öz əksini tapmışdır. “Arazın çirkləndirilməsi Ermənistan ərazisindən gələn Xonaşen, Qarqarçay, Oxçuçay, Bazarçay, Bəsitçay, Həkəriçay, Köndələnçay, Tərtərçay və Xaçınçay vasitəsilə baş verir. Bu gün Ermənistanın filiz mədənlərinin tullantıları ucbatından ölü bir çaya çevrilmiş Oxçuçayda vəziyyət daha acınacaqlıdır. Ermənistan ərazisində yerləşən Qacaran mis-molibden, Qafan mis filizsəfləşdirma kombinatlarının kimyəvi çirкли suları və Qafan-Qacaran şəhərlərinin (o cümlədən kəndlərin, xəstəxanaların, kənd təsərrüfatı obyektlərinin) bioloji çirкли suları təmizlənmədən birbaşa Azərbaycan ərazisində (Zəngilan rayonunun Şerikan kəndində) Oxçuçaya axıdılır”. Nəticədə, bioloji məhsuldarlığını itirən Oxçuçay sanki “Ölü zona”nı xatırladır.

Diqqəti daha çox cəlb edən məsələlərdən biri də, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başlayan vaxtdan indiyədək Azərbaycan Respublikasının ətraf mühiti və təbii sərvətlərinə dəyən zərərlərin qiymətləndirilməsi və itkilərin müəyyən edilməsidir. Aparılmış hesablamalara görə, ermənilər tərəfindən ətraf mü-

hit və təbii sərvətlərə vurulmuş zərərlərin hazırkı məbləği 2014-cü il məzənnəsi ilə 265 281 198 203 ABŞ dolları təşkil edir, o cümlədən:

- əhaliyə dəymiş mənəvi ekoloji zərər - 2006 8 475 668 432 2;
- faydalı qazıntı yataqlarının talan olunması nəticəsində dəymiş zərər - 2014 72 79 189 151;
- biomüxtəlifliyin məhv edilməsi nəticəsində dəymiş zərər - 2014 92 093 267 393;
- Azərbaycan Respublikasının "Qırmızı Kitabı"na düşmüş növlər üzrə - 460 197 745;
- xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri üzrə - 20 895 884 284;
- ətraf mühitin çirkləndirilməsi üzrə ekoloji zərərlər - 19 082 293 822 ABŞ dolları təşkil edir.

Nəticə

Beləliklə, bədxahlarımızın hərbi-siyasi və mənəvi dəstəyi ilə Ermənistanın ordu gücünə Azərbaycan Respublikasının torpaqlarının 20 %-dən çoxunu vəhşicəsinə zəbt etməsi nəticəsində yalnız dinc əhali deyil, ölkənin ekoloji mühitinə də ciddi ziyan dəymiş, işğala məruz qalmış bölgələrin bioloji müxtəlifliyi, xüsusilə nadir və nəsli kəsilməkdə olan endemik və reliktd növlərin sıradançıxma təhlükəsi yaranmışdır. Bu gün çoxyaşlı ağacların, digər təbiət abidələrinin tamamilə məhv olunması və faydalı qazıntı yataqlarının talan edilməsi səbəbindən onların tükənmək qorxusu mövcuddur. Ölkənin işğal altındakı torpaq və su sərvətləri də qəsbkar ermənilərin vandalist xarakteri ucbatından yararlılığını itirməkdədir. Doğma ocağını itirərək məcburi köçkünlük həyatı yaşayan və respublikanın müxtəlif bölgələrinə səpələnmiş dinc əhali də mənəvi, ekoloji-psixoloji zərbələrlə üz-üzə qalmışdır. Bir sözlə, göründüyü kimi, Qarabağ müharibəsinin Azərbaycan Respublikasının əhalisinə və ekologiyasına vurduğu ziyan müqayisəolunmazdır və onun aradan qaldırılması xeyli vaxt tələb edir [28].

İşğal edilmiş bölgələrdə fəaliyyəti qeydə alınan özəl şirkətə görə ölkənin bəzən məsuliyyət daşımadığı bildirilir. Buna baxmayaraq, ölkəmizin işğal edilmiş ərazilərində qeyri-qanuni fəaliyyətlə məşğul olan istənilən xarici şirkətə qarşı qanuni tədbirlər görülməlidir. Həmin şirkətlərlə bağlı sübutlar toplamalı, beynəlxalq məhkəmə instansiyalarına müraciət olunmalı, Azərbaycanın iqtisadi sanksiyaları ilə üzləşəcəkləri barədə xəbərdarlıq edilməlidir. İlk növbədə, güclü informasiya axımına və nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların müdaxiləsinə ciddi ehtiyac vardır.

Dağlıq Qarabağ və işğal altındakı digər ərazilərin təbii sərvətlərinin talan edilməsi, faydalı qazıntıların qarət olunması, biomüxtəlifliyə müharibə faktorunun neqativ təsiri yalnız torpaqlar azad edildikdən və tamamilə Azərbaycanın nəzarəti altına keçdikdən sonra aradan qaldırıla bilər. Göstərilən faktlardan aydın olur ki, Qarabağ müharibəsinin yaratdığı ekoloji problemlərin mövcud şəraitdə həlli mümkün deyil. Bunun üçün ədalətli sülh olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Novruzov R. Genosid. I Kitab. Bakı: Adiloğlu, 2006, 392 s.
2. Azərbaycan ilə Ermənistan arasında ekologiya sahəsində əməkdaşlıq mümkün deyil. "Azərbaycan" qəz., 2004, 28 oktyabr.
3. İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində ətraf mühitə və təbii sərvətlərə dağıdıcı təsiri müəyyənləşdirən (izləyən) operativ mərkəzin I hesabatı. Bakı: Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, 2002, 100 s.
4. İlham Əliyevin uğurlu ekoloji siyasəti / H.Bağirovun redaktəsi ilə. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 399 s.
5. Süleymanov E., Süleymanov V. Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü və işğalın ağır nəticələri. Bakı: CBS, 2012, 182 s.
6. Novruzov R. Qarabağ: "Eçmiədzinin məxfi qrifi altında". Bakı: Çıraq, 2012, 352 s.
7. Махмудов Ю.М. Живые народные памятники Карабаха / Материалы V Международной научной конференции "Экология и безопасность жизнедеятельности", Сумгаит: СГУ, 2004, с. 95-96.

8. Səfərov İ.S., Əsədov K.S. Azərbaycan meşələrinin nadir ağac və kolları. Bakı: Maarif, 1984. 136 s.
9. Fact.info.az. Fakt Azərbaycan İctimai Birliyi, 2010.
10. <http://gundelik-baku.com/index.php?newsid=8823#.UYsTZaJ0k7k>, <http://www.hafta-ichi.az/news.php?id=15996>
11. <http://www.azertag.com/09.06.2006/26.06.2010>.
12. Hüseynov S., Ərəbxanova R. Ermənilərin ekoloji cinayətləri davam etməkdədir / Qarabağ Azadlıq Təşkilatı. “Qarabağ dünən, bu gün və sabah” mövzusunda 3-cü Ümumrespublika elmi-əməli konfransının materialları. Bakı: 2004, s. 231-235.
13. Məmmədov E. Torpaqların yandırılması ermənilərin Azərbaycana qarşı növbəti terrodur. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 2007, №23.
14. <http://www.azertag.com/01.07.2006/14.04.2011>; <http://www.azertag.com/16.06.2008>
15. Qasimov Ə. Ekoloji fəlakət. “Azərbaycan ordusu” qəz., Bakı, 2007, 17 mar.t
16. <http://www.yenicag.az/modules/news/2215/15.09.2009>;
<http://news.lent.az/news/48395/11.11.2010>;
<http://www.arannews.ir/az/news/26116.aspx/22.10.2011>
17. “Qarabağ gündəliyi” bülleteni. Bakı: Qarabağ Azadlıq Təşkilatı. “Namiq Həbibov”, 2010, № 4, 104 s.
18. Allahverdiyev F. Azərbaycan Respublikasının Qarabağ bölgəsində eroziya prosesi, erməni təcavüzü nəticəsində əmələ gələn hərbi eroziya, onun ekosistemə və ekoloji duruma təsiri. Bakı: MBM, 2010. 207 s.; Qarabağın dağətəyi zonasında işğaldan azad olunan torpaqların çirklənməsi, pozulması və deqradasiyası (hərbi eroziya və onun fəsadları). Bakı: MBM, 2006, 111 s.; Qarabağın erməni təcavüzkarlarının işğalı altında olan ərazilərində hərbi eroziya nəticəsində torpaqların dağılması və deqradasiyası. Bakı: MBM, 2008, 59 s.
19. Salmanov M.Ə. Təbii ekologiyanın əsasları. Bakı: Bayatı, 1993, 192 s.
20. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə milli fəaliyyət planı. Dövlət Ekologiya və Təbiətdən İstifadəyə Nəzarət Komitəsi. Bakı: Press-Alyans, 1998, 68 s.
21. Hacıyev E. Ekoloji terror. Araz çayına Ermənistan ərazisindən il ərzində 350 mln. Kubmetr təhlükəli mənşəli sular axır. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 2008, 21 avqust.
22. <http://www.milli.az/print/news/armenia/23599.html>; <http://www.musavat.com/new/gundem/108251>; <http://gun.az/social/8788>; <http://www.mediaforum.az/az/2012/03/12/>; <http://teleqraf.com/news.php?id=18763>
23. Qarabağ gündəliyi bülleteni. Qarabağ Azadlıq Təşkilatı, Bakı, 2011, № 4, 104 s.
24. Əhmədov V. Erməni işğalı nəticəsində Azərbaycana dəyən iqtisadi zərər faydalı qazıntıların qarət edilməsi / “Qarabağ dünən, bu gün və sabah” mövzusunda 9-cu elmi-əməli konfransın materialları. Bakı: Namiq Həbibov, 2010, s. 227-232
25. Мамедов Н. Природно-географический обзор Нагорно Карабахской зоны Азербайджана // Ирс наследие. Международный Азербайджанский журнал. Карабах (спецвыпуск) № 4-5, Москва, 2007, с. 42
26. Султанов Ч. Политические и экономические этюды по Южному Кавказу, (Хроники 1985-2010). Баку: Чашоглы, 2010, 660 с.
27. <http://www.lent.az>, 2011
28. http://eco.gov.az/uploads/xeberler/senedler/kitab_neshir.pdf.

Аннотация
Экологические проблемы, созданные Карабахской войной
Юсиф Махмудов

В статье рассказывается о сокрушительном ударе Карабахской войны природе Азербайджана, происходящей на почве необоснованных территориальных претензий агрессивной Армении к Азербайджанской Республики. Проведенные многочисленные исследования показывают нарушение существующей природной экосистемы, деградацию биологической разнообразии региона, разгромление полезных ископаемых, приведение в непригодное состояние водоемов и земель.

Ключевые слова: Карабахская война, биоразнообразие, окружающая среда, экологическая проблема, полезные ископаемые, пожары, радиоактивные отходы, заповедники, заказники, памятники природы, деградация.

Abstract
Ecological problems created by the Karabakh war
Yusif Makhmudov

The paper deals with the devastating impacts on the nature of Azerbaijan as a result of unfounded Armenian claim on the territory of the Republic of Azerbaijan. Numerous studies show that the local natural ecosystem has been violated, biological diversity of the region has been degraded, the natural resources have been destroyed, water basins and soils have been rendered unusable.

Keywords: The Karabakh war, the environment, biodiversity, ecological problem, natural resources, fires, radioactive waste, reservations, restrictions, nature monument, degradation.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 06.11.2017
Çapa qəbul edilmişdir: 17.11.2017

UOT 539.1

ÇERNOBİL FƏLAKƏTİ VƏ REGIONDA NÜVƏ TƏHLÜKƏSİ**b.e.d. Elimxan Cəfərov***Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası*

Xülasə. Məqalədə Çernobil AES-də baş vermiş qəzanın yaratdığı ekoloji problemlərə, qəzanın bugünkü və bundan sonrakı illərdə törədə biləcəyi fəsadlara dair məlumatlar verilir və Metsamor AES-də qəzanın başvermə ehtimalının yüksək olması faktlarla əsaslandırılır.

Açar sözlər: AES-lərdə qəzalar, Çernobil AES, qəzanın minilliyə uzanan tibbi nəticələri, Çernobilin “ölü zonası”ndan son xəbərlər, Metsamor AES, qəza təhlükəsi.

Giriş

Məlumdur ki, bu gün radioaktiv maddələrdən hərbi məqsədlər, elektrik enerjisi almaq və s. kimi işlərdə, həmçinin təbabətdə, kənd təsərrüfatında, sənayenin müxtəlif sahələrində, elmi-tədqiqat işlərində və digər sahələrdə istifadə edilir ki, bunlar da böyük miqdarda radioaktiv tullantıların əmələ gəlməsinə səbəb olur. Radioaktiv tullantıların “basdırılmasının” bütöv bir sisteminin işlənilməsinə hazırlanmasına baxmayaraq, onların müəyyən bir qismi müxtəlif vasitələrlə ətraf mühitə yol tapır və bununla da ətraf mühitin radioaktiv maddələrlə bu və ya digər dərəcədə çirklənməsi baş verir.

Hazırda radiasiyanın insanlara, ətraf mühitin ayrı-ayrı komponentlərinə təsirinə dair problemlər qədər insanları narahat edən, sual və mübahisələr doğuran, özünə cəmiyyətin daha çox diqqətini cəlb edən ikinci problem yoxdur. “Radiasiya” sözü əksər insanlarda ilk baxışdan qorxu, həyəcan yaradır. Hətta insan psixologiyasının bu halı üçün yeni “atom sindromu” adlanan termin də qəbul edilmişdir.

Atom enerjisi sənayesinin ekoloji problemləri

Təxminən 50 il əvvəl çoxlarının tanımadığı kiçik Obninsk şəhərində AES ilk elektrik cərəyanı verən zaman hesab edilirdi ki, bu, tamamilə təhlükəsiz və ekoloji təmiz enerji növüdür. Sonradan Amerikanın Tri mayl Ayland, yaxın keçmişdə Ukraynanın Çernobil və son zamanlar Yaponiyanın Fukusima AES-lərində baş verən qəzalar göstərdi ki, atom elektrik enerjisi böyük təhlükə yaratmağa qadirdir. Bu qəzalar insanları çox qorxutmuşdu. Ona görə də, əksər ölkələrdə ictimaiyyət bu gün qətiyyətlə yeni AES-lərin tikilməsinə imkan vermir. Atom reaktorlarının zəif və güclü tərəflərinə yaxşı bələd olan fiziklər isə atom təhlükəsinə emosiyasız baxırlar. Onların fikrincə, toplanmış təcrübə və yeni texnologiyalar nəzarətdən çıxma ehtimalı çox kiçik olan reaktorlar qurmağa imkan verir.

AES-lərin təhlükəsizliyinin əsas məsələ olmasına baxmayaraq, Albert Eynşteynin sözləri ilə desək, “bu gün bizi tək-cə həmin ayaqqabı sıxmır”. Daha dəqiq desək, alimləri AES-lərin təhlükəsizliyindən daha çox narahat edən atom sənayesinin günbəgün artan radioaktiv tullantı problemi [1,2]. Fukusima faciəsi göstərdi ki, radioaktiv tullantı problemi həll olunsa da, müasir texnologiyalar əsasında quraşdırılmış, təhlükəsiz və nəzarətdən çıxma ehtimalı kiçik olan reaktorlar halında da fəlakət qaçılmazdır. Heç bir reaktor təbiətin “şiltaqlığından” və gözlənilməz təbii fəlakətdən sığortalana bilməz. Bu səbəbdən də, Çernobil AES-də baş verən qəzadan sonra nüvə enerjisinin inkişafı proqramının əleyhinə kəskin çıxışlar başlandı və mövcud AES-lərin ləğv edilməsi tələbi ilə çıxış edən ekoloji hərəkətlər yarandı.

Son zamanlar yeni bir qəzanın da (Fokusima AES-də) baş verməsinə baxmayaraq, bu sual ətrafında müzakirələr xeyli səngimişdir. Çünki real vəziyyətin qiymətləndirilməsi üçün zamana ehtiyac var idi. Artıq çoxlarına aydın olmuşdur ki, yalnız neft, daş kömür və təbii qaz kimi əsas enerji mənbələrindən istifadə etməklə, yaranmış enerji-ekoloji böhrandan çıxmaq mümkün deyil. Məsələn, külli miqdarda oksigenin yanmasını tələb edən adi yanacaq növlərinin istifadəsi atmosferdə karbon qazının miqdarının kəskin artmasına səbəb olur. Bu isə böyük ərazilərdə ekoloji tarazlığın pozulmasına, turşu ya-

ğışlarının intensivləşməsinə və nəticədə, meşələrin məhv olmasına, həşəratların, vəhşi heyvan və balıqların birgə yaşayışını və inkişafını şübhə altına alan şəraitin formalaşmasına zəmin yaradır. Karbon qazının miqdarının verilmiş ərazidə kəskin artması istixana (parnik) effekti adlanan effektin yaranmasına da səbəb olur. Reaktorlarda istifadə olunan nüvə yanacağı üçün oksigen tələb olunmur. Bu prosesdə karbon qazı isə cüzi miqdarda yaranır. Həmçinin AES-lərin normal rejimdə işi kifayət qədər ekoloji təmizliyi təmin edir. Bu zaman istilik və elektrik enerjisi istehsalı, adi yanacaq ilə işləyən elektrik stansiyaları ilə müqayisədə ucuz başa gəlir. Nüvə yanacağı reaktor işləyən zaman yenidən süni yolla artırıla bilən nadir xüsusiyyətə malikdir. Bu səbəbdən də, atom energetikası problemi bu gün milyonlarla insanı narahat edir. Bu barədə müxtəlif, bəzən də bir-birinə tamamilə zidd fikirlər söylənilir. Əgər bir qrup insan bu enerji növünün inkişaf etdirilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edərsə, digərləri istismarda olan bütün AES-lərin ləğv edilməsini və yenilərinin tikilməməsini tələb edir. Fəlakət olmayan halda belə, atom enerjisinin istehsalı radioaktiv maddələrin müntəzəm olaraq biosferə daxil olmasına səbəb olur. Belə ki, AES-lər nüvə istilik tsikli adlanan möhtəşəm istehsalat kompleksinin bir hissəsidir. O, uran filizinin çıxarılması, uran birləşmələrinin alınması, zənginləşdirilməsi və onlardan atom reaktorlarında istifadə edilməsi, şüalanmış nüvə yanacağının təkrar emalı kimi prosesləri həyata keçirən bir sıra mərhələləri özündə birləşdirir.

Əgər nüvə istilik tsiklinə bir qədər ətraflı baxsaq, görərik ki, əvvəlcə uran filizi açıq və ya saxta üsulu ilə çıxarılır, uran saxtası və ya uran karxanasından çox da uzaqda yerləşməyən zənginləşdirici fabriyə daşınır. Aydın ki, həm karxana və saxtalar, həm də fabriklər radioaktiv maddələr mənbəyi rolunu oynayır. Mədənlər qısamüddətli çirklənmələr yaratsa da, zənginləşdirici fabriklər radioaktiv maddələrə malik böyük miqdarda tullantılar əmələ gətirir. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, 2000-ci ilə qədər yer kürəsində 500 mln. ton radioaktiv tullantı toplanmalı idi [3]. Bu tullantılar atom energetikası ilə əlaqəsi olan insanlar üçün əsas şüalanma mənbəyidir və milyon illər ərzində effektiv şüalanma mənbəyi kimi qalacaqdır. Praktiki olaraq, bu tullantılardan yaxa qurtarmaq mümkün deyil. Ən yaxşı halda, onu çəpərləməklə, üzərini asfalt və ya polivinilxlorid tərkibli polimer materialla örtməklə izolə etmək olur ki, bu da, effektiv mühafizə hesab oluna bilməz.

Növbəti mərhələdə zənginləşdirici fabrikin məhsulu olan uran konsentrasiya zavodunda daşınır və orada emal və təmizlənmə prosesinə məruz qalır və beləliklə, nüvə yanacağı alınır. Burada tullantısız keçinmək mümkün deyil. Bu prosesdə, əsasən qazşəkilli və maye formasında tullantılar yaranır. Tullantıların yaratdığı radioaktiv şüalanma, mədən və fabrikdə əmələ gələn tullantıların şüalanması ilə müqayisədə az olur [4,5].

Son mərhələdə zavodda alınmış nüvə yanacağı təyinatı üzrə AES-lərə çatdırılır. Radioaktiv tullantıların miqdarı verilmiş AES-də hansı reaktordan istifadə olunmasından asılı olur. Qeyd edək ki, AES-lərdə istismar müddətini başa vurmuş nüvə yanacağının təxminən 1/10-i uran və plutoniumu ayırmaq məqsədilə təkrar emala göndərilir. Bu halda, radioaktiv maddələrin sızması problemi mövcuddur. Nüvə-energetik proses radioaktiv tullantıların basdırılması ilə sona çatır [4,5].

Atom enerjisi sənayesinin bütün mərhələləri ətraf mühitin təbii və süni radioaktiv maddələrlə çirklənməsinə səbəb olur.

Uran müxtəlif ölkələrdə (Kanadada, Fransada, Cənubi Afrika Respublikasında, ABŞ-da, Rusiyada və s.) çıxarılan filizdən ayrılır. Uranın istehsalı üçün konsentrasiyası 0.1-3% olan filizdən istifadə edilir. Bu zaman filizdə uranın konsentrasiya aktivliyi, ətraf mühit üçün xarakterik olan aktivliklə müqayisədə, 1000 dəfələrlə yüksək olur və filiz yatağından ayrılan radon qazı ətraf mühitin əsas çirkləndiricisi rolunu oynayır. 1990-cı ildə uran istehsalı 120 min ton təşkil edirdi [6,7,8].

AES-lərin fəaliyyəti də müəyyən miqyasda ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olur. Radioaktiv maddələrin biosferə atılması, ilk növbədə, reaktorun hermetikliyinin pozulması ilə əlaqədar olur. Bu zaman, radioaktiv sızmaların miqdarı müxtəlif reaktorlar üçün geniş intervalda dəyişə bilər və biosferə düşən radionuklidlərin bəziləri tez parçalanır, digərləri isə uzun müddət orada qalır.

AES-lərə münasibətlərin müxtəlif olmasına baxmayaraq, onların yaxın illərə qədər fəaliyyətdə olması obyektiv reallıqdır. Bizim hər birimizi, əsasən də AES-lərə yaxın ərazilərdə yaşayanları bu reallığın nə dərəcədə təhlükəli olması narahat edir. Çernobil, daha sonra Fukusimo AES-də baş verən qə-

zalar bu problemin nə qədər ciddi olduğunu bir daha sübut etdi. Vəziyyəti daha da kəskinləşdirən digər səbəb real vəziyyəti əks etdirən dəqiq “şkala”nın olmamasıdır. Buna görə də, AES-də baş verən istənilən kiçik nasazlıq əhalinin kəskin reaksiyasına səbəb olur, hətta plan üzrə reaktorun hansısa profilaktik tədbirlər üçün dayandırılması da etirazlar və söz-söhbətlər yaradır.

Atom elektrik stansiyalarında qəzalar

Dünya atom energetikasının inkişafı AES-lərdə baş verən üç böyükmiqyaslı qəza ilə “ləkələnmişdir”. Bu qəzalardan birincisi, 28 mart 1979-cu ildə ABŞ-ın (Pensilvaniya ştatı) Tri mayl Ayland AES-ində; ikincisi, 26 aprel 1986-cı ildə Ukraynanın Çernobıl AES-ində; üçüncüsü isə 11 mart 2011-ci il tarixində Yaponiyanın “Fukusima-1” AES-ində baş vermişdir.

Əvvəlki iki qəza nəticəsində reaktorun aktiv zonası dağılmışdır. Tri Mayl Ayland AES-in 2 nömrəli blokunda qəza vaxtı radioaktiv maddələrin, demək olar ki, hamısı mühafizə örtüyü tərəfindən tutulmuş və buna görə də, AES-in işçi personalı və əhali şüalanmaya məruz qalmamışdır.

Çernobıl AES-də ilk qəza 9 sentyabr 1982-ci ildə baş verdi. Birinci enerji blokunun yoxlama buraxılışı zamanı reaktorun texnoloji kanallarından biri dağıldı və aktiv zonanın qrafit düzülmə yeri deformasiyaya uğradı. Zərərçəkən olmadı və 3 ay ərzində qəzanın nəticələri aradan qaldırıldı.

1986-cı ilin aprel ayının 26-na keçən gecə Çernobıl AES-in dördüncü enerji blokunda turbogeneratorun sınağı keçirilməli idi. Reaktorun dayandırılması və generatorun göstəricilərinin ölçülməsi planlaşdırılmışdı. Buna görə də, plan üzrə qəza soyutma sistemi dayandırılrsa da, reaktoru təhlükəsiz söndürmək mümkün olmadı və Moskva vaxtı ilə gecə saat 01.23-də partlayış və yanğın baş verdi. Nəticədə, atom energetikası tarixində misli görünməmiş irimiqyaslı qəza baş verdi. Reaktorun aktiv zonası tamamilə, enerji blokunun binası isə qismən dağıldı ki, bu da külli miqdarda radioaktiv maddənin ətraf mühitə atılmasına səbəb oldu.

Mütəxəssislərin fikrincə, Çernobıl AES-də baş verən qəza atom enerjisindən dinc məqsədlər üçün istifadə tarixinin ən böyük və dəhşətli fəlakətidir.

Çernobıl AES-də baş verən qəzaya qədər 1957-ci ildə uranın zənginləşdirilməsi ilə məşğul olan “Mayak” kombinatında, 1970-ci ildə isə Beloyarsk AES-də qəzalar baş vermişdi. Bu qəzaların miqyası çox da böyük olmadığından onu geniş əhali kütləsindən gizlətmək mümkün olmuşdu. ÇAES-də baş verən qəzada yaranan radioaktiv bulud təkcə Ukrayna, Belarus və Rusiyanın müəyyən ərazilərində deyil, həm də İtaliyaya qədər bir sıra Avropa ölkələrinin ərazilərində müşahidə olunduğundan onu gizlətmək mümkün olmadı.

Ümumyyətlə, ÇAES-dəki qəza 200 min kv. km ərazinin radionuklidlərlə bu və ya digər dərəcədə çirklənməsinə səbəb oldu. Bu ərazilərin 70%-i Ukrayna, Belarus və Rusiyanın payına düşdü. Daha çox çirklənən ərazilər Ukraynanın Jitomir və Kiyev, Belarusun Qomel, Rusiyanın isə Bryansk vilayətləri oldu. Radioaktiv çöküntülər Leninqrاد vilayətində, Mordoviyada və Çuvaşiyada, həmçinin bizim respublikamızın cənub bölgəsində müşahidə olundu.

Çernobıl AES-də qəza nəticəsində isə radiasiyanın təsirindən və psixoloji stressdən yüz minlərlə insan zərər çəkmişdir. Çernobıl AES-in dördüncü blokunun partlaması ətraf mühitə 7,4 ton radioaktiv maddənin səpəlməsinə səbəb olmuşdur. İlk həftələr xarici γ - şüalanma və atmosferdə yod-131 izotopunun olması əhali üçün təhlükə yaratdı. Həqiqətən də, qəzadan bir neçə gün sonra havadan, sudan, torpaqdan götürülmüş nümunələr ümumi aktivliyin $\approx 30\%$ -nin yarımparçalanma periodu 8 sutka olan yod-131 izotopunun payına düşdüyünü göstərdi. Nümunələrdə, yod-131-dən başqa, bariyum-140, lantan-140, sezium-137, rutenium-103, sirkonium-95, tellur-132, sezium-141, neptunium-239 izotopları, yaxın ərazilərdə isə (məsələn, əhalinin köçürülmə yerlərində) həm də stronsium-90, plutonium-239 və plutonium-240 izotopları aşkar edildi. İlk günlər insanlar (əsasən də uşaqlar) üçün daha çox təhlükə yaradan orqanizmə nəfəs yolları və südlə daxil olan yod-131 izotopu oldu [9,10,11].

Qəzadan sonra torpağın radionuklidlərlə çirklənmə sıxlığını əks etdirən xəritə tərtib olundu. Bu xəritəyə əsasən radiasiya çirklənməsi səviyyəsi 20 mR/saat-dan yüksək olan ərazilər “kənarlaşma zonası”, γ - şüalanma dozası 5-20 mR/saat olan ərazilər “evakuasiya zonası”, radiasiya səviyyəsi 3-5

mR/saat olan ərazilər isə “ciddi radioloji nəzarət tələb edən və müvəqqəti olaraq uşaq və hamilə qadınların çıxarıldığı zona” hesab olundu.

Hələ 1987-ci ildə SSRİ Dövlət Atom Komitəsi Pripyatıda (Çernobılda) baş verən partlayışın 300 Xirosima bombasının partlayışına bərabər olması qərarını vermişdi. Xarici mütəxəssislər isə bu rəqəmin 800-ə bərabər olduğunu söyləyirdilər. Bu rəqəmlərdən hansının doğru olması mübahisə obyektii olmamalıdır. Əsas odur ki, qəza nəticəsində yüzlərlə müxtəlif növ izotopun ətrafa səpələndi və nəticədə hava, torpaq, su çirkləndi və insanlar həlak oldu.

AEBA-nın ekspertlərinin fikrincə, qəzaya səbəb reaktorun aktiv zonasının və dayandırma sisteminin konstruksiyasının çatışmazlıqları olmuşdur. Qəzanın baş verməsində AES-in işçi personalının səhvi sadalanan çatışmazlıqlarla müqayisədə daha həlledici olmuşdur.

Çernobil fəlakətinin global nəticələri

Biz 26 aprel 1986-cı il gecəsindən nə qədər uzaqlaşırıqsa, həmin hadisənin nəticələrinə daha çox yaxınlaşmış oluruq. Müəyyən edilmişdir ki, qəza nəticəsində ətrafa atılan radioaktiv maddələrin 20 %-i yod-131 ($T_{0.5}=8.1$ sutka, $E_{\beta}=0.61$ Mev, $E_{\gamma}=0.16-0.70$ Mev), 13%-i seziyum-134 ($T_{0.5}=2.3$ il, $E_{\beta}=0.66$ Mev, $E_{\gamma}=0.8-2.0$ Mev), 4 %-i stronsium-90 ($T_{0.5}=28$ il, $E_{\beta}=226$ Mev) və digər izotoplardan ibarət olmuşdur [11,12].

Bu gün çirklənmiş ərazilərdə ümumi radiasiya fonu kiçik yaşama müddətli izotopların parçalanması hesabına azalmışdır. Buna baxmayaraq, bu gün uzunyaşama müddətli seziyum-137, stronsium-90, plutonium-239, uran-238 kimi izotoplar özünü tam açıqlığı ilə göstərməkdədir. Məsələn, atmosfərə daxil olan plutonium-239 izotopunun miqdarı 15 kq-a yaxındır ki, bu da həmin izotopun Xirosimada bomba partladılması zaman əmələ gələn miqdarından 20 dəfə çoxdur. Seziyum-137 izotopunun konsentrasiyası isə məcburi məskunlaşma zonasında hər kvadrat kilometrə onlarla Küri-dir. Bunları uran-238 və stronsium-90 üçün də söyləmək olar. Fəciyədən bir il sonra 30 km-lik kənarlaşma zonasında suyun tərkibində stronsium-90 izotopunun həllolunabilən forması qeydə alındı. Bundan 2 il sonra isə bu zonanın torpaq suyunda plutonium-241 izotopunun həllolunabilən və kolloid fraksiyaları aşkar edildi. Təəccüb doğuran odur ki, adı çəkilən fraksiyalar təbii şəraitdə mövcud olmur. Belə çıxır ki, bunlar insanın əməli fəaliyyətinin məhsullarıdır [9,13].

Plutonium-241 yüksək toksiki xassəli elementdir və onun yarımparçalanma peroidu 24 min il-dir. Amerika alimlərinin fikrincə, bu elementin 10^{-4} qramının orqanizmə daxil olması ağ ciyər xərçənginin yaranmasına səbəb olur [9,13].

Elmi ictimaiyyəti indi daha çox Çernobil qəzasının başqa bir fəlakətə - yeni uzunyaşama müddətli amerisium-241 izotopunun yaranmasına gətirib çıxarması narahat edir. Tibbi göstəricilərinə əsasən bu izotop plutonium - 239 izotopu ilə müqayisədə dəfələrlə təhlükəlidir. Yarımparçalanma periodu 433 il olan bu radionuklid, ilk dəfə olaraq, Çernobil AES-in yaxınlığındakı meşədə, demək olar ki, bütün ağac növlərində (palıdda, şabalıdda, şamda, alma ağacında) aşkar edilmişdir [9,13].

Çernobil “sarkofaqı” bu gün. Çernobil AES-də qəza nəticəsində dağılmış dördüncü blok beton sarkofaqa salınmış və bu gün də onun vəziyyətinə minlərlə mütəxəssis nəzarət edir. Sarkofağın divarlarının bir çox yerində fasiləsiz hava nümunələri götürən və atmosferdə radioaktiv aerosolların miqdarını müəyyən edən qurğular quraşdırılmışdır. Fasiləsiz kontrol ölçmələr sarkofağın ərazisində havanın çirklənməsinə nəzarət etməyə imkan verir.

Sarkofağın daxilində baş verən prosesləri izləmək üçün İ.V.Kurçatov adına Atom Enerjisi İnstitutunun Kompleks Ekspedisiyasının üzvləri onun müxtəlif yerlərində çuxurlar açmış və həmin yerlərdə 100 müxtəlif qeydedicilər (datçiklər) və videotexnika yerləşdirmişlər. Bu günə qədər alınan nəticələr zəncirvari reaksiyanın olma ehtimalının sifra yaxın olduğunu göstərsə də, bəzi hallarda qeydedicilər neytronların sayının kəskin artmasını göstərir. Qeyd edək ki, dediklərimiz bu günə olan məlumatlardır. Nəzərə alsaq ki, sarkofağın altında 150 ton nüvə yanacağı yatır, onda yaxın gələcəkdə nələrin baş verəcəyini heç cürə proqnozlaşdırmaq mümkün deyil. Əlavə olaraq, həm yerli, həm də əcnəbi alimləri ən çox narahat edən qrunut sularının radioaktiv çirklənməyə məruz qala bilməsi qorxusu və

örtüyün hermetik olmasıdır. Belə ki, sarkofaq tələsik və müəyyən məsafədən idarə olunmaqla tikildiyi üçün bu gün onun üzərində çoxlu dəşik və çatlar əmələ gəlmişdir. Düzdür, alimlərin sarkofaqda qalan nüvə yanacağıının təhlükəsiz olması fikrini söyləmələrinə baxmayaraq, çat və dəşiklərə düşən suyun eroziya yarada bilməsi və bununla da uran birləşmələrinin həllolunan komponentlərə çevrilə bilməsinin mümkünlüyü gələcək təhlükədən xəbər verir. Qəza blokunun hər yerinə qeydedicilər yerləşdirmək mümkün olmadığından sarkofağın bəzi yerləri tədqiq olunmamışdır.

Bu gün Çernobil sarkofağı möhtəşəm bir abidədir. Elə bir abidə ki, o, insanlara mikroaləm hadisələrinə “ağır çəkilə” yanaşmağın mümkün olmadığını xatırlatdı və göstərdi ki, idarəolunan zəncirvari nüvə reaksiyaları xidməti personaldan yüksəkdəqiqliyə malik əmək və texnoloji intizam tələb etməklə yanaşı, həm də AES-lər üçün reaktorlar konstruksiya edən mütəxəssis və alimlərdən yüksək kompetentlik tələb edir.

Çernobıldan yeni bir zərbə. Hələ XX əsrin 60-cı illərində Moskva alimləri radioaktiv şüalanmanın insanın ürək, qaraciyər və beynini zədələyə bilməsinə dair fikir söyləmişlər. Çernobil AES-də qəzanın nəticələrinin aradan qaldırılması ilə məşğul olan işçilər (təsviyəçilər) üzərində aparılan tədqiqatlar bu fikri bir daha sübut etdi. Ukraynanın Sosial və Məhkəmə Psixiatriya Elmi Tədqiqat İnstitutunun əməkdaşları bildirdilər ki, insan beyninin atrofiyasını əmələ gətirən minimal şüalanmanın doza həddi hələ də məlum deyil. Belə ki, “Çernobil ağır zəifliyi” təkcə təsviyəçilərdə deyil, kənarlaşma zonasında olanlarda da müşahidə olunmuşdur. Bu xəstəliyə böyükklərlə yanaşı, qəzadan bir neçə il sonra doğulmuş uşaqlar da düşər olurlar.

1987-ci ildə təsviyəçiləri müayinə edən psixiatorlar radiasiyanın beyin neyronları üçün nə dərəcədə qorxulu olmasını heç ağillərinə belə gətirməmişdilər.

Çernobil qəzasından bir neçə il sonra təsviyəçilərin ailəsində doğulmuş uşaqlara da zərbə dəydi. Bu uşaqlar üçün psixi kənarçıxmalarla yanaşı, öz intellektlərindən istifadə edə bilməmək, yüksək qıçıqlanma və tutulma halları, kəskin başağrıları da xarakterikdir. Hansısa səbəbdən bu uşaqlar öz valideynlərini (əsasən də, atalarını) görmək istəmir. Onlarda tez-tez bir neçə saniyə davam edən tutulmalar baş verir və sonradan heç bir şey olmamış kimi oyunlarını davam etdirirlər. Beyin epilepsiyasının bu əlamətlərinin təzahür mexanizmləri hələ də alimlərə məlum deyil.

“Ölü zona”dan xəbərlər. Çernobil qəzasından daha çox zərərçəkmiş və mütləq kənarlaşma zonasına daxil edilən ərazilərdən biri də “Poleski ekoloji radiasiya qoruğu”dur. Bu qoruq Belarusiya ilə sərhəddə yerləşir və buradan Çernobil sarkofağını, fəaliyyətdə olan AES-i və həyatsız, boş Pripyat evlərini adi gözlə belə görmək mümkündür. Bu gün Çernobil AES-də radiasiya səviyyəsinin norma daxilində (≈ 20 mkR/saat) olmasına baxmayaraq, qoruğun yaxınlığında yerləşən və Çernobıldan cəmi 10 km məsafədə olan Masana kəndində isə cihazın göstərişi 1000-lik şkalanı keçir. Qeyd edək ki, bu heç də qoruqda olan ən “çirkli” yer deyil.

Hər kvadrat kilometrə 15 Ku-yə bərabər radiasiya səviyyəsi həmin ərazidə insanın yaşamasını qeyri-mümkün edir. Qoruğun ərazisi isə 15-1200 Ku/km²-ə bərabər radioaktivliklə xarakterizə olunur. Bu, Xirosima və Naqasaki şəhərlərinin əhalisinə zərbə vuran radiasiya deyil. Burada zəngin subasar zəmilərdə, meşə massivlərində, atılmış kəndlərdə böyük miqdarda stronsium, sezium və plutonium kimi uzunyaşama müddətli radionuklidlər toplanmışdır. Buraya həyat yüz, beş yüz ildən sonra deyil, ayrı-ayrı ərazilərdə min ildən sonra qayıda bilər.

Maraqlıdır ki, bunları vəhşi heyvanlara aid etmək olmur. Qeyd etmək lazımdır ki, radiasiya burada vəhşi heyvanlar üçün rahat yaşamaq şəraitini yaratmışdır. İnsanın ərazini tərk etməsi oraya vəhşi heyvanların qayıtmasına səbəb olmuşdur. Hətta 10, 100 il əvvəl ərazini tərk etmiş vəhşilər geri qayıtmışlar. Məsələn, zublər (vəhşi buğalar), qara hacıylək, vaşaq, dəniz qartalları, qaban, cüyür, sığın, maral kimi heyvanlar ərazidə görünməyə və ot basmış söyüdlük, qızılağac cəngəlliklərindən müxtəlif quş səsləri eşidilməyə başlamışdır. Hətta bir dəfə zooloqları təəccübləndirən hadisə də baş vermiş – quruya yüzlərlə nadir bataqlıq tıbağaları sürünüb çıxmışdır.

Quş və vəhşi heyvanların yerlərini dəyişdiyini nəzərə alsaq, onların “radiasiya daşıyıcıları” olması fikrini söyləmək olar. Hətta ağırçəkili qaban belə gündə yüz kilometrə məsafə qət edə bilər. Deməli, əgər o, bu gün buradırsa, sabah Qomel, Minsk, Kiyev və yaxud da Smolensk yaxınlığında

ovçu nişangahına tuş gələ bilər. Ovçu isə bu vəhşidə radiasiyanın normadan 3000 dəfəyə qədər yüksək olmasından xəbərsizdir.

“Şerti 30 km-lik zonadan” kənd sakinlərinin bir neçə gün ərzində köçürülməsinə baxmayaraq, bir qrup insan (meyvə və göbələk yığanlar, ovçular, balıqçılar və s.) geri döndü. Bu günə qədər də, ciddi mübarizə aparılmasına baxmayaraq, bu cür brakonyerlər seli azalmır.

Çernobil faciəsi kimi, Poleski qoruğu da bənzərsizdir. Belə bir ərazi dünyanın heç bir yerində yoxdur və inanırsınız ki, heç bir zaman da olmayacaqdır. Elmi cəhətdən qoruq ona görə böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, orada təmiz ərazilərdəki kimi rahat yaşamaq, üzmək, gəzmək, doğulmaq və ölmək mümkündür.

Qəzanın minilliyə uzanan tibbi nəticələri. Çernobil Xirosimadan sonra ən böyük dünyəvi nüvə faciəsidir. Bu faciənin tibbi nəticələri artıq görünməkdədir. Məlumdur ki, Çernobilda partlayışdan ən çox zərərçəkənlər 30 km-lik zonada və çöküntü çox olan yerlərdə yaşayanlar, qəzanın nəticələrini aradan qaldıran təsviyəçilər və onu öyrənən mütəxəssislər olmuşdur. Təbii ki, müəyyən şüalanma dozası almış insanlardır. Belə dozalar kəskin şüa xəstəliyi yarada bilməsə də, onlar hüceyrənin radiasiyaya daha çox həssas olan xromosomlarında mutasiya yarada bilərlər. Mutasiyalar isə orqanizmin müxtəlif stoxastik pozulmalarını yaradır. Sonuncuya xərçəng və irsi pozulmalar aid edilə bilər. Şüalanma qəbul etmiş insanlarda xərçəng şisləri qəzadan sonra qısa müddətdə deyil, uzun illər inkişaf edərək gizli, simptomuz böyük dövr ərzində yarana bilər.

Qeyd edək ki, Çernobil qəzasından 5 il sonra müşahidə olunmağa başlamış ilk xərçəng xəstəliyi növü qalxanvari vəzinin xərçəngi oldu ki, bunun da səbəbi qəzadan sonra havada, qida məhsullarında, mal-qaranın südündə böyük miqdarda radioaktiv yodun olması və onların insan orqanizminə daxil olaraq, qalxanvari vəzidə toplanmasıdır.

Qəza nəticəsində uşaqlarda qalxanvari vəzi şüalanmanın daha yüksək təsirinə məruz qalmışdır. 1993-cü ildə Ukraynanın Radiasiya Təbabəti İnstitutunun əməkdaşları radioaktiv çirklənməyə məruz qalmış ərazilərin uşaqlarının qalxanvari vəzilərində zədələnmə dərəcəsini müəyyənləşdirərək aydın olmuşdur ki, bu xəstəliyə təxminən 1,5 mln. uşaq düşər olmuşdur.

Latent periodu qəzadan 10 il sonra başa çatmış növbəti xərçəng növü leykoz olmuşdur. Bu xərçəng növünün yaranmasına səbəb radiasiyaya daha çox həssas olan orqanın – onurğa beyninin funksiyasının pozulmasıdır.

Çernobil qəzasından 15-20-30-40 il keçdikdən sonra, xərçəng xəstəliyinin başqa növləri (süd vəzilərinin, ağciyərin, mədə və bağırsaqların xərçəngi) özünü büruzə verməyə başlayacaq. Cinsi orqanların şüalanması da ağır nəticələrə səbəb olacaq. Hətta çox böyük olmayan dozalar da (0.1 Zv) qadınlarda yumurtalıqlarında müvəqqəti sterillik yaratmağa qadirdir. Qəzadan zərərçəkənlərin çox hissəsi 0.1 Zv-dən az doza qəbul etmiş olsalar da, onların uşaqları xromosom mutasiyaları hesabına cinsi hüceyrələrin yüksək xəstələnmə riskinə malikdir. Son 10 ildə Belarusiyada doğulan uşaqların yarısından çoxunun inkişaf qüsurlarına malik olması buna əyani sübutdur (Qomel vilayətində bu rəqəm 81% təşkil edir) [2].

BMT-nin Atom Radiasiyasının Təsirinə dair Elmi Komitəsinin məruzələrinə daxil edilmiş çoxlu sayda tədqiqat işlərinin nəticələrinə əsasən kişilərin 1.0 Zv tərtibində şüalanmaya məruz qalması onların sonrakı nəslinin hər on min nəfərində 30-a yaxın irsi anomaliyalar yarada bilər. Qadınlarda cinsi hüceyrələri radiasiyanın təsirində daha dayanıqlı olduğundan, onlarda bu göstərici 20-ə bərabərdir. Konkret olaraq, Pripyat şəhərinin sakinləri üçün (orta doza – 0.13 Zv) bu, onların hər on min uşağında 7-46, sarkofağın inşasında iştirak edənlər üçün (orta doza 0.35 Zv) - 17-121, Çernobil AES-in əməkdaşları üçün isə (orta doza 0.47 Zv) – 24-166 əlavə irsi anomaliya deməkdir [6].

Tədqiqatlar nəticəsində, bu qəzada zərərçəkənlərin ümumi şüalanma dozası üçün istifadə olunan genetik riskin həddləri müəyyən edilmişdir. Bu rəqəm 600 min insan/Zv-yə bərabərdir. Bu hesablamalara əsasən birinci nəsilə gözlənilən genetik risk bütün zərərçəkmiş ölkələr üçün 1200-8300-ə bərabər olacaqdır ki, bunun da 480-3300-ü keçmiş SSRİ-nin tərkibinə daxil olan ölkələrin payına düşür [7].

Qeyd edək ki, göstərilən rəqəmlər təqribi nəticələrə əsaslanmış və bu hesablamalarda insanın hazırkı dövrdə irsi patologiyasında aşkar edilən bütün patologiyaların 2.5%-ni təşkil edən ayrı-ayrı ciddi

irsi pozulmalar nəzərə alınmışdır. Bu nəticələrdən aydın olur ki, qəzadan 20 il keçdikdən sonra birinci nəsilə Belarusiya, Rusiya və Ukraynada hər üç gündən bir ata və ya ananın şüalanmaya məruzqalması səbəbindən bir xəstə uşaq doğulmalıdır [1].

Metsamor atom elektrik stansiyası region üçün böyük təhlükə mənbəyidir

Cənubi Qafqazda yeganə olan Metsamor AES Yerevan şəhərindən 30 km cənubda Metsamor şəhərinin yaxınlığında yerləşir. AES-in tikintisinə 1969-cu ildə başlanılmış və 1976-cı ildə birinci, 1980-ci ildə isə ikinci blok istismara verilmişdir. AES Rusiyada istehsal olunan VVER – 440 tipli reaktorla təchiz olunmuşdur. Bunların hər biri 440 MVt gücünə malik 2 enerji blokundan ibarətdir.

İstismara verilən gündən aydın oldu ki, AES seysmik aktiv zona olan yüksək dağlıq ərazidə yerləşir və hər hansı bir qəza zamanı reaktorun aktiv zonasının soyudulması su qıtlığı problemi yaradacaq.

1988-ci ildə Spitakda baş verən və gücü 8 baldan yüksək olan zəlzələ 26 min insanın ölümünə səbəb olmaqla yanaşı, adı çəkilən AES-i dağıtmasa da, fəaliyyətində ciddi problemlər yaratdı. Bunu nəzərə alaraq, Ermənistan SSR-nin Nazirlər Soveti AES-in fəaliyyətinin dayandırılması ilə bağlı qərar qəbul etdi. Reaktorlara baxış nəticəsində aydın oldu ki, reaktorlardan bu vəziyyətdə istifadə təhlükəsizlik baxımından düzgün deyil. Buna baxmayaraq, 1993-cü ildə Ermənistan hökuməti iqtisadi çətinlikləri, əsasən də Türkiyənin onları blokada saxladıqlarını bəhanə edərək, 2-ci blokun təkrar istismarına dair qərar qəbul etdi və 1995-ci ildə AES-in 2-ci bloku istismara verildi.

2006-cı ildə Ermənistan hökuməti AES-in istismar müddətinin 2016-cı ildə başa çatacağını bəyan etdi. 2011-ci ildə Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentliyin himayəsində olan və tərkibinə 8 ölkənin (ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Macarıstan, Finlandiya və s.) ekspertləri daxil olan OSART komissiyası Metsamor AES-də əsaslı yoxlamalar apardı və nəticədə, bu AES-in istifadəsinin böyük risk tələb etməsi qənaətinə gəldilər [14].

Ən böyük narahatlıq doğuran bu AES-in mümkün ola biləcək insidentlər zamanı radioaktiv şüalanmanın ətraf mühitə çıxmasına imkan verməyən dəmir-betondan ibarət hermetik mühafizə örtüyünə malik olmamasıdır. Reaktorun örtüyü isə böyük istismar müddəti ərzində nazıqlaşmış və hətta kiçik qəza zamanı belə asanlıqla dağıla bilən hala düşmüşdür. Məsələn, 28 mart 1979-cu ildə ABŞ-ın Tri mayl Ayland AES-nin 2-ci blokunda baş verən qəza nəticəsində reaktorun aktiv zonasının dağılmasına baxmayaraq, AES mükəmməl mühafizə örtüyünə malik olduğundan radioaktiv maddələr ətraf mühitə yayılmamış, yəni mühafizə örtüyü onları tam saxlamış və nəticədə, nəinki mülki əhali, heç işçi personal da bundan zərər çəkməmişdir. Buna baxmayaraq, Metsamor AES-də istifadə olunan VVER tipli reaktora malik Çernobıl AES-nin 4-cü blokunda 26 aprel 1986-cı ildə mühafizə örtüyü olmadığından baş verən məlum qəza nəticəsində ətraf mühitə 7,4 tona yaxın radioaktiv maddə səpələnmiş və bu gün böyük ərazilərdə qlobal ekoloji fəlakətlər yaratmışdır.

Avropa İttifaqı Metsamor AES-in müasir beynəlxalq təhlükəsizlik kriteriyalarına cavab vermədiyindən bağlanması və tikiləcək yeni AES-in beynəlxalq təhlükəsizlik normalarına uyğun olmasını təkidlə tələb edir.

Bugünkü reallıq isə bundan ibarətdir. Ermənistan və Rusiya arasında Metsamor AES-in 2-ci blokunun istismar müddətinin uzadılmasına dair razılıq əldə edilib və bu məqsədlə keçiriləcək tədbirlərin reallaşması və bəzi rekonstruksiya işlərinin aparılması üçün Rusiya tərəfi Ermənistana 270 milyon dollar kredit, 30 milyon dollar isə qrant verməyi planlaşdırıb. Nəticədə, Metsamor AES-in 2-ci blokunun istismar müddəti 2026-cı ilə qədər uzadılmışdır.

Nəticə

Metsamor AES-də hər hansı insidentin və irimiqyaslı qəzanın başvermə ehtimalının yüksək olmasının əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

- istismar müddətinin 2005-ci ildə bitməsi;

- mümkün insidentlər zamanı radioaktiv şüalanmanın ətraf mühitə çıxmasına imkan verməyən dəmir-beton korpuslu hermetik mühafizə örtüyünə malik olmaması;
- reaktorun örtüyünün istismar müddəti ərzində nazikləşməsi və radionuklidlərin atmosfərə atılma ehtimalının yüksək olması;
- seysmoaktivliyi kifayət qədər yüksək olan ərazidə yerləşməsi;
- yüksək dağlıq ərazidə yerləşməsi və mümkün qəza zamanı reaktorun aktiv zonasının soyudulması üçün su qıtlığının yaranma ehtimalının böyük olması.

Metsamor AES-də qəza labüddürmü? Əgər bu, baş verərsə, o, təkcə Cənubi Qafqazda deyil, həmçinin Şimali Qafqaz, Türkiyə və İranda böyük fəlakətlərə səbəb olacaq. Bir sözlə, Metsamor AES region üçün böyük və real təhlükə mənbəyidir. Ona görə də həm region dövlətləri, həm də Ermənistan əhalisi onun fəaliyyətinin dayandırılmasını təkidlə rəhbərlikdən tələb etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Барсуков О.А., Барсуков К.А. Радиационная экология. Изд.-во “Научный мир”, 2003, 254 с.
2. Усманов С.М. Радиация: Справочные материалы. М.: Гуманит. Изд. центр ВЛАДОС. 2001. 176 с.
3. Коллиер Дж., Хьюитт Дж. Введение в ядерную энергетику (пер. с англ. Бойко В.И. и др.). М.: Наука. 1989. 751 с.
4. Радиация. Дозы, эффекты, риск. Пер. с англ. М.: Мир, 1990, 80 с.
5. Рекомендации МКРЗ 1990 года. Радиационная защита (Пер. с англ.). Публикация 60.Москва. 2009. 344 с.
6. Доклад Научного комитета ООН по действию атомной радиации. В трех томах. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций. 1972. Т.1. 881с. (НКДАР, 1972).
7. Ионизирующее излучение: источники и биологические эффекты. Доклад Научного комитета ООН по действию атомной радиации. В трех томах. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций. 1982. Т.1. 881 с. (НКДАР, 1982).
8. Отчет Международного Агентство по Атомной Энергетике. 1984 г.
9. Бондарьков М., Гащак С., Желтоножская М., Максименко А., Мартыненко В., Иванов Ю., Петров М., Бондарьков Д. Вертикальный перенос $^{134}, ^{137}\text{Cs}$, $^{154}, ^{155}\text{Eu}$, $^{238}, ^{239}, ^{240}\text{Pu}$ и ^{241}Am в почвах ближней зоны ЧАЭС / Тезисы докладов V съезда по радиационным исследованиям (радиобиология, радиоэкология, радиационная безопасность), Москва: 2006, том 2, с.80.
10. Лосик Н.В., Гребенщикова Н.В., Белоусов Э.В. Радиоэкологические и экономико-правовые аспекты землепользования после аварии на ЧАЭС. Ч. 2. Киев, 1991, с.191-200.
11. Спирин Е.В., Алексахин Р.М., Калмыков М.В. и др. Переход ^{90}Sr и ^{137}Cs в цепи почва – корм – продукция животноводства на территории, загрязненной радионуклидами в результате аварии на Чернобыльской АЭС // Радиационная биология. Радиоэкология, 2006, т. 46, №1, с. 7-81.
12. Липатов Д.Н., Манахов Д.В., Вежливцева Л.А. Миграции ^{137}Cs в залежных и пахотных почвах Тульской области // V съезд по радиационным исследованиям (радиобиология, радиоэкология, радиационная безопасность), Москва, 10-14 апреля 2006 г., том 2, с. 118.
13. Соколик Г.А., Овсянникова С.В., Кимленко И.М. Поведение плутония и америция в системе “почва – вода – карбоксильная смола” // Докл. Нац. АН Беларуси, 2003, т.47, №3, с. 711-717.
14. Национальный доклад о состоянии окружающей среды Армении в 2002 году. Ереван 2003. 135 с.

Аннотация

**Чернобыльская трагедия и ядерная опасность в регионе
Элимхан Джафаров**

В представленной работе даны информации как об экологических проблемах, вызванных в результате аварии на Чернобыльском АЭС, так и о возможных последствиях аварии в нынешние и последующие годы, а также обоснована высокая вероятность аварии на Мецаморской АЭС на основе очевидных фактов.

Ключевые слова: Аварии на АЭС, Чернобыльская АЭС, медицинские последствия аварии в тысячелетии, последние новости из Чернобыльской “мертвой зоны”, Мецаморская АЭС, опасность аварии.

Abstract

**Chernobyl tragedy and nuclear danger in the region
Elimkhan Jafarov**

The presented work introduces information on both environmental problems caused by the Chernobyl accident and the possible consequences of the accident in the current and subsequent years, and the high probability of the accident in Metsamor nuclear power plant is proved on the basis of obvious facts.

Keywords: Accidents at nuclear power plants, Chernobyl nuclear power plant, medical consequences of the accident in the millennium, the latest news from the Chernobyl “dead zone”, Metsamor nuclear power plant, the danger of a power plant accident.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 20.10.2017

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 25.10.2017

Çapa qəbul edilmişdir: 31.10.2017

İNFORMASIYA MÜHARİBƏSİ: MAHIYYƏTİ VƏ ƏSAS TƏZAHÜR FORMALARI

polkovnik-leytenant Asif İmanov
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Xülasə. Məqalədə informasiya müharibəsinin anlayışı, onun mahiyyəti və təzahür formaları təhlil edilir. Informasiya müharibəsinin əsas məqsədi zəruri ictimai rəyin formalaşmasına, əhalinin və onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin davranışına kompleks informasiya–psixoloji təsir göstərməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: informasiya, informasiya müharibələri, informasiya qarşিদurması, geosiyasət, kütləvi informasiya vasitələri.

İnformasiya amili müasir beynəlxalq siyasətin əsas parametrlərindən biridir. XXI əsrdə cəmiyyətin bütün fəaliyyət sahələrini, o cümlədən hərbi sahəni onsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Düşmənin informasiya məkanına daxil olaraq, onun mənəvi-psixoloji durumunu sarsıtmaq, onda ruh düşkünlüyü yaratmaq informasiya müharibəsinin əsas vəzifəsidir. Məhz bu səbəbdən müasir müharibələri informasiya qarşিদurması amilindən kənarda təsəvvür etmək mümkün deyil. Məqalənin məqsədi, informasiya müharibəsinin məzmununu, mahiyyətini və təzahür formalarını aydınlaşdırmaqdır. Bu məqsədlə tarixi və müqayisəli təhlil metodundan geniş istifadə edilib.

XX əsrin birinci yarısında heç kim təxmin edə bilməzdi ki, bir neçə onillikdən sonra elmi-texniki tərəqqi bəşəriyyətə yeni, öz görünməz telləri ilə tədricən bütün dünyanı birləşdirən kommunikasiya vasitələri bəxş edəcək. Bu gün aksiomadır ki, müasir dünyamız müharibəsiz, xüsusən də informasiya qarşিদurması olmadan keçinə bilmir.

İnformasiya müharibəsi – cəmiyyətin müasir inkişaf mərhələsində, sözsüz ki, aktual və vacib amildir və onu dərk etmədən siyasi həyatda və geosiyasətdə gedən prosesləri anlamaq asan deyil. BMT Baş katibinin məruzəsində (3 oktyabr 2001-ci il) informasiya müharibələrinin informasiya məkanında dövlətə, cəmiyyətə və şəxsiyyətə qarşı yönəlmiş əsas təhlükələrlə yanaşı, digər dövlətin informasiya sahəsinə sanksiyalaşdırılmamış müdaxilə üsullarının hazırlanması və tətbiqi; başqalarının informasiya resurslarının qeyri-hüquqi istifadəsi və onlara ziyan yetirilməsi; xarici dövlətin əhalisinə məqsədli informasiya təsiri; informasiya məkanında dominantlığa cəhd; terrorizmin genişlənməsi və s. kimi növlərinin də mövcudluğu qeyd edilmişdir [1].

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, düşməne informasiya təsiri çox qədim zamanlardan başlanıb. Y.S.Şatilo və V.N.Çerkasov mif və əfsanələri ilk informasiya hücumları hesab edirlər. Onların fikrinə görə, dünyanı fəth etmək istəyən hər hansı bir fəthin ordusunun ağılasığmaz qəddarlığı haqqında hekayətlərin sürətlə yayılması düşmənin mənəvi ruhunu əsaslı surətdə sarsıtmaq məqsədi güdüdü [2, s.45].

İnformasiya müharibəsi termini ilk dəfə T.Rona tərəfindən 1976-cı ildə hazırlanmış “Silah sistemləri və informasiya müharibəsi” adlı hesabatında istifadə edilmişdir. O qeyd edirdi ki, informasiya infrastrukturu ABŞ iqtisadiyyatının əsas aspektlərindən biri hesab edilsə də, müharibə və dinc dövrdə ən zəif hədəflərdən sayılır [3, s.45].

İ.N.Panarinin fikrincə, informasiya müharibələrinin başlanğıc tarixi qismində 1976-cı ili deyil, 1967-ci ili qəbul etmək lazımdır. Məhz həmin ildə A.Dallesin (Sovet İttifaqına qarşı informasiya müharibəsinin əsas təşkilatçısı) ABŞ-ın Böyük Britaniya və Almaniya reyxsfüreri Himmler ilə apardığı gizli danışıqlara həsr olunmuş “Gizli kapitulyasiya” adlı kitabı dərc edilmişdi. Bu kitabda düşmənin arxa cəbhəsini məhv etmək üçün şəxsi, kəşfiyyat, diversiya fəaliyyətini əks etdirən “informasiya müharibəsi” termini istifadə edilmişdir [4]. Sonralar bu termindən mətbuatda, xüsusən də 1991-ci ildə “Səh-rada fırtına” əməliyyatının keçirilməsindən sonra daha fəal istifadə edilməyə başlandı.

Hazırda “informasiya müharibəsi” məfhumu müxtəlif cür anlaşıla bilər. Bu, “information warfare” termininin bir neçə mənə kəsb etməsilə əlaqəlidir. O, “informasiya müharibəsi”, “informasiya qarşিদurması”, “informasiya–psixoloji müharibə” kimi şərh oluna bilər. Öz növbəsində informasiya müharibəsi bir dövlətin digər dövləti zəiflətmək və məhv etmək üçün istifadə etdiyi informasiya fəaliyyəti

yəti; yarışan rəqiblər arasında informasiya müharibəsi; iki kütləvi düşmən (məsələn, ordu) arasında hərbi informasiya münaqişəsi kimi də xarakterizə olunur [5, s.293].

İnformasiya müharibəsinin mahiyyətini aydınlaşdırarkən bu terminin hərbi münaqişə sahəsinə aid olduğu bildirilir. 1998-ci ilin oktyabrında ABŞ-da Birləşmiş informasiya əməliyyatları doktrinası tətbiq edildi ki, orada informasiya müharibəsi adı altında qarşıduran tərəfin dövlət və hərbi idarəetmə sisteminə, onun hərbi-siyasi rəhbərliyinə sülh şəraitində daha əlverişli qərar qəbul etdirmək, münaqişə dövründə isə düşmənin idarəetmə infrastrukturunun fəaliyyətini iflic edə biləcək kompleks tədbirlərin görülməsi zəruriliyi nəzərdə tutulur [3]. Hücüm meyilli informasiya qarşılıqlı eyni zamanda milli informasiya infrastrukturunun etibarlı müdafiəsini nəzərdə tutur [6].

ABŞ hərbi ekspertlərinin qeyd etdikləri kimi, informasiya müharibəsi milli strategiyanın maraqlarına uyğun olaraq informasiya üstünlüyünü əldə etmək və öz informasiyası və informasiya sistemlərinin müdafiəsi, eyni zamanda düşmənin informasiya və informasiya sistemlərinə təsir yolu ilə həyata keçirilən fəaliyyətdən ibarətdir [7]. İnformasiya üstünlüyü hərbi-siyasi vəziyyət haqqında informasiya toplamaq, təhlil etmək və bölüşdürmək, eyni zamanda düşmənin də analoji fəaliyyəti həyata keçirməsinə mane olmaq bacarığı kimi müəyyən edilir [3].

Oxşar mövqedən S.A.Komov da çıxış edir. Müharibə zamanı informasiya müharibəsi vahid plana uyğun həyata keçirilən və hərbi əməliyyatlar zamanı rəqib üzərində informasiya üstünlüyünü əldə etməyə və saxlamağa istiqamətlənmiş “informasiya köməyi, informasiya əks-tədbirləri, informasiya müdafiəsi tədbirləri kompleksidir” [5, s.246]. Onun fikrincə, Silahlı Qüvvələr üçün “informasiya müharibəsi” məfhumu aşağıdakı aspektləri özündə ehtiva edir: düşmən və döyüş şəraiti (məsələn, hava, mühəndis təchizatı və s.), özünün və qarşılıqlı əlaqədə olan qoşunlar haqqında informasiyanın əldə edilməsi üzrə tədbirlərin müəyyənəşdirilməsi; düşmən tərəfindən informasiyanın toplanması prosesinə mane olmaq və döyüş əməliyyatlarının hər bir mərhələsində dezinformasiya üzrə tədbirlərin planlaşdırılması; münaqişədə iştirak edən digər hərbi kontingentlə qarşılıqlı əlaqənin təşkili üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi və s. [5, s.246].

Bu yanaşma çərçivəsində S.P.Rostorquyevin də fikirlərini bilmək maraq doğurmaya bilməz. Onun fikrinə əsasən, “informasiya müharibəsi - maddi sahədə üstün vəziyyətin əldə edilməsi məqsədilə informasiya sistemlərinin bir-birinə qarşı açıq və gizli məqsədyönlü informasiya təsiridir” [8].

Belə bir nöqtəyi-nəzər Rusiya XİN-in mütəxəssisləri tərəfindən də bəyənilir. Onlar qeyd edirlər ki, “informasiya müharibəsi-informasiya məkanında informasiya sistemlərinə, proses və resurslara, ən vacib strukturlara zərərvermə, siyasi, iqtisadi və sosial sistemləri sarsıtmaq, eləcə də dövlətin və cəmiyyətin stabilliyini pozmaq məqsədilə əhaliyə kütləvi psixoloji təsir etmək məqsədi güdən dövlətlərarası qarşıdurma deməkdir” [9].

İkinci qrup tədqiqatçılar isə informasiya müharibəsini geosiyasi qarşıdurma forması kimi təqdim edirlər. Belə ki, L.Q.İvaşov informasiya qarşılıqlı rəqib geosiyasi subyektlərin informasiya müdafiəsi və informasiya rəqabəti münasibətlərinin cəmi kimi müəyyən edir [10, s. 45].

Müasir inkişaf proseslərini analiz edən V.Derqaçov isə bu qənaətə gəlir ki, internet - qlobal sistemin siyasi, iqtisadi gerçəklik amilinə və geosiyasi kommunikasiya vasitəsinə çevrilib [11]. Müəllif informasiya müharibələri üçün yeni “döyüş meydanı” - kiberməkanın yaranması fikrini dilə gətirir. Onun fikrincə, informasiya-texnoloji əsaslar geosiyasətə əhəmiyyətli dəyişikliklər edib. Bununla əlaqədar, dövlətin müasir geosiyasi qüdrəti maddi ehtiyatlarla deyil, milli-mənəvi ruhun gücü ilə müəyyən edilir. Ən müasir geosiyasət ümumdünya şəbəkəsinin (kiberməkanın) virtual sahəsi da daxil olmaqla böyük məkanlardakı prosesləri hərəkətə gətirir və şəbəkə müharibələrini effektiv aparmağa imkan verən şüuru manipulyasiya edən informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə silahlanır [11].

İnformasiya müharibəsinə geniş planda yanaşan J.Vasilenko onu “məkana maksimal nəzarəti təmin edən istənilən siyasi və geosiyasi əməliyyatların aparılması üçün əlverişli qlobal informasiya məkanının formalaşdırılması məqsədilə neytral dövlətlərə və bütövlükdə düşmənin informasiya kommunikasiya sisteminə təsiri” kimi qiymətləndirir [12, s.81].

Bundan əlavə, informasiya müharibəsi iki və daha çox tərəfin yeni mübarizə növü kimi dərk edilə bilər. V.S.Pirumovun fikrincə, bu, düşmənin informasiya avadanlığına təsir edən vasitə və üsullardan məqsədli istifadədən, eləcə də təyin olunmuş hədəfləri əldə etmək üçün özünün informasiya

resurslarının müdafiəsindən ibarətdir. Müəllif qeyd edir ki, sülh şəraitində informasiya müharibəsi gizli xarakter daşıyır, onun əsas mahiyyəti düşməne qarşı kəşfiyyat və siyasi-psixoloji fəaliyyətin göstərilməsi, özünün informasiya təhlükəsizliyi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir [9].

Bu istiqamətdə zəruri ədəbiyyatları analiz edərkən vacib bir suala aydınlıq gətirmək lazım gəlir: informasiya müharibəsi ilə informasiya qarşিদurması arasında nə kimi fərq var? Məlumdur ki, yuxarıda göstərilmiş qeydlərdən birində informasiya müharibəsi qarşিদurma kimi izah edilir. Lakin müəlliflərin heç də hamısı bu fikirlə razılaşmır. Məsələn, İ.N.Panarin təkid edir ki, informasiya qarşিদurması qarşı tərəfin informasiya sahəsinə təsir etmək və öz informasiya sistemlərinin neqativ informasiya təsirlərindən qorunmasından ibarət mübarizə formasıdır. Bu iki məfhumun fərqi yalnız ondadır ki, informasiya müharibəsi təxribat və terrorçu üsullardan fəal istifadə etməklə aparılır [4].

Digər tədqiqatçı A.V.Manoylo tam fərqli mövqe nümayiş etdirir. Onun fikrincə, informasiya müharibəsi və informasiya qarşিদurması mahiyyət etibarilə eynidir. ABŞ hərbi dairələrinə məxsus lüğətdən Rusiyaya keçmiş “informasiya - psixoloji müharibə” termininin hərfi tərcüməsi “information and psychological warfare” olduğu üçün kontekstdən asılı olaraq, “informasiya qarşিদurması” və “informasiya - psixoloji müharibə” də adlana bilər [13]. Fikirləri İ.N.Panarinin baxışları ilə üst-üstə düşən A.V.Manoylo informasiya müharibəsini sosial təhlükəli informasiya qarşিদurması forması kimi qələmə verməklə, onu strateji tapşırıqları yerinə yetirmək məqsədilə düşmənin psixoloji informasiya sahəsinə zərərli üsul və vasitələrlə təsir etmək qabiliyyəti kimi xarakterizə edir [5, s.226].

Informasiya müharibəsini informasiya-psixoloji müharibə kimi izah edən bir sıra təriflər də mövcuddur. V.Lisiçkin və X.Şelep informasiya-psixoloji müharibə adı altında ictimai şüura və insanların qəlbinə bilavasitə təsir edən yeni tipli müharibə başa düşürlər. Bu müharibənin vəzifəsi kütləni lazım olan istiqamətə, hətta öz maraqlarına zidd hərəkət etməyə məcbur etmək, düşmən cəbhəsində isə insanları parçalamaq və bir-birinə qarşı durmağa vadar etməkdən ibarətdir [14].

S.A.Zelinski isə hərbi texnikanın istifadə olunduğu digər müharibələrdən fərqli olaraq, psixoloji müharibənin informasiya vasitələri ilə aparıldığını, əhatə dairəsinə görə böyük auditoriyalara geniş təsiretmə qabiliyyətinə malik olduğunu və elə də ciddi maddi itkilər doğurmadığını bəyan edir. Buna görə də bu anlayışları ayırmağa dəyməz, belə ki, informasiya psixoloji müharibələrin aparılmasının əsas hərəkət mexanizmidir [15, s.8].

Bununla əlaqədar A.V.Manoylonun nöqteyi-nəzəri maraq doğurmaya bilməz. Onun fikrinə əsasən, döyüş əməliyyatı kimi müəyyən edilən informasiya-psixoloji müharibə piar-ssenariyə uyğun planlaşdırılır. Onun məqsədi düşmənin canlı qüvvəsinin və texnikasının məhv edilməsi deyil, müəyyən piar-effektin əldə edilməsidir. Müasir informasiya-psixoloji müharibənin məhsulu - lazımi ictimai fikrin formalaşmasına təsir göstərən jurnalist reportajı formatında olan KİV-in xəbər məlumatlarıdır [13]. Məhz bu baxımdan informasiya müharibəsi strateji hədəfləri əldə etmək məqsədilə qarşিদuran tərəfin informasiya məkanına təsir vasitəsi kimi qiymətləndirilir, əsasını isə təbliğat təşkil edir.

Nəticə

Sonda bu qənaətə gəlmək olar ki, müxtəlif baxışları cəmləşdirməklə informasiya müharibəsinin tərifini müəyyən etmək olar. Bununla belə, hər hansı bir tərif onun spesifik xüsusiyyətini tam həcmdə əks etdirə bilmir. Belə ki, informasiya müharibəsi çoxcəhətli kompleks şəkildə təzahür edir. Fikrimcə, informasiya müharibəsini belə şərh etmək olar: birincisi, informasiya üstünlüyünü əldə etmək məqsədilə informasiya sistemlərinə və vasitələrinə ziyan vurmaq üçün həyata keçirilən hərbi qarşিদurma və ya fəaliyyət. İkincisi, insanları öz maraqları əleyhinə hərəkət etməyə sövq etmək üçün ictimai şüura təsiri nəzərdə tutan informasiya - psixoloji müharibə. Buna baxmayaraq, hesab edirəm ki, bu iki aspekt şərtidir, belə ki, birinci və ikinci halda informasiya müharibəsində insanların şüuruna təsir böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Крутских А.К политико-правовым основаниям глобальной информационной безопасности (<http://www.intertrends.ru/thirteen/003.htm>).

2. Шатило Я.С., Черкасов В.Н. Информационные войны // Информационная безопасность регионов, 2009, № 2 (5).
3. Гриняев С. Концепция ведения информационной войны в некоторых странах мира (http://www.soldiering.ru/psychology/conception_psywar.php).
4. Панарин И.Н. Информационная война: крепкий щит и острый меч (http://www.Panarin.com/comment/16111/?sphrase_id=9391).
5. Манойло А.В. Государственная информационная политика в особых условиях. Монография. М.: МИФИ, 2003, 388 с.
6. Жуков В. Взгляды военного руководства США на ведение информационной войны (URL: <http://pentagonus.ru/publ/22-1-0-175>).
7. Панарин И.Н. СМИ, пропаганда и информационные войны (<http://lib.rus.ec/b/358612/read#t32>).
8. Манойло А.В. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны (<http://psyfactor.org/lib/psywar25.htm>).
9. Крынина О.Ю. Дефиниции понятия «информационная война»: анализ российского и зарубежного опыта (<http://lib.mkgtu.ru/images/stories/journal-nt/2009-03/015.pdf>).
10. Рогашова Е.А. Информационная война начала XXI века: новое или абсолютно не забытое старое? // Симбирский научный вестник, 2011, № 1 (3).
11. Дергачев В. Геополитика новой кибервойны (<http://www.dergachev.ru/analit/010411.html>).
12. Василенко И. Информационная война как фактор мировой политики // Государственная служба, 2009, № 3.
13. Манойло А.В. К вопросу о содержании понятия «Информационная война» (<http://ashpi.asu.ru/ic/?p=1552>).
14. Лисичкин В., Шелепин Л. Третья мировая информационно-психологическая война (http://conrad2001.narod.ru/russian/library/books/wwIII/ww_1.htm).
15. Зелинский С. А. Информационно-психологическое воздействие на массовое сознание. Средства массовой коммуникации, информации и пропаганды — как проводник манипулятивных методик воздействия на подсознание и моделирования поступков индивида и масс. СПб., Издательско-Торговый Дом СКИФИЯ, 2008. 407 с.

Аннотация

Информационная война: сущность и основные формы проявления Асиф Иманов

В статье анализируется концепция информационной войны, ее сущность и формы внешнего вида. Главная цель информационной войны - психологическое воздействие на формирование общественного мнения, поведение людей и отдельных членов.

Ключевые слова: информация, информационные войны, информационное противоборство, геополитика, средства массовой информации.

Abstract

Information Warfare: Its essence and appearance forms Asif Imanov

The concept of information warfare, its essence and appearance forms have been analyzed in the paper. The main goal of the information warfare is to have a psychological impact on shaping public opinion, the behaviour of the people and individual members.

Keywords: information, information warfare, information struggle, geopolitics, mass media.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 09.12.2017

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 12.12.2017

Çapa qəbul edilmişdir: 22.12.2017

AZƏRBAYCANDA HƏRBİ ANDIN TARİXİNDƏN

tar.e.d. Mehman Süleymanov

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

E-mail: smehman@mail.ru

Xülasə. Məqalədə XIX əsrdən başlayaraq azərbaycanlılar arasında hərbi andiçmənin tətbiq olunması tarixi tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə və 1920–1938-ci illərdə Qızıl Ordunun tərkibində azərbaycanlılar hərbi andı həm də Azərbaycan dilində qəbul edirdilər. SSRİ-də 1939-cu ildə bütün Qızıl Ordu üçün vahid hərbi and qəbul edildi. Sonradan onun mətninə bəzi dəyişikliklər edildi. 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri üçün Hərbi and mətnini qəbul etdi.

Açar sözlər: silahlı qüvvələr, hərbi xidmət, hərbi and, hərbi məsuliyyət, müstəqillik, ordu tarixi.

Təşkilati quruluşuna, qarşısında dayanan vəzifələrin xarakterinə, idarəetmə üsullarına, məsuliyyət və cavabdehlik məsələlərinə görə hərbi xidmət cəmiyyətin digər ictimai fəaliyyət sahələrindən ciddi şəkildə fərqlənən sahəsidir. Bu xidmətin daxili normaları xüsusi qanunvericilik aktları ilə tənzimlənilir və xidmətin mahiyyətindən irəli gələn tələblərə uyğun olaraq qurulur. Qanunvericiliyə əsasən, hərbi xidmətin icrası üçün zəruri olan tələblərdən biri də hərbi andın qəbul edilməsidir.

Hərbi and hərbi xidmətə başlayan şəxsin xidmət müddətində ona həvalə olunmuş vəzifələrin məsuliyyətli icrası barəsində verdiyi vəddir. Yalnız bu vəd verildəndən sonra müvafiq şəxs hərbi xidmətdən irəli gələn vəzifələrin icrasına buraxılır. Hərbi andın qəbul edilməsi ilə öz üzərinə hüquqi öhdəlik götürən hərbi qulluqçu bu öhdəliyə əsasən, hərbi andda irəli sürülən tələblərə riayət edilməsinə görə məsuliyyət daşıyır. Bütün hərbi qulluqçular bu tələblər qarşısında eyni məsuliyyətə malikdirlər. Azərbaycanlılar arasında hərbi andın və ya onu əvəz edəcək öhdəliyin nə zaman qəbul edildiyini söyləmək çətindir. “Kİtəbi-Dədə Qorqud” dastanlarında silahların xatırlanması ilə and qəbul edilməsi hallarına rast gəlmək mümkündür. Məsələn, dastan qəhrəmanlarından biri belə and içirdi: “Qılıncıma doğranayın! Oxuma sancılayın! Yer kimi kərtiləyin! Torpaq kimi sovrulayın”. Dastanın başqa bir yerində belə bir and xatırlanır: “Yer kimi kərtiləyin! Torpaq kimi sovrulayın! Qılınc kimi doğranayın! Oxuma sancılayın! Oğlum doğmasın! Doğarsa, on günə varmasın” [1].

Bu mətn heç də rəsmi and və ya onu əvəz edəcək bir öhdəlik deyil. Güman etmək olar ki, əgər qədim oğuzlarda hər hansı bir hərbi öhdəlik olmuşsa, o, yuxarıdakı mətnlərin oxşarı ola bilərdi.

Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda hərbi öhdəliklərin qəbul edilməsi haqqında tarixi məlumatlar hələlik dövriyyədə mövcud deyil. Nəzərə alınsa ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda hüquq sistemi şəriət prinsipləri əsasında qurulmuşdu, o zaman qoşunlarda tətbiq oluna biləcək hərbi andın və ya döyüş öhdəliyinin də şəriətə əsaslandığı şübhəsizdir.

Azərbaycanlılar arasında hərbi andın rəsmi hüquqi öhdəlik kimi tətbiqinə XIX əsrdən başlanmışdır. Məlumdur ki, Şimali Azərbaycan xanlıqları Rusiyanın işğalı altına düşəndən sonra azərbaycanlıların Rusiya qoşunlarında xidmətə cəlb edilməsində müəyyən məhdudiyətlər var idi. Doğrudur, konkret tarixi şəraitlə, xüsusilə də müharibələrin aparılması ilə bağlı çar Rusiyası tərəfindən azərbaycanlılardan ibarət qeyri-nizami hərbi hissələrin formalaşdırılması faktları mövcuddur. Lakin müharibələr bitən kimi bu hissələr də buraxılırdı [2]. Zabit heyətinə gəlincə isə, bu sahədə müəyyən imkanlar mövcud idi. Məsələn, müvafiq savadı olan azərbaycanlılar Rusiyanın hərbi məktəblərinə daxil ola bilərdilər. Bir çox hallarda belə zabitlər hətta rejimin dayaqları kimi qiymətləndirilirdi.

Çar Rusiyası ordusu sıralarında xidmətə başlamaq üçün isə bütün hərbi qulluqçular kimi azərbaycanlılar da hərbi and qəbul etməli idilər. Odur ki, azərbaycanlı və bütünlükdə müsəlman hərbi qulluqçular üçün hərbi andın xüsusi mətni hazırlanmışdı. Bu mətn Rusiya qoşunları üçün təsdiq olunmuş hərbi andın uyğunlaşdırılmış variantı idi. Hazırda elmi dövriyyədə olan hərbi andın mətni 1869-cu ilin hərbi qərarlar toplusundan götürülmüşdür. Tədqiqatçı Fərhad Cabbarov tərəfindən elmi dövriyyəyə gətirilmiş həmin hərbi andın mətni aşağıdakı kimidir (tərcümə müəllifindir):

“Mən bu kağızın aşağısında imza edib müqəddəs Quran qarşısında Allah, Billah, Təaləllah sözlərini təkrarlayaraq Böyük Allaha and içirəm ki, İmperator həzrətləri, Əlahəzrət hökmdarım, bütün Rusiyanın mərhəmətli İmperatoru, Böyük Padşahı Nikolay Aleksandroviçə, onun çarlığının həqiqi və təbii varisi İmperator həzrətləri Sesareviçə və böyük knyaz Aleksey Nikolayeviçə sədaqətlə xidmət etməyi, hər işdə onlara itaət etməyi, onlara xidmətdə qanımı axıtmaqdan çəkinməyəcəyimi, onların yolunda son nəfəsimədək qanımdan keçməyi, Böyük Padşaha, əlahəzrət İmperatora, onun qüdrətinə və hökmünə aid, hazırda mövcud olan və hər zaman mövcud olacaq qanuni hüquq və əmlakı canım və bədənimin bütün gücü və bütün imkanları ilə qorumağı və müdafiə etməyi, Əlahəzrətə sədaqətlə xidmət məsuliyyətinin tələb etdiyi hər şeyi və hansısa şəkildə onun rifahı və faydasına aid olanların icrası üçün bütün səylərimi istifadə etməyi öz üzərimə götürürəm. Əlahəzrətin xidmətində hər hansı bir xəta və ya Əlahəzrətin mənafeyinə qarşı olan təsadüf və hadisə ilə rastlaşsam, vəd edirəm ki, bu barədə nəinki xidmət üzrə aid olanlara məlumat verəcəm, həm də təcili şəkildə onların qarşısını alacaq və aradan qaldıracaq; mənə təsadüfən bəlli olan və ya Ali İmperator hökuməti adından mənə etibar edilmiş bütün dövlət sirlərini möhkəm qoruyacağam, həm bu əsas vədinə, həm də digər xüsusi və müəyyən edilmiş öhdəliklərimin və nəhayət Əlahəzrət adından məndən yuxarı rəislərin verdikləri bütün əmr və təlimatların bütün tələblərini doğru və düzgün icra edəcəyəm. Şəxsi faydam və ya xüsusi maraqlarım və ya qohum və tanışlarımla maraqları və ya şəxsi düşmənçilik üzündən mənim xidməti vəzifələrimin tələblərini və mənim andımın şərtlərinin ziddinə olan heç nəyi etməyəcəyəm. Hər işdə də İmperator həzrətlərinin müti xidmətçisi və sədaqətli təbəəsinə layiq şəkildə özümü aparacağam və bütün bunlara görə məşhər günündə Allah qarşısında məsuliyyət daşıyacağam. Uca və Haqq olan Allah mənim bu andıma şahid olsun. Bunlara görə mən hər zaman və həmişə Allah qarşısında məsuliyyət daşıyıram və əgər onlara əməl etməsəm qoy Allah məni öz himayəsindən və mərhəmətindən məhrum etsin. Buna görə də ondan iltimas edirəm ki, bu andın icrası üçün ruhi və cismani imkanları mənim köməyimə göndərsin. Allah bizim pənah yerimizdir və o bizim dualarımızı qəbul etsin. Mən, müqəddəs Qurani öpərək, bu andımı qəbul edirəm. Amin!” [3].

Rus dilindən başqa, bu hərbi andın 5 dildə – ərəb, türk, cığatay-tatar, fars və Azərbaycan-türk dillərində uyğunlaşdırılmış mətni hazırlanmışdı və Rusiya ordusu tərkibində xidmətə başlayan müsəlman hərbi qulluqçu bu dillərin hansını bilsəydi, həmin dildə də hərbi andı qəbul edə bilərdi.

Hərbi andın müsəlmanlar tərəfindən qəbul edilməsi qaydası da xüsusi qərarla təsdiq olunmuşdu. Həmin qərara əsasən, müsəlmanlar tərəfindən hərbi andın qəbul edilməsi zamanı mərasimdə Quran kitabı və molla olmalı idi. Hərbi andı qəbul edən savadsız olsaydı, onda andın mətni molla tərəfindən oxunmalı və hərbiçiyə tərəfindən də andın mətni təkrar olunmalı idi. Bu zaman hərbi andı qəbul edən şəxs sağ əlinin iki barmağını açıq şəkildə olan Quran kitabı üzərində tutmalı və hərbi andın oxunması qurtardıqdan sonra Quran kitabını öpməli idi. Andıçmə mərasimi məsul şəxslərin iştirakı və nəzarəti altında aparılmalı idi. Bu zaman həmin məsul şəxslər nəzarət etməli idilər ki, hərbi andın milli dillərdə olan mətni kiril hərfləri ilə yazılmış olsun və hərbi andın oxunması və ya bitməsi zamanı molla ərəb sözü olan “inşallah” sözünü yox, onun tatar dilində olan qarşılığını işlətsin. Eyni zamanda nəzarət edilməli idi ki, hərbi andın mətni oxunduğu zaman molla öz yerini dəyişməsin və ya hərbi andın oxunmasında geniş pauzalara yol verməsin. Müsəlman mollasının olmadığı zaman onun vəzifəsini savadlı müsəlman hərbiçilərdən biri əvəzləyə bilərdi. Ya da savadlı müsəlman hərbi andın mətnini özü oxuya bilərdi [3].

1900-cü ildə Rusiyada hərbi andın yeni bir variantı qəbul edildi [4]. Bu andın mətni yuxarıdakı mətnin bir qədər təkmilləşdirilmiş forması idi. Onun məzmununda isə ciddi bir dəyişiklik yox idi. Hərbi qulluqçular hərbi andın yeni variantına əsasən, Rusiya imperatoruna və onun varisinə sadiq olacaqları barəsində öz üzərlərinə öhdəlik götürürdülər.

Bu mətn 1917-ci ilin fevralında Rusiyada baş verən hakimiyyət dəyişikliyinə qədər qüvvədə oldu. Birinci Dünya müharibəsi illərində təşkil edilmiş Tatar süvari alayının döyüşçüləri bu hərbi andı qəbul etmişdilər. Bəzi məlumatlara görə, onların imzaladıqları kağızda hərbi andın mətni aşağıdakı kimi idi (tərcümə müəllifindir):

“Quran qarşısında Vallah-Billah-Təaləllahü Allahü-Əkbərə and içirəm ki, İmperator həzrətləri, Ümumrusiya hökmdarına sədaqəti qoruyacağam, bütün vəzifələri namusla və vicdanla icra edəcəm, mənə

tapşırılan səlahiyyətləri aşmayacaq, heç kimə qəsdən ziyan və zərər yetirməyəcək, əksinə, mənə həvalə olunan maraqları öz maraqlarım kimi qoruyacaq və unutmayaçağam ki, mən bütün bunlara görə qanun qarşısında və Allah qarşısında onun məşhər günündə cavab verməli olacağam. Bunların təsdiqi kimi müqəddəs Quranı öpürəm. Amin” [5].

Tatar süvari alayı hələ cəbhə bölgəsinə yola düşməzdən əvvəl Gəncədə hərbi andı qəbul etdi. Bu məqsədlə alayın döyüşçüləri Gəncə məscidinin qarşısında düzüldülər və şəhər imamının iştirakı ilə andıçmə mərasimini başa çatdıraraq “And vərəqi”nə imza etdilər.

1917-ci ilin fevralındakı hakimiyyət çevrilişindən sonra hərbi andın mətni də dəyişdi. Mətn həm yığcam oldu, həm də onu qəbul edən hərbi, Müəssislər Məclisi çağırılanadək Müvəqqəti hökumətə sədaqətli olacağını öz üzərinə götürürdü [6]. Müəssislər Məclisi Rusiyada hakimiyyət quruluşunu müəyyənləşdirəcək bir toplantı kimi nəzərdə tutulurdu. Amma məlum olduğu kimi, bolşevik çevrilişinin baş verməsindən sonra Müəssislər Məclisini çağırmaq daha mümkün olmadı.

Bolşevik çevrilişindən sonra Rusiyada hərbi and yenidən dəyişdi. Azərbaycanda isə müsəlman korpusunun təşkilinə başlandı. Təəssüf ki, Müsəlman korpusunda istifadə olunan hərbi andın mətni hələlik elmi dövriyyədə yoxdur. Amma nəzərə alınsa ki, Müsəlman korpusunun təşkilinə Cənubi Qafqazda yerli hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Komissarlığı tərəfindən qərar verilmişdi, onda belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, yarana biləcək hərbi andda bu hakimiyyət qurumuna sədaqət ifadə olunmalı idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordusunda tətbiq olunan hərbi andın mətni də hələlik elmi dövriyyədə yoxdur. Amma onun mövcudluğu şübhə doğurmaya bilməz. Səməd bəy Mehmandarov Hərbi Nazirliyə təyin olunandan bir müddət sonra, yəni 1918-ci il dekabrın 23-də imzaladığı əmrində xidmətə çağırılmış şəxslərin dərhal Azərbaycan Respublikasına sədaqət andı içməsinin təşkil edilməsini tələb etmişdi [7].

Nazirin tələbi əsasında hissələrdə andıçmə mərasimi təntənəli şəkildə keçirilirdi. Bunun üçün xüsusi hazırlıq görülür, mərasim günü əvvəlcədən elan edilirdi. Tədbir böyük meydanda və adətən, hissənin məscidi ətrafında keçirilirdi. Çünki hissənin mollası müqəddəs Quran kitabı ilə birlikdə bu tədbirin əsas iştirakçısı olurdu. Mərasim zamanı hissənin bölmələri meydanda yerlərini tuturdular. Bəzən geri qayıtmış fərarilər də ayrıca sıraya düzülür və bu tədbir vasitəsilə onlara təsir göstərmək cəhdi edilirdi. Andıçmə siyahıları əvvəlcədən hazırlanırdı. Tədbirin başlanmasından əvvəl zabitlər və komandirlər, habelə hissənin mollası bir daha əsgərlərlə söhbət aparır, qəbul edilən andın məsuliyyəti, ona əməl edilməməsinin günahları barəsində məlumat verirdilər. Andıçmə mərasimi hissənin rəsmi keçidi ilə başa çatırdı [8].

Göründüyü kimi, cümhuriyyət ordusunun hərbi andı da dini inanclar üzərində qurulmuşdu. Amma bu andda cümhuriyyətin müstəqilliyinə sədaqət barəsində öhdəlik götürülməsi də şübhə doğurmamalıdır.

Cümhuriyyət dövrünün qanunvericiliyinə əsasən, hərbi andın tələblərini pozanların cəzalandırılması ilə bağlı hərbi nazirə və Hərbi Nazirliyə böyük səlahiyyətlər verilmişdi. Hərbi məhkəmələr nazirliyin Hərbi Ədliyyə hissəsinin tabeliyində idi və hərbi andını pozan hərbi qulluqçular elə yerindəcə istintaqa cəlb edilirdilər. Hərbi nazir isə həbs olunanları əfv etmək və hətta ölüm cəzasına məhkum olunanları bu cəzadan azad etmək səlahiyyətinə malik idi. Məsələn, 1919-cu ildə Novruz bayramı ərəfəsində hərbi nazir S.Mehmandarov öz əmri ilə ölüm hökmünə məhkum edilmiş 6 əsgərin cəzasını 6 illik həbslə əvəz etmişdi [9].

1920-ci ilin aprelində Azərbaycanda bolşevik çevrilişinin baş verməsi ilə Cümhuriyyət ordusunun mövcudluğuna da son qoyuldu və yeni rejimə sədaqətli olacaq Qırmızı ordunun təşkilinə başlandı. Azərbaycanın Qırmızı ordusu üçün sovet Rusiyasında mövcud olan hərbi andın uyğunlaşdırılmış variantı qəbul edildi. Həmin hərbi andın mətni aşağıdakı kimi idi:

1. *Mən – zəhmətkeş xalqın övladı, Şura cəmiyyətinin vətəndaşı işçi və kəndli ordusunun əsgərlik namına öhdəmə götürürəm:*

2. *Azərbaycan və tamam dünyanın zəhmətkeş sinfinin hüzurunda bu namı namusla daşımağı və vicdan ilə hərbi işi öyrənməyi, xalq mal-mülkünü tələfat və qarətdən mühafizə etməyi əhd edirəm.*

3. *İnqilab intizamını tərəddüdsüz gözləməyi, işçi-kəndli hökumətinin əmrilə qoyulmuş komandir-*

lərin tamam hökmlərini danışıqsız yerinə yetirməyi əhd edirəm.

4. *Şura cəmiyyətinin vətəndaşına ləkə və alçaqlıq gətirən hər bir hərəkətdən özümü gözləməyi və yoldaşlarımı saxlamağı və tamam fikir və amalımı bütün işçilərin azad olması məqsədilə cəlb etməyi əhd edirəm.*

5. *İşçi və kəndli hökumətinin əvvəlinci çağırışı ilə Şura cümhuriyyətinin düşmənləri tərəfindən olan hər bir təhlükə və sui-qəsd mühafizə etməyə, Rusiya Şura cəmiyyətinin ictimayunluq və millətlərin qardaşlıq yolunda etdiyi mübarizədə öz gücümü və öz həyatımı müzayiğə etməməyi əhd edirəm.*

6. *Hərgah sui-niyyətlə bu müəsrətə əhdimdən dönsəm ümumi nam həqarəti mənim üzərimə gəlsin və inqilab qanununun şədidilə məni cəzalandırsın" [10].*

Bu hərbi andla Rusiyada qüvvədə olan hərbi andın arasında fərq onda idi ki, andın 2-ci bəndində "Rusiya" sözünün yerinə "Azərbaycan" yazılmışdı. Yuxarıdakı andın mətnində işlənmiş "Şura cəmiyyəti" rus dilində olan varinatda "Sovet Respublikası" kimi, "işçi" sözləri isə "fəhlə" kimi verilmişdi [11].

Sovet Azərbaycanında yeni hərbi andın qəbulu mərasimi ilk dəfə 1920-ci il sentyabr ayının 5-də keçirildi. Həmin gün Bakıda yerləşən hərbi hissələrin şəxsi heyəti sovet hakimiyyətinə sədaqət andı içdilər. Bununla bağlı, Azərbaycan diviziyasının şəxsi heyəti Mayılov teatrı qarşısında düzüldü. Bu mərasimə təntənəli görünüş vermək üçün qoşunların hərbi paradı da təşkil edildi. Parada diviziyanın komandiri S.Şevelyov komandanlıq edirdi [12]. Mərasimin keçirilməsi üçün hərbi andın mətni həm Azərbaycan, həm də rus dilində hazırlanmışdı. Azərbaycanlı əsgərlər hərbi andı ana dilində qəbul etməli idilər. Qoşun hissələrində müxtəlif millətlərə və məzhəblərə məxsus şəxslər qulluq etdiyindən hərbi andın mətnindən dini anlayışlar çıxarılmış və hamı üçün qəbul edilə biləcək bir mətn tərtib edilmişdi. Hərbiyyə və bəhriyyə komissarı öz əmrlərinin birində bildirirdi ki, Qırmızı orduda xidmətə başlarkən qəbul edilən hərbi and bütövlükdə vətəndaşlıq aktı xarakteri daşıyır və ona görə də müxtəlif məzhəblərə aid olan hərbi qulluqçular onun qəbul edilməsindən imtina edə bilməzdilər [13].

Andıçmə, adətən, bayram günlərində həyata keçirilir və bütün qarnizon üzrə təşkil edilirdi. Bu mərasimə nizami və səhra qoşunları, hərbi tədris hissələri, xüsusi təyinatlı qoşunlar, hərbi idarələr və təşkilatlar cəlb edilirdi. Bütün hissələr döyüş bayraqları, onlara verilmiş qırmızı bayraqlar və hissə orkestrinin müşayiəti ilə gəlirdilər. Mərasim zamanı hissələrin bütün şəxsi heyəti sıraya düzülməli idi. Yalnız gün növbətçiləri, naryad olanlar, xəstələr, həbs edilənlər, məzuniyyətdə və ezamiyyətdə olanlar tədbirdən azad idilər. Mülki şəxslər, hətta qərargahlarda xidmət edən qadınlar da tədbirdə iştirak etməli, ayrıca qrup şəklində onlar da sovet hakimiyyətinə sədaqət andı qəbul etməli idilər.

Andıçmə və sonra da paradın keçiriləcəyi meydan əvvəlcədən mərasim üçün hazırlanırdı. Elə bir yer seçilirdi ki, orada həm mərasim iştirakçıları, həm də mərasimə dəvət edilənlər yerləşə bilsinlər. Bu mərasimin, adətən, şəhər mərkəzindən kənarında keçirilməsi məsləhət bilinirdi. Dəvət olunanlar üçün ayrıca yer və tribuna hazırlanırdı. Partiya və həmkarlar təşkilatlarının nümayəndələri də, adətən, paradı dəvət olunurdular. Bu təşkilatların nümayəndələri kütləvi və nizami şəkildə qırmızı bayraqları və orkestrləri ilə meydanın müəyyənləşdirilmiş yerində qərar tuturdular. Andıçmənin keçirilməsi üçün qarnizon rəisi tərəfindən xüsusi komissiya təşkil olunurdu. Əvvəlcə dövlət və hökumət adamları tribunadan çıxış edir və hərbi andın mahiyyəti barəsində danışırdılar. Hərbi andın qəbul edilməsi üçün bütün "qırmızı" əsgərlər tüfənglərini əllərinə alır, komandir heyəti qılınclarını sıyraraq ucunu aşağı doğru tutur, bayraqdarlar bayrağı aşağı doğru əyir, sırada dayanan digər hərbiçilər isə sağ əllərini baş geyiminə tərəf aparıb hərbi salam verirdilər. Bundan sonra hökumət nümayəndələrindən biri hərbi andın mətnini hündürdən, aydın və təntənəli şəkildə oxuyur, hərbi andı qəbul edənlər də onun ardınca hər bir sözü hündür səslə təkrar edirdilər. Hərbi andın qəbulundan sonra yenidən hökumət adamlarından biri çıxış edərək öz nitqini "ura" ilə bitirirdi. Meydana toplaşmış bütün hissələrin şəxsi heyəti də bu sözü hündür səslə təkrar edirdi.

Əgər andıçmə mərasimində başqa dillərə mənsub hərbi qulluqçular iştirak etsəydilər, onlar ayrıca qrup halına salınır və həmin dili bilən hökumət adamları onların yanına dəvət edilirdilər. Yəni hərbi and istənilən dilə tərcümə edilir və həmin dildə danışan hərbi qulluqçular da onu qəbul edirdilər. Mərasimdən bir gün sonra andıçmə siyahıları hazırlanır və hərbi andı qəbul edənlər həmin siyahını imzalayırdılar. Mərasim günü hər hansı bir səbəbdən hərbi andı qəbul etməmiş hərbi qulluqçular üçün bu tədbir ayrıca olaraq hərbi hissə daxilində həyata keçirilirdi [14].

1923-cü ildən etibarən Azərbaycan Qırmızı ordusunda hərbi andın yeni variantının tətbiqinə başlandı. Bu variant bütün Sovet İttifaqı üçün qəbul edilmiş vahid hərbi andın mətni idi. Mərasimin keçirilməsi üçün vahid tarix də müəyyənləşdirilmişdi – 1 may. Hətta əvvəlki ilin payızında xidmətə çağırılanlar da yalnız mayın 1-də hərbi and içirdilər. Hərbi andın qəbul edilməsi qaydası dəyişməz qalmışdı. Amma yeni mətnin məzmununda müəyyən siyasi xarakterli dəyişiklik var idi. 1920–22-ci illər arasında qəbul edilən hərbi andın mətnində Azərbaycanın müstəqilliyi, milli ordu strukturlarının müstəqilliyin keşiyində dayanması bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdısa, 1923-cü ildən tətbiqinə başlanan hərbi andda isə Sovet İttifaqına sədaqət hərbi andın əsas məzmununu təşkil edirdi. Hərbi and Azərbaycan dilində “Təntənəli vəd” və ya “Qızıl and” adlandırılırdı. 1923-cü ildən tətbiqinə başlanan hərbi andın mətni aşağıdakı kimi idi:

1. *Mən – zəhmətkeş camaatın oğlu və Müttəfiq Şuralar Cümhuriyyətinin vətəndaşı kəndi üzərimə fəhlə-kəndli ordusunun əsgəri namını alıram.*

2. *Mən Müttəfiq Şuralar Cümhuriyyətinin zəhmətkeş sinifləri və bütün dünya qarşısında söz verirəm ki, əsgərlik adını namus ilə daşımaqdan əlavə hərbi işi insafla öyrənib xalq və hərbi müxəllifəti xarab olmadan və qarət edilmədən həmişə diqqətlə mühafizə edirəm.*

3. *Mən hərbi intizamı və fəhlə-kəndçi hökuməti ilə təyin olunmuş komandanların əmrlərini nöqtəbənöqtə doğru yerinə yetirməyə söz verirəm.*

4. *Mən kəndimlə bərabər öz yoldaşlarımı Müttəfiq Şuralar Cümhuriyyətinin vətəndaşlarını əksildən hər bir hərəkətdən saqındırmağa və bütün fikirlərimi cahan işçilərinin azad edilməsi uğrunda yüksək bir məqsədə doğru cəlb etməyə söz verirəm.*

5. *Mən Müttəfiq Şuralar Cümhuriyyətinin birinci çağırışı ilə gələrək ona qarşı cümlə düşmənlər tərəfindən olan təhlükələrdən və təcavüzlərdən müdafiə və sosializm, “millətlərin bərabərliyi” işindən ötrü bütün qüvvəmi və hətta canımı qurban etməyə söz verirəm.*

6. *Əgər mən bəd fikir ilə təntənəli surətdə verdiyim sözlərdən kənar duraramsa, mənim mirasım ümumi nifrət olmaqla bərabər, inqilabi qanunun dəmir pəncələri məni cəzalandırsın [15].*

1925-ci ildə isə Azərbaycan diviziyasında və milli tərkibli digər hərbi strukturlarda hərbi andın mətninin yeni variantı tətbiq edilirdi. İlk baxışdan ifadələrin dəqiqləşdirilməsi kimi nəzərə çarpan bu variantda siyasi məqam dəyişikliyi də mövcud idi. Məsələn, yuxarıdakı mətnə “müttəfiq sovet respublikaları” ifadəsi mövcud idisə və bununla SSRİ-nin müttəfiq respublikalardan təşkil olunduğu bəyan edilirdisə, hərbi andın yeni mətnində “müttəfiq” sözü artıq yox idi. Bu hərbi andın mətni aşağıdakı kimi idi:

1. *Mən–zəhmətkeş xalqın övladı, Şuralar Cümhuriyyətinin vətəndaşı, fəhlə və kəndçi ordusunun əsgərlik adını öhdəmə götürürəm.*

2. *İctimai Şura İttifaqının və tamam dünyanın zəhmətkeş sinfinin hüzurunda bu adı namus ilə daşımağı, hərbi işi vicdanla öyrənməyi, xalqın mal və mülkünü tələfat və qarətdən mühafizə etməyi əhd edirəm.*

3. *İnqilab intizamını təəhhüdsüz gözləməyi, fəhlə-kəndçi hökumətinin əmrilə qoyulmuş komandanların bütün hökmlərini danışıqsız yerinə yetirməyi əhd edirəm.*

4. *Şuralar Cümhuriyyətinin vətəndaşına ləkə və alçaqlıq gətirən hər bir hərəkətdən özümü gözləməyi və yoldaşlarımı saxlamağı, tamam fikrimi və işimi bütün işçilərin azad olması yolunda sərf etməyi əhd edirəm.*

5. *Fəhlə-Kəndli Hökumətinin birinci çağırışı ilə Şuralar Cümhuriyyətinin düşmənləri tərəfindən olan hər bir təhlükə, sui-qəsdən mühafizə etməyə çıxmağı, İctimai Şuralar Cəmiyyətləri İttifaqı və millətlərin qardaşlıq yolunda etdiyi mübarizədə öz gücümü və öz həyatımı müzayiğə etməməyə əhd edirəm.*

6. *Hərgah fəna bir niyyətlə bu təntənəli əhdimdən dönsəm, bütün xalqın həqarəti mənim üzərimə gəlsin və inqilab qanununun şədid (güclü – red.) əli məni cəzalandırsın" [16].*

Beləliklə, payızda xidmətə çağırılanlar yazda and qəbul etsələr də, qış dövründə onlar bütün digər əsgərlər kimi döyüş və siyasi hazırlıqla məşğul olurdular. Təlim-tərbiyə planı da elə qurulurdu ki, xidmətə yeni çağırılanlar çox qısa müddət ərzində hərbi xüsusiyyətlərə yiyələnsinlər və döyüş hazırlığının bütün məsələlərini lazımı səviyyədə mənimsəyə bilsinlər.

1938-ci ildə SSRİ ərazisində milli diviziyaların mövcudluğuna son qoyuldu və bütün orduya vahid kompleksləşdirmə prinsipinin tətbiqinə başlandı. Bununla əlaqədar yeni və vahid hərbi and qəbul olundu. O, bütün ordu üzrə yalnız rus dilində qəbul edilməli idi. Andın mətni aşağıdakı kimi idi (tərcümə müəllifindir):

“Mən–Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının vətəndaşı, Fəhlə-Kəndli Qırmızı Ordusu sıralarına daxil olarkən and qəbul edir və namuslu, igid, intizamli, sayıq döyüşçü olacağıma, hərbi və dövlət sirlərini ciddi surətdə qoruyacağıma, bütün hərbi nizamnamələri, komandirlərin, komissarların və rəislərin əmrlərini danışıqsız yerinə yetirəcəyimə təntənəli surətdə and içirəm.

Mən, hərbi işi vicdanla öyrənəcəyimə, hərbi əmlakı və xalq əmlakını hər vasitə ilə qoruyacağıma və son nəfəsimədək öz xalqıma, öz Sovet Vətənimə və Fəhlə-Kəndli Hökumətinə sədaqətli olacağıma and içirəm.

Mən Fəhlə-Kəndli Hökumətinin əmri ilə və Vətənim – Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqını müdafiə etməyə həmişə hazırım və Fəhlə-Kəndli Qırmızı Ordusunun döyüşçüsü kimi onu mərdliklə, bacarıqla, ləyaqətlə və şərəflə müdafiə edəcəyimə, düşmənlər üzərində tam qələbə əldə etmək üçün öz qanımı və həyatımı belə asirgəməyəcəyimə and içirəm.

Əgər mən pis niyyətlə bu təntənəli andımı pozarsam, qoy sovet qanununun ağır cəzası, zəhmətkeşlərin ümumi kin və nifrəti nəsimim olsun” [17].

Bu andın mətnində əvvəlki ilə müqayisədə həm konkretlik var, həm də bir sıra siyasi öhdəliklər çıxarılmışdır. Əvvəlki andda “qırmızı” döyüşçü yalnız ölkə qarşısında deyil, həm də dünya zəhmətkeşlərinin mübarizəsinə sədaqətli olacağı barədə öz üzərinə öhdəlik qəbul edirdi. O, eyni zamanda dünya proletariatının azadlığı uğrunda mübarizəyə sadıq olacağını öz üzərinə götürürdü.

Hərbi andın yeni mətnində hərbi qulluqçu, komandir və rəislərdən başqa, həm də komissarların əmrlərini danışıqsız yerinə yetirməyə and içirdi. Bu da heç şübhəsiz ki, ordu quruculuğu prosesində siyasi komissarların fəaliyyətinə, şəxsi heyətin siyasi tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilməsindən irəli gəlirdi. Qeyd edilməlidir ki, yalnız 1939-cu ildə qəbul edilmiş hərbi andın mətnində komissarlarla bağlı xatırlatma vardı. Ondan əvvəl və sonra qəbul edilmiş hərbi andların heç birində artıq komissarlar xatırlanmırdı. Bu hərbi and II Dünya müharibəsi illərində də qüvvədə oldu. Baxmayaraq ki, müharibə dövründə milli diviziyalar da təşkil edilmişdi, bununla belə, hərbi and yalnız rus dilində qəbul edilirdi.

Hərbi andın mətninin yeni variantı bir də 1960-cı il avqustun 23-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə qəbul edildi. Bu mətnin əvvəlki mətnlə fərqi onda idi ki, “Fəhlə-Kəndli Qırmızı Ordusu” əvəzinə “Silahlı Qüvvələr”, “Fəhlə-Kəndli Hökuməti” əvəzinə “Sovet hökuməti” ifadələri işlədildi. Bundan başqa, sonuncu abzasda olan “pis niyyətlə” ifadəsi mətndən çıxarıldı. Həmin mətn aşağıdakı kimi idi:

“Mən – Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının vətəndaşı Silahlı Qüvvələr sıralarına daxil olarkən and qəbul edir və namuslu, igid, intizamli, sayıq döyüşçü olacağıma, hərbi və dövlət sirlərini ciddi surətdə qoruyacağıma, bütün hərbi nizamnamələri, komandirlərin və rəislərin əmrlərini danışıqsız yerinə yetirəcəyimə təntənəli surətdə and içirəm.

Mən, hərbi işi vicdanla öyrənəcəyimə, hərbi əmlakı və xalq əmlakını hər vasitə ilə qoruyacağıma və son nəfəsimədək öz xalqıma, öz Sovet Vətənimə və Sovet hökumətinə sədaqətli olacağıma and içirəm.

Mən Sovet hökumətinin əmri ilə Vətənim – Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqını müdafiə etməyə həmişə hazırım və Silahlı Qüvvələrin döyüşçüsü kimi onu mərdliklə, bacarıqla, ləyaqətlə və şərəflə müdafiə edəcəyimə, düşmənlər üzərində tam qələbə əldə etmək üçün öz qanımı və həyatımı belə asirgəməyəcəyimə and içirəm.

Əgər mən bu təntənəli andımı pozarsam, qoy sovet qanununun ağır cəzası, zəhmətkeşlərin ümumi kin və nifrəti nəsimim olsun” [18].

SSRİ-nin mövcudluğu dövründə hərbi andın son variantı 1977-ci ildə qəbul edildi. Bu, həmin ildə SSRİ Konstitusiyasının qəbul edilməsi ilə bağlı idi. Yeni Konstitusiyaya əməl edilməsi tələbi 1960-cı ildə qəbul edilmiş hərbi andın birinci abzasında öz əksini tapdı. Dəyişiklik edildikdən sonra hərbi andın birinci abzası aşağıdakı kimi təsdiq edildi:

“Mən, Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının vətəndaşı Silahlı Qüvvələr sıralarına daxil olarkən and qəbul edir və namuslu, igid, intizamlı, sayıq döyüşçü olacağıma, hərbi və dövlət sirlərini ciddi surətdə qoruyacağıma, SSRİ Konstitusiyasına və sovet qanunlarına riayət edəcəyimə, bütün hərbi nizamnamələri, komandirlərin və rəislərin əmrlərini danışıqsız yerinə yetirəcəyimə təntənəli surətdə and içirəm”.

Hərbi andın digər abzasları isə dəyişməz qalmışdı. Bununla da 1977-ci ildə qəbul edilmiş hərbi and SSRİ məkanında sonuncu ümumi hərbi and oldu. Doğrudur, 1991-ci ildə yeni ümumi hərbi andın qəbuluna cəhd göstərildi. Avqust ayında Moskvada dövlət çevrilişinə cəhdin uğursuzluqla başa çatmasından sonra SSRİ-ni təşkil edən respublikalar bir-birinin ardınca həm dövlət müstəqilliyini, həm də müstəqil ordu quruculuğuna başladığını bəyan etdilər. Həmin ilin sonunda SSRİ dağıldı və Rusiyanın müəyyən dairələri Müstəqil Dövlətlər Birliyi çərçivəsində vahid ordunun qorunub saxlanmasına cəhd göstərdilər. Bununla bağlı hətta xüsusi razılaşma layihələri, o cümlədən MDB ordusunun vahid hərbi andının layihələri də hazırlandı və münasibət bildirilməsi üçün respublikalara göndərildi. Azərbaycana da göndərilmiş olan həmin layihənin mətni aşağıdakı kimi idi:

“Mən (soyadı, ad və atasının adı – M.S.) hərbi xidmətə daxil olarkən (hərbi qulluqçunun mənsub olduğu dövlətin adı) xalqıma sədaqətli olacağıma and qəbul edirəm və and içirəm ki, dövlətimin və ərazisində hərbi borc yerinə yetirdiyim Birlik dövlətinin Konstitusiyaya və qanunlarına ciddi surətdə əməl edəcəyəm.

Mən öhdəmə götürürəm ki, mənə həvalə olunmuş vəzifələri, hərbi nizamnamələri, komandir və rəislərin əmrlərini danışıqsız icra edəcəyəm.

Əgər mən Hərbi andımı pozsam, qanunla müəyyənləşdirilmiş məsuliyyəti daşımağa hazırım” [19].

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti 1991-ci il avqust ayının 30-da "Milli özünümüdafiə qüvvələrinin yaradılması haqqında" qərar qəbul etdi və həmin qərarın icrası istiqamətində sentyabr ayının 5-də Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin təşkili haqqında prezident fərmanı imzalandı. Bununla da Azərbaycanda milli və müstəqil ordu quruculuğunun əsası qoyuldu. Həmin il oktyabr ayının 9-da Azərbaycanda ordu quruculuğunun hüquqi bazasını təşkil edəcək "Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında" Qanun və "Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qərarı qəbul edildi. Ali Sovetin bu qərarında Hərbi andın mətni də təsdiq edildi:

“Mən–Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri sıralarına daxil olarkən Vətənim Azərbaycana və onun xalqına sadıq olacağıma and içirəm.

Təntənəli surətdə and içirəm:

Azərbaycan Respublikasının mənafeyini, onun suverenliyini, ərazi bütövlüyünü və müstəqilliyini şəraflə qoruyacaq, bundan ötrü qanımı və canımı əsirgəməyəcəyəm.

Səmimi, cəsur, intizamlı olacaq, hərbi sirri verməyəcək, hərbi nizamnamələrin tələblərini yerinə yetirəcək, komandirlərin və rəislərin əmrlərinə sözsüz tabe olacağam.

Hərbi işi vicdanla öyrənəcək, əcdadların hərbi ənənələrini şəraflə davam etdirəcək, hər an əldə silah Vətənin müdafiəsinə qalxmağa hazır olacağam.

Andımı pozsam, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin tam ciddiliyyəti ilə məsuliyyət daşımağa hazırım”.

Hərbi andın qəbul edilməsi ilə bağlı Azərbaycan Ordusunda ilk rəsmi mərasim 1991-ci il noyabr ayının 28-də keçirildi. Həmin gün cəmi 8 nəfər hərbi andı qəbul etdi və Qarabağda yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq bu qrup 1991-ci il noyabr ayının 30-da döyüş bölgəsinə yola salındı. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində ilk dəfə Hərbi and qəbul edən hərbi qulluqçular sıralanma üzrə aşağıdakılar idilər:

1. Leytenant İlqar Salmanoğlu;
2. Azad Qurbanov;
3. Şahin Quliyev;
4. İldırım Əhmədov;

5. Qalib Bağırov;
6. Səfər Hübətov;
7. Afət Caniyev;
8. Baş leytenant Namiq Qasimov.

1991-ci il dekabr ayının 8-də isə ilk Əlahiddə desant-hücum briqadasının komandiri polkovnik Zaur Rzayev başda olmaqla 138 nəfərlik şəxsi heyət Hərbi andı qəbul etdi. Bu mərasim üçün xüsusi hazırlıq görüldü, hərbi andın mətni çoxaldılıb yayıldı, şəxsi heyətə yeni geyim forması paylandı, Azərbaycanın milli bayrağı əldə edildi, şəhidlərin qəbirləri üzərinə qoyulması üçün gül gətirildi, əsgər və zabıtların qohumları, ailə üzvləri və ictimaiyyətin nümayəndələri tədbirə dəvət edildi.

Amma qeyd edilməlidir ki, bu mərasimlərdə Respublika Ali Soveti tərəfindən qəbul edilmiş Hərbi and deyil, birinci briqadanın qərargahında tərtib edilmiş hərbi and qəbul edildi. Həmin andın mətni aşağıdakı kimi idi:

“Mən, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri sıralarına daxil olarkən müstəqil Azərbaycan dövlətinin vətəndaşı kimi and içirəm:

– hərbi xidmətdə nizam-intizamlı, sayıq, cəsarətli olacaq, milli dövlətimizin müdafiəsinə namus, ləyaqət və şərəflə xidmət edəcəyəm. Hərbi və dövlət sirlərini möhkəm saxlayacağam.

Milli dövlətimizin hərbi xidmətdə olanlar qarşısında qoyduğu bütün tələbləri şərəflə yerinə yetirəcək, hərbi qanun və qaydalara sözsüz riayət edəcəyəm. Hərbi nizamnaməni pozmayacaq, komandirlərin və rəislərin əmrini hökmən yerinə yetirəcəyəm. Hərbi və döyüş texnikasını dərindən mənimşəyəcək, hərbi və xalq əmlakını göz bəbəyi kimi qoruyacaq, axır nəfəsimədək Vətənimə və xalqıma sədaqətlə xidmət edəcəyəm.

Vətənimə hər cür təcavüzdən qorumaq üçün onun çağırışına dərhal səs verəcək, silahımı yalnız xalqımın düşmənlərinə qarşı çevirəcəyəm. Doğma Vətənimin müdafiəsi yolunda canımı belə əsirgəməyəcək, son damla qanımadək onu qoruyacağam.

Bu müqəddəs andımı pozsam xalqımın nifrətinə və qəzəbinə gəlim, qoy o məni öz dönməz qanunları ilə amansız mühakimə etsin.

Andımı qəbul et, Vətən! Bu mənim sənə və xalqıma sədaqət andımdır” [20].

Bu mətn əslində qanuni qüvvəyə malik deyildi və Ali Sovet tərəfindən hələ 1991-ci il oktyabr ayının 9-da respublikanın hərbi andı təsdiq edildiyi halda, briqadanın qərargahında hərbi and mətninin yeni variant hazırlanması və qəbul olunması qanunauyğun hal deyildi.

Hüquqi baxımdan yuxarıdakı mətnin qüvvəsi yox idi. Amma bir vətəndaşlıq aktı kimi, hərbi andın qəbul edilməsi ilə bağlı keçirilən ilk mərasimlər Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri üçün tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu vətəndaşlıq andı vətənpərvərlik hissləri ilə respublikanın müdafiəsinə qoşulan yüzlərlə hərbi qulluqçunun əqidəsinə çevrildi və bu anda sadıq qalmaqla neçə-neçə gənc Vətən yolunda şəhid oldu.

Nəticə

Beləliklə, hərbi and bu gün də hərbi xidmətin ayrılmaz elementlərindən biridir və hər bir hərbi xidmətçiyə məsuliyyətli vəzifələr yalnız hərbi andın qəbulundan sonra həvalə olunur. Hazırda Azərbaycan Respublikası Ali Soveti tərəfindən 1991-ci il oktyabrın 9-da qəbul edilmiş Hərbi and qüvvədədir və Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin sıralarında xidmətə başlayanlar qanunla müəyyən edilmiş vaxtdan sonra bu andı qəbul etməklə Vətənə xidmət etmək kimi şərəfli bir vəzifənin bütün məsuliyyətini öz üzərinə götürürlər.

Ədəbiyyat

1. Araslı H. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1977.
2. Исмаилов Э. Азербайджанские воинские соединения в составе русской императорской армии: от первых иррегулярных частей до Татарского конного полка, с.28 / Азербайджан в период Первой мировой войны. Баку: 2014.

3. “Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика). Составитель и автор вводной статьи, комментариев и приложений Арапов. Д.Ю. Москва: ИКЦ “Академкнига”, 2014.

4. История русской военной присяги в двадцатом веке. Документы и комментарии, http://samlib.ru/k/kucher_p_a/001_prisjaga.shtml.

5. Азербайджанцы на фронтах Первой мировой войны: Татарский конный полк. Баку: 2014.

6. История русской военной присяги в двадцатом веке. Документы и комментарии. http://samlib.ru/k/kucher_p_a/001_prisjaga.shtml.

7. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivı (MDA), fond 2894, iy. 1, iş 1 v.37

8. MDA, f.2894, siy.1, iş 44, v.26

9. MDA, f.2894, siy.1, iş 1, v.7

10. MDA, f. 246, siy.1, iş 273, v. 17

11. История русской военной присяги в двадцатом веке. Документы и комментарии. http://samlib.ru/k/kucher_p_a/001_prisjaga.shtml

12. Зейналов Р. Э. Военное строительство в Азербайджанской ССР 1920 – июнь 1941. Баку:1990.

13. MDA, f.246, siy.1, iş 262

14. MDA, f. 246, siy. 1, iş 273

15. Samoylov N. Daxili qulluq haqqında qızıl əsgərə yaddaş. Bakı:1929.

16. MDA, f.138, siy. 1, iş 40, v. 213

17. История русской военной присяги в двадцатом веке. Документы и комментарии. http://samlib.ru/k/kucher_p_a/001_prisjaga.shtml

18. Zeynalov R., Brodetski L. Çağırışçıya əsgəri vəzifə haqqında. Bakı: 1962.

19. MDA, f.3189, siy. 9, iş 1, v. 11

20. Azərbaycan Hərb tarixi muzeyinin fondu. İntervallar №208 (DK 222)

21. "Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qərarı. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin məlumatı, №19–20, 1991.

Аннотация

Из истории военной присяги в Азербайджане Мехман Сулейманов

В статье исследуется история применения военной присяги среди азербайджанцев, начиная с XIX века. В период Азербайджанской Демократической Республики и в 1920 – 1938 годы в составе Красной Армии азербайджанцы принимали военную присягу также на азербайджанском языке. В 1939 году в СССР была принята единая военная присяга для всей Красной Армии, в которую позже были внесены некоторые изменения. В 1991 году Верховный Совет Азербайджанской Республики принял Военную присягу для Вооруженных Сил Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: вооруженные силы, военная служба, военная присяга, военная ответственность, независимость, история армии.

Abstract

From the history of military oath in Azerbaijan Mehman Suleymanov

In this article has been investigated the history of using oath of enlistment in Azerbaijan from the XIX century. During Azerbaijan Democratic Republic and later 1920-1938 years as a part of Red Army azeri militaries oathed in Azeri language too. But in 1939 year there was adopted general oath in

Russian language for all Soviet army. In 1991 year Supreme Soviet of the Republic of Azerbaijan has adopted a new oath for the Armed Forces of Azerbaijan.

Keywords: armed forces, military service, military oath, military responsibility, independence, military history.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 11.11.2017

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 10.12.2017

Çapa qəbul edilmişdir: 21.12.2017

UOT 341

MÜHARİBƏ CİNAYƏTLƏRİNİ TƏQİB ETMƏK VƏZİFƏSİ: ANLAYIŞI VƏ NORMATİV MƏZMUNU

h.ü.f.d. Əlövsət Allahverdiyev
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası
E-mail: lawyer.406@gmail.com

Xülasə. Məqalədə beynəlxalq cinayətlərin bir növü kimi müstəqil tərkibə malik müharibə cinayətlərinin təqib olunmasından bəhs edilir. Burada müharibə cinayətlərinin təqib olunması ilə bağlı ilk dəfə qəbul olunmuş normativ sənədlərə, təqiblə bağlı dövlətlərin öhdəliklərinə, beynəlxalq cinayət tribunallarının təcrübələrinə diqqət yetirilir, bunun dövlətlər və beynəlxalq cinayət mühakimə orqanlarının vəzifəsi olduğu diqqətə çatdırılır. Bu məqsədlə beynəlxalq cinayət tribunallarının hökmlərindən konkret misallar göstərilir.

Açar sözlər: beynəlxalq cinayətlər, müharibə cinayətləri, təqib, beynəlxalq cinayət tribunalları.

Giriş

Beynəlxalq cinayətlərin bir növü kimi çıxış edən müharibə cinayətləri müasir dövrdə olduqca aktualdır. Demək olar ki, dünyanın bir çox ölkələri müharibələrdən əziyyət çəkir, dinc əhali öldürülür, işgəncələrə məruz qalır, tarixi-mədəniyyət abidələri, kənd və qəsəbələr dağıdılır. Bir sözlə, müharibələr, müharibə cinayətləri bəşəriyyətin belasına çevrilmişdir.

Müharibələrdən imtina etmək zərurət olaraq bəşəriyyətin qarşısında dayanır. Aparılan araşdırma və təhlillər göstərir ki, müəyyən qüvvələr nəinki müharibədən imtina etmək niyyətindədir, hətta onun yeni və daha təhlükəli növlərini icad edirlər. Bu halda insan hüquqlarının müdafiəsi, tarixi mədəniyyət abidələrinin qorunması, dinc mülki əhalinin münasib qurbanlarına çevrilməməsi arxa plana keçir və beləliklə, bütün sərhədlər aşılır, cinayətlərə yol açılır.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq ictimaiyyətdə ölkələrin ənənəvi, fərdlərin isə şəxsi məsuliyyətinə münasibətdə inkişafa doğru dəyişikliklər baş verdi. Belə ki, müharibə qanunlarının pozuntuları məhkəmə qaydasında daha ciddi təqib edilməyə başlandı. Bu, müharibələrin qarşısının alınması üçün beynəlxalq ictimaiyyətdə böyük inam yaratdı. Faşistlər və yapon militaristləri tərəfindən törədilmiş dəhşətli cinayətlər müttəfiq dövlətlər arasında operativ razılığa gəlinməsinə və müharibə cinayətlərinə görə təqsirli bilinən şəxslərin mühakimə olunması üçün Nürnberq və Tokio Beynəlxalq Hərbi Tribunallarının yaradılmasına gətirib çıxartdı. Bu, əsasən xüsusi mühakimə hüquqları, insanlıq əleyhinə cinayətlərin və müharibə cinayətlərinin yeni kateqoriyalarına diqqət yetirirdi.

Müharibə cinayətlərinə görə fərdi cinayət məsuliyyəti

Müharibə cinayətlərinə görə fərdi cinayət məsuliyyəti prinsipi adi beynəlxalq hüququn Liber Məcəlləsi və Oxford Təlimatlarında qəbul olunan və o vaxtdan indiyə qədər beynəlxalq humanitar hüququn bir çox sazişlərində təkrar olunan, uzun illərdən bəri təşəkkül tapmış bir qaydasıdır. Beynəlxalq hüquq normalarına görə, fərdlər yalnız müharibə cinayətinin törədilməsinə görə deyil, hətta müharibə cinayəti törətməyə cəhdə, bu işdə dəstək, kömək, yardım göstərməyə və ya əlbir olmağa görə də cinayət məsuliyyəti daşıyırlar [1]. Bu şəxsləri təqib etmək və məsuliyyətə cəlb etmək vəzifəsi dövlətlərin və beynəlxalq cinayət mühakimə orqanlarının üzərinə düşür.

Nürnberq Beynəlxalq Tribunalı Nizamnaməsinin 6-cı maddəsinə görə, müharibə qanun və adətlərinin pozulması, işğal altında olan, yaxud işğal olunmuş ərazilərdəki mülki əhalinin qəsdən öldürülməsi, onlara qarşı zorakı rəftar və ya hər hansı bir məqsədlə deportasiya edilməsi, hərbi əsirlərin və ya

dənizdə olan insanların qəsdən öldürülməsi, onlara qarşı zorakılıq, girov götürülmüş şəxslərin qətlə yetirilməsi, ictimai və ya xüsusi mülkiyyətin qarət edilməsi, şəhər, qəsəbə və ya kəndlərin əsassız olaraq məhv edilməsi və hərbi zərurətə uyğun olmadan viran edilməsi müharibə cinayətləri hesab olunur və bu cinayətlərin törədilməsinə görə məsuliyyəti də məhz fərdlər daşıyırdı. Şəxslərə münasibətdə mühakimə hüququ bu cinayətlərdən hər hansı birinin törədilməsi üçün vahid planın işlənilib hazırlanmasında və ya həyata keçirilməsində iştirak etmiş “təşkilatçıları, icraçıları, iştirakçıları və ya köməkçiləri” əhatə edir: onların hamısı “bu cür planın həyata keçirilməsində hər hansı şəxslər tərəfindən yerinə yetirilmiş bütün əməllərə görə” araşdırmaya məruz qalırdılar. 1950-ci ildə Beynəlxalq Hüquq Komissiyası “Nürnberg Tribunalı Nizamnaməsində və Tribunalın qərarında tanınan beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında” hesabat qəbul etdi. Hesabatda bu prinsiplərin pozitiv beynəlxalq hüququn bir hissəsi olub-olmadığı və ya buna nə dərəcədə yaxın olduğu müzakirə edilmirdi. Komissiyanın fikrincə, Baş Assambleya onların beynəlxalq hüquqa aid olduğunu artıq təsdiq etmişdir. Buna görə də, Beynəlxalq Hüquq Komissiyası bu prinsiplərin məzmununu tərtib etməklə kifayətlənmişdir.

Dövlətlər hərbi nizamnamələrdə, milli məhkəmə praktikasında və rəsmi bəyannamələrdə şərh olunan fakta əsasən beynəlxalq və qarışıq tribunallar qurmaqla baş vermiş müharibə cinayətlərini araşdırmaq və şübhəli şəxsləri təqib etmək öhdəliyini yerinə yetirmişlər. II Dünya müharibəsindən sonra Nürnberg və Tokioda beynəlxalq hərbi tribunalların yaradılması, müasir dövrdə isə BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən keçmiş Yuqoslaviya və Ruanda beynəlxalq cinayət tribunallarının təsis edilməsi bunu bir daha sübut edir. Syerra Leone ilə bağlı Xüsusi Məhkəmə, Demokratik Kampuçiyanın mövcud olduğu dövr ərzində törədilmiş cinayətlərin təqib olunmasına görə Syerra Leone və Kamboca arasındakı razılaşmaya əsasən təsis edilmişdi.

Göründüyü kimi, müxtəlif vaxtlarda yaradılmış beynəlxalq cinayət tribunallarının müharibə cinayətlərinə münasibətdə yurisdiksiyaları eyni hədəfə yönəlmişdir. Müharibə cinayətlərinin təqib olunmasına münasibətdə Ruanda Beynəlxalq Cinayət Tribunalının mövqeyi bir qədər fərqlidir. Tribunalın Nizamnaməsi 1949-cu il Cenevrə Konvensiyasının 3-cü maddəsinin pozulmasına görə, fərdi məsuliyyəti nəzərdə tutmaqla beynəlxalq cinayət hüquq normalarını bir məsələdə üstələyir. Belə ki, Cenevrə Konvensiyalarında “ağır pozuntular”ın (“grave breaches”) yalnız beynəlxalq silahlı münaqişənin gedişində törədilən müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyəti nəzərdə tutur. Ruandada törədilmiş vəhşiliklərin isə həmin kateqoriyaya aid edilmədiyini qəti şəkildə deyə bilərik. Tayfalararası qətlərin dövlətdaxili münaqişə ilə heç bir əlaqəsi yox idi. Yalnız ölkə daxilində millətlərarası düşmənçilik sayıla bilən və BMT sülhməramlılarını təəccübləndirən bu münaqişənin izləri Ruandadan uzun müddət silinmədi. Daxili münaqişələr zamanı dinc əhali mühafizə olunmalı, ümumilikdə insan hüquqları qorunmalıdır. Ruanda Beynəlxalq Cinayət Tribunalı daxili münaqişələr zamanı cinayət törətmiş ayrı-ayrı fərdlərə cəza verilməsini müəyyən etdi və beləliklə də, fərdlərin beynəlxalq cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması məsələlərini sürətləndirdi.

Beynəlxalq hüquqa əsasən fərdi cinayət məsuliyyəti barədə qaydaların təkmilləşdirilməsi istiqamətində uzun sürən prosesdə vacib addım müvafiq olaraq keçmiş Yuqoslaviya və Ruandada törədilmiş cinayətlərin məhkəmə araşdırılması üçün xüsusi məqsədlə yaradılmış iki Tribunalın – İCTY və İCTR-in qurulması ilə atılmışdı. Bu tribunallar daimi məhkəmə orqanı olmasa da, onların yaradılması mühüm tərəqqini əks etdirir.

Yuqoslaviya Tribunalı yeni ittiham aktları qəbul etməyi dayandırdığından və bəzi işləri milli yurisdiksiyaya verməyə başladığından, keçmiş Yuqoslaviya ölkələrində məhkəmə sistemlərinin güclənməsinə şərait yaranmışdır [2]. Yerli məhkəmələrin müharibə cinayətlərində təqsirli bilinənlərin səmərəli təqib etmə imkanına malik olmaları çox vacibdir.

2002-2004-cü illərdə BMT Təhlükəsizlik Şurası bölgədə müharibə cinayətləri ilə bağlı məhkəmə proseslərinin müvəffəqiyyətlə aparılmasına zəmanət vermək üçün dafələrlə beynəlxalq ictimaiyyəti və donorları milli məhkəmə sistemlərinə kömək etməyə çağırmış və Tribunalın özünün İnformasiya və Təbliğat Proqramı vasitəsilə bu cür potensialları səfərbəretmə tədbirlərinə lazımı köməyini göstərmişdir.

Tribunal və beynəlxalq ictimaiyyət də öz növbəsində Bosniya və Herseqovina, Serbiya və Xorvatiyada müharibə cinayətlərinin araşdırılması və təhqiqatı üzrə xüsusi orqanların yaradılmasına öz

töhfələrini vermişdir. Bu nailiyyətlərdən ən mühümü Bosniya və Herseqovinanın Dövlət Məhkəməsi nəzdində Mühəribə Cinayətləri bölməsinin və Dövlət Prokurorluğunun yaradılmasıdır. Onlar artıq məhkəmə presedenti təşkil edən səs-küylü işlərlə məşğul olurlar ki, bənzər işlərə yerli məhkəmələr tərəfindən əvvəllər baxılmamışdır. Tribunal bu orqanların formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Serbiyada Belqrad Dairə Məhkəməsinin ixtisaslaşdırılmış Mühəribə Cinayətləri Kollegiyası və Mühəribə Cinayətləri Prokurorluğu 2003-cü ildə beynəlxalq ictimaiyyətin köməyi və dəstəyi ilə yaradılmışdır. Elə həmin ildə Xorvatiyada Zaqreb, Osijek, Riyeka və Split Dairə Məhkəmələrinin nəzdində mühəribə cinayətləri ilə bağlı işlərlə xüsusi məşğul olacaq yeni kollegiyalar formalaşdırılmışdır.

Kosovoda mühəribə cinayətləri ilə bağlı işlər beynəlxalq prokurorlar tərəfindən təqib edilir və BMT-nin Kosovodakı Müvəqqəti İdarəçilik Missiyasının (UNMIK) nəzarəti altında təsis edilmiş beynəlxalq və ya qarışıq məhkəmə kollegiyaları tərəfindən tədqiq edilir.

Tribunalın söyləri milli məhkəmə sistemlərinin mühəribə cinayətlərinə görə cəzasızlığa qarşı mübarizə aparmaq imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmışdır.

Xüsusi məhkəmə orqanı olaraq Tribunal heç vaxt keçmiş Yuqoslaviyadakı mühəribə cinayətlərinə görə məsuliyyət daşdığı ehtimal edilən şəxslərin hamısını təqib etmək niyyəti güdməmişdir. Əksinə, o, həmişə bu cinayətlərin ehtimal edilən günahkarlarının böyük əksəriyyətinin təqib edilməsi vəzifəsinin bölgədəki məhkəmə orqanlarının üzərinə düşəcəyini gözləmişdir. Bu siyasətə riayət edərək, 2003-cü ildən Tribunal öz Tamamlama Strategiyasını həyata keçirmişdir. O, 2004-cü ildə yeni ittiham aktlarının qəbulunu dayandırmış, orta və aşağı dərəcəli müqəssirlərlə əlaqədar bir neçə işi bölgədəki məhkəmələrə vermişdir. Tribunal qarşısında ittiham aktının qəbulu ilə nəticələnməmiş sübutedici materiallar da yerli ittihamçılara ötürülmüşdür. Bundan əlavə, hazırda barəsində keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalı tərəfindən ittiham hökmü çıxarılmayan bir çox ehtimal edilən müqəssirlərlə bağlı yerli məhkəmələr öz araşdırma və təhqiqatlarını aparır.

Beləliklə, Tribunalın işinin başlıca cəhəti bölgədəki mühəribə cinayətləri ilə məşğul olan hüquq mütəxəssisləri və institutlarının işini dəstəkləmək üçün bu illər ərzində həyata keçirdiyi bir sıra təşəbbüslər olmuşdur. Məsələn, Tribunalın bölgədəki məhkəmə hakimiyyəti orqanlarına xüsusi məşvərət xidmətlərinin verilməsi mühəribə cinayətlərinin araşdırılması üzrə xüsusi orqanların yaradılmasına və mühəribə cinayətləri ilə əlaqədar işlərə baxmaq üçün ixtisaslaşmamış məhkəmələrin potensialının artırılmasına öz töhfəsini vermişdir. Bütün bölgə boyu yerli mütəxəssislərə və şahidlərə dəstək xidməti əməkdaşlarına Tribunal məsləkdaşları tərəfindən təlimlərin keçirilməsi yerli məhkəmə hakimiyyəti orqanları daxilində beynəlxalq standartların və zəngin təcrübələrin tətbiqinə kömək etmişdir. Bosniya Silahlı Qüvvələrinin keçmiş dörd üzvünün məhkəməsi zorlamaları işgəncə faktı həm Cenevrə Konvensiyaları şərtlərinin, həm də mühəribə qanun və qaydalarının pozuntusu kimi tanımaqla, beynəlxalq ədalət mühakiməsində ciddi dönüşə nail olmuşdur. Dörd müttəhimdən üçü mərkəzi Bosniya və Herseqovində yerləşən Çelebiçidəki həbs düşərgəsində saxlanılan bosniyalı serb mülki vətəndaşlarına qarşı seksual zorakılıqda ittiham olunmuşdur. Məhkəmə Kollegiyası prosesin gedişində bir sıra seksual zorakılıq ittihamlarına baxmışdır. Düşərgənin mühafizəçisi Esad Lanco iki qardaşı digər dustaqların gözü qarşısında açıq şəkildə bir-birinə qarşı fellasiya törətməyə məcbur olmuş və onların cinsi orqanlarının ətrafına yanan piltə qoymuşdur. O, həmçinin digər kişi dustağa qarşı da belə hərəkət etmiş və onu məhbus sıraları arasında qaçmağa məcbur etmişdir.

Əlamətdar haldır ki, Yuqoslaviya Tribunalı Lanconun bu əməllərinə görə də onun üzərinə ağır məsuliyyət qoymuşdur. Düşərgənin komendantı Zdravko Muçiç tabeliyində olanlar tərəfindən törədilən bu və digər cinayətlərə görə təqsirli bilinmişdir. Bu cinayətlər mühəribə qanun və qaydalarının ciddi pozuntusu və onlara riayət olunmaması kimi tövsif edilmişdir. Düşərgə komendantının müavini Hazim Deliç tərəfindən törədilmiş zorlama ittihamına baxılması zamanı məhkəmə presedenti təsis edilmişdir [2]. Zorlama, işgəncə forması kimi tövsif olunmuşdur ki, bu da beynəlxalq cinayət tribunalının ilk belə hökmü idi. Deliç düşərgədə saxlanılan Qrozdana Çeçez və Kiloyka Antiç adlı iki qadını dindirmə zamanı zorlamışdır. Hakimlər müəyyən etmişdilər ki, bu zorlama hadisələrinin məqsədi informasiya almaq, qadınları informasiya verə bilmədiklərinə görə cəzalandırmaq, onları qorxutmaq və

sarsıtmaq olmuşdur. Məhkəmə Kollegiyası, həmçinin müəyyən etmişdir ki, həmin iki qadının məruz qaldığı zorakılıq, cinsi ayrı-seçkilik səbəbindən törədilmişdir. 1998-ci ildə hökm çıxararkən Məhkəmə Kollegiyası “hər hansı bir insanın zorlanması insan ləyaqətinin və cismani toxunulmazlığının tam mahiyyətinə zərbə vuran mənfur əməl” kimi qiymətləndirmişdir. Hakimlər qərara gəlmişdilər ki, zorlama əməlləri ənənəvi beynəlxalq hüquqa müvafiq olaraq işgəncə faktı hesab olunur.

Yuqoslaviya Tribunalı Apelyasiya Məhkəməsi Kollegiyası bu nəticəni qanuni hesab etmiş və Hazim Deliçə 18 il, Zdravko Muçiçə 9 il və Esad Lancona 15 il azadlıqdan məhrum etmə hökmü çıxarmışdır. Dördüncü müttəhim Zeynil Delaliç dəlillərin çatışmazlığı səbəbindən bütün bəndlərə görə bəraət qazanmışdır.

Keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının I Məhkəmə Kollegiyası Yuqoslaviya Ordusunun keçmiş Baş Qərargah Rəisi Momçilo Perişiçi Bosniya və Herseqovinada, eləcə də Xorvatiyada törədilmiş insanlıq əleyhinə və müharibə cinayətlərinə görə mühakimə etmiş və onu 27 il müddətinə azadlıqdan məhrum etmişdir [3].

1993-cü ilin 26 avqustundan 1998-ci ilin 24 noyabr tarixinədək Yuqoslaviya Ordusunun ən yüksək rütbəli zabiti və Baş Qərargah rəisi olmuş Perişiç, hakim Moloto əleyhinə olmaqla Məhkəmə Kollegiyasında cinayətkarlara kömək etməyə və onlarla əlbir olmağa, qeyri-insani əməllərə, siyasi, irqi və ya dini zəmində təqiblərə, Sarayevo və Srebrenitsada mülki şəxslərə qarşı hücumlara görə səs çoxluğu ilə təqsirli bilinmişdir. O, həmçinin hakim Moloto əleyhinə olmaqla, hakimlərin səs çoxluğu ilə tabeliyində olanları törətdikləri cinayətlərə görə cəzalandırmamağa, mülki əhaliyə qarşı hücumlara və 1995-ci ilin 2 və 3 may tarixlərində Zaqrebə raket hücumları zamanı mülki əhalinin xəsarət alması və yaralanmasına görə təqsirli bilinmişdir. Perişiç başqaları ilə əlbir olaraq Srebrenitsada insanlığa qarşı cinayət kimi onların kütləvi şəkildə məhv edilməsinə kömək göstərdiyinə, Sarayevo və Srebrenitsadakı cinayətlərlə əlaqədar komandavermə məsuliyyətinə görə ittiham olunurdu.

Məhkəmə Kollegiyası müəyyən etmişdir ki, general Perişiç Yuqoslaviya ordusunun Serb Respublikası Silahlı Qüvvələrinə (VRS) və Serb Krayına Respublikası Silahlı Qüvvələrinə (SVK), tanınmamış Xorvat Serb təşkilatına böyük həcmdə maddi-texniki yardım göstərilməsinə nəzarət etmişdir ki, bu da əsas etibarilə piyada və artilleriya döyüş sursatı, yanacaq, ehtiyat hissələri, təlim və texniki yardımdan ibarət idi. Bu yardım “general Perişiçin vəzifədə olduğu dövrdə daha mərkəzləşmiş, strukturlu və uzlaşdırılmış şəkildə həyata keçirilmişdir” - hakim və sədrlik edən Bakon hökmü oxuyarkən belə demişdir.

General Perişiç VRS və SVK qoşunlarında xidmət etmiş Yuqoslaviya ordusu zabiti heyətinin statusunu qoruyub saxlamaq üçün şəxsi heyət məntəqələri yaradılması ideyasını irəli sürmüş və həyata keçirmişdir (müvafiq olaraq 30-cu Şəxsi heyət Məntəqəsi və 40-cı Şəxsi heyət Məntəqəsi).

Bosniya və Herseqovinadakı cinayətlərlə əlaqədar qərarla qeyd olunur ki, “VRS müntəzəm olaraq mülki və hərbi hədəflər arasında heç bir fərq qoymamışdır. Faktiki olaraq, onun bosniyalı mülki müsəlman əhalini hədəfə alması bir qaydaya çevrilmişdir”. Bundan başqa, göstərilir ki, “bu işdə ittiham olunan cinayətlər müstəqil surətdə hərəkət edən harınlamış əsgərlər tərəfindən törədilməmişdir. Əksinə, bu cinayətlər general Perişiç də daxil olmaqla Yuqoslaviya ordusunun ştat cədvəlində duran yüksək rütbəli VRS zabitləri tərəfindən nəzarət olunan genişmiqyaslı kampaniyanın bir hissəsi olmuşdur”. General Mladiçdən başqa, 30-cu Şəxsi heyət Məntəqəsinin üzvləri Tribunalın Məhkəmə və Apelyasiya Kollegiyaları tərəfindən Sarayevodakı (Stanislav Qaliç və Draqomir Miloşeviç) və Srebrenitsadakı cinayətlərə görə (Milan Qvero, Radivoje Miletiç, Lyubişa Beara, Radislav Kristiç, Vuyadin Popoviç, Vinko Pandureviç və Draqan Obrenoviç) ittiham olunan yüksək rütbəli zabitlərdən olmuşlar.

Məhkəmə heyətinin qənaətinə görə, “General Perişiç VRS qüvvələrinin Sarayevonu mühasirədə saxladığı müddət ərzində mülki əhaliyə qarşı canlı hədəflərin snayper və artilleriya atəşinə tutulması kampaniyası keçirməsi faktı barədə xəbərdar olmuşdur”, bu kampaniya 1992-ci ilin sentyabr ayından 1995-ci ilin noyabr ayına qədər davam etmiş və yüzlərlə mülki şəxsin ölümü və minlərlə insanın yaralanması ilə nəticələnmişdir ki, məhkəmə heyəti bunu müharibə cinayəti və insanlığa qarşı qəsdən törədilmiş cinayət kimi qiymətləndirmişdir. General Perişiç VRS qüvvələrinin müsəlman əhaliyə qarşı ci-

nayətkar davranışı və ayrı-seçkilik əməlləri üzrə Yuqoslaviya ordusunun özünün beynəlxalq ictimaiyyət və beynəlxalq kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən (monitorinq və diplomatik hesabatlar da daxil olmaqla müxtəlif mənbələrdən) məlumatlar alırdı.

Momçilo Perişçə qarşı ittiham prosesi 25 fevral 2005-ci ildə başlanmış və o, 7 mart 2005-ci ildə təslim olmuşdur. Məhkəmə işi isə 2 oktyabr 2008-ci ildə başlanmış və 31 mart 2011-ci ildə yekun sözlə başa çatmışdır. Məhkəmə Kollegiyası 100-dən çox şahidi dindirmiş və 3,794 maddi sübutu dəlil qismində qəbul etmişdir [4].

Araşdırmalardan da məlumdur ki, müharibəni planlaşdıran tərəf daha hiyləgər üsullarla açıq və ya gizli savaq metodlarından istifadə edir. Savaqın bütün üsulları normal qəbul edilir (bir tərəfdən beynəlxalq hüququn inkişafı, digər tərəfdən isə sürətlə artan müharibə təhlükəsi və bəşəriyyətin həmişə qorxu altında saxlanması). II Dünya müharibəsindən bu günümüzə qədər müharibə cinayətləri beynəlxalq sənədlərdə göstərilir və qadağan olunur, bununla bağlı dövlətlərin qarşısında müəyyən öhdəliklər qoyulur. Bütün bunlara baxmayaraq, müharibə cinayətlərinin baş vermə dərəcəsinə bir artım müşahidə olunur [5, s.174]. Bəlkə də bunun əsas səbəblərindən biri beynəlxalq təşkilatların hadisələrə obyektiv qiymət verməməsidir. Belə ki, baş vermiş müharibə cinayətləri onların maraq və mənafeələrinə toxunursa, cinayətkar təqib olunur və çox ciddi cəzalandırılır, başqa halda isə cinayətkar nəinki cəzalandırılmır, hətta təqib olunmur və sərbəst hərəkətinə rahat şərait yaradılır. Fikrimizcə, bu, müharibələrin və müharibə cinayətlərinin artmasına rəvac verən amillərdən biridir.

1949-cu il Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair Cenevrə Konvensiyaları ciddi qanun pozuntusu törətdikləri və ya törədilməsinə əmr verdikləri iddia olunan şəxsləri axtarıb tapmağı, onları məhkəmə araşdırmasına cəlb etməyi və ya digər dövlətə ekstradisiya etməyi dövlətlərdən tələb edir. Beynəlxalq hüquq normalarına əsasən cinayət törətdikləri iddia olunan şəxsləri cinayət təhqiqatına və təqibinə məruz qoymaq öhdəliyi həm beynəlxalq, həm də yerli silahlı münaqişələri nəzərdə tutan bir sıra sazişlərdə öz əksini tapmışdır. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi Statutunun giriş hissəsi “hər bir dövlətin beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət daşıyanlar üzərində öz cinayət yurisdiksiyasını həyata keçirməli” olduğunu xatırladır.

1946-cı ildəki ilk iclasında BMT Baş Assambleyası tövsiyə etmişdir ki, BMT-nin üzvü olmayan dövlətlər də daxil olmaqla, bütün dövlətlər İkinci Dünya müharibəsi zamanı müharibə cinayəti törətdiyi iddia edilən şəxsləri həbs edərək onları cinayətlərin törədildiyi ölkəyə təhvil versin. O vaxtdan bəri bu qurum bir sıra hallarla əlaqədar dövlətlərin müharibə cinayətlərinin və insanlıq əleyhinə cinayətlərin araşdırılmasını və təqsirli şəxslərin cəzalandırılmasını təmin etmək üçün tədbirlər görməli olduğunu dəfələrlə vurğulamışdır. Silahlı münaqişələrdə seksual xarakterli zorakılıqlarla əlaqədar BMT Baş Assambleyası yekdilliklə bir neçə qətnamə qəbul etmişdir ki, bu qətnamələr dövlətləri seksual zorakılığa görə məsuliyyət daşıyanların hamısını təhqiqata cəlb edib cəzalandırmaq mexanizmlərini gücləndirməyə və təqsirli şəxsləri ədalət məhkəməsinə verməyə çağırır.

BMT tərəfindən qəbul olunmuş bir sıra qətnamələr Burundi, Çeçenistan, Ruanda, Syerra Leone, Sudan və keçmiş Yuqoslaviya hadisələri kontekstində beynəlxalq humanitar hüquq pozuntuları törətməkdə şübhəli bilinən şəxslərin təhqiqata və cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasını tələb edir. 2002-ci ildə yekdilliklə qəbul edilmiş “zərərin ödənilməsi öhdəliyindən azadolma haqqında” qətnaməsində Komissiya müharibə cinayətlərində təqsirləndirilən şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunmasını və ya ekstradisiya edilməsini təsbit etmişdir [6, s.210]. Bu da onu göstərir ki, müharibə cinayətləri törətmiş şəxslər beynəlxalq səviyyədə təqib olunaraq məsuliyyətə cəlb olunur.

Nəticə

Müharibə cinayətləri sülh və bəşəriyyətin böyük təhlükəsi kimi qalmaqda davam edir. Beynəlxalq hüquq normalarına görə müharibə cinayətlərini təqib etmək vəzifəsi birbaşa dövlətlərə və beynəlxalq cinayət mühakimə orqanlarına aiddir. Bu sahədə dövlətlər müəyyən öhdəliyə malikdir. Müharibə cinayətlərinin təqib olunması formal xarakter daşımamalıdır. Bu sahədə qəbul olunmuş beynəlxalq hüquq normaları deklarativlikdən kənara çıxmalı və bütün dövlətlər üçün eyni dərəcədə tətbiq olun-

malıdır. Bu gün üçün müharibələr və onların doğurduğu cinayətlərin qarşısının alınması çox aktual və zəruridir.

Ədəbiyyat

1. www.icrc.org/eng/resources/documents/article/other/57jq2x.htm.
2. <http://www.icty.org/en/outreach/capacity-building>.
3. <http://www.icty.org/en/press/tribunal-convicts-mom%C4%8Dilo-eri%C5%A1i%C4%87-crimes-bosnia-and-herzegovina-and-croatia>.
4. <http://www.icty.org/en/outreach/capacity-building/development-local-judiciaries>
5. Prosecuting war crimes and genocide: the twentieth-century experience – by Howard Ball, 1999 usa pg 15 War criminals: Their prosecution & punishment, Hardcover – 1944 by Sheldon Glueck.
6. Justice in the Balkans: Prosecuting War Crimes in the Hague Tribunal (Chicago Series in Law and Society) Nov 17, 2003 chicago by John Hagan p.24.
7. https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule158.
8. www.crimesofwar.org/a-z-guide/war-crimes-categories-of/.
9. www.un.org/icc/.
10. www.un.org/icty/.

Аннотация

Задача по преследованию военных преступлений: понятие и нормативное содержание

Аловсат Аллахвердиев

В статье затрагивается вопрос преследования военных преступлений, имеющие независимый состав как вид международных преступлений. Она уделяет внимание нормативным документам, впервые принятым в отношении преследования военных преступлений, обязательствам стран, связанным с преследованием, практике международных уголовных трибуналов и доводится до сведения что это является обязанностью государств и международных уголовных судебных органов. С этой целью приводятся конкретные примеры из приговоров Международных Уголовных Трибуналов.

Ключевые слова: международные преступления, военные преступления, судебное преследование, международные уголовные трибуналы.

Abstract

The task of prosecuting war crimes: Concept and normative content

Alovsat Allahverdiev

The article touches upon the issue of prosecuting war crimes, having an independent composition as a kind of international crimes. It pays attention to normative documents first adopted with respect to the prosecution of war crimes, the obligations of countries related to prosecution, the practice of international criminal tribunals. In this regard, numerous examples of sentences of the International Criminal Tribunal are shown.

Key words: international crimes, war crimes, international criminal tribunals.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 01.11.2017

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 02.12.2017

Çapa qəbul edilmişdir: 09.12.2017

MÜASİR MÜHARİBƏLƏR VƏ ONUN DÖYÜŞÇÜ PSİXİKASINA TƏSİRİ

kapitan-leytenant Ceyhun Kazımov
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası
 E-mail: ceyhun-kazimov-1986@mail.ru

Xülasə. Məqalədə müasir müharibələr (asimmetrik müharibə, soyuq müharibə, “altıncı nəsil” müharibələr və s.), onların xarakterik xüsusiyyətləri təhlil edilir, döyüşçülərin istənilən vəziyyətdə və hərbi əməliyyat şəraitində etibarlı və effektiv fəaliyyət göstərməsi problemlərindən bəhs edilir. Eyni zamanda onların psixoloji dayanıqlığının möhkəmləndirilməsi, döyüş tapşırığını bütün hallarda lazımcınca yerinə yetirməyə mənəvi-psixoloji cəhətdən hazır olmalarının zəruriliyi əsaslandırılır.

Açar sözlər: müasir müharibələr, asimmetrik müharibə, “soyuq müharibə”, “altıncı nəsil” müharibələr, döyüşün psixoloji modeli, döyüş stressi, psixi döyüş travması, döyüşçünün psixi imkanları, qorxu emosiyası, psii proseslər.

İnsanları əsrlər boyu qarşıdurma və döyüslərə məcbur edən bir çox səbəblər var. “Soyuq müharibə”nin başa çatması nəticəsində XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlləri dünyanın geosiyasi strukturunda “tektonik dəyişikliklər” adlanan proseslərin baş verməsi ilə əlamətdardır. “Soyuq müharibə” dövrünün nisbətən dəqiq ikiqütblü mənzərəsi tədricən öz yerini formalaşmaqda olan çoxqütblü, çoxsivilizasiyalı dünyada daha mürəkkəb qarşılıqlı münasibətlərə, xüsusilə də xristian və İslam dünyaları arasında qarşıdurmalarla səciyyələnən ziddiyyətli münasibətlərə verməyə başladı.

Bütün bunlar beynəlxalq səhnədə silahlı mübarizənin “asimmetrik müharibə” adlanan keyfiyyətə yeni forma və metodlarını meydana gətirdi. XXI əsrin əvvəllərində üstünlük silahlı münaqişələrin asimmetrik müharibələr formasına məxsusdur. Növündən, məqsədindən və silahlanmadan asılı olaraq bu **altıncı nəsil müharibələr** vuruşan tərəflərin iqtisadi və hərbi-texniki imkanlarının qeyri-bərabərliyi ilə fərqlənir.

Müharibələrin və hərbi əməliyyatların aparılmasının forması və xüsusiyyətlərinin təkamülü

Silahların növü	Müharibənin növü	Müharibənin məqsədi
<u>Birinci nəsil</u>		
Soyuq silahlar	Taktiki səviyyədə (<i>döyüşlər bölmə səviyyəsində aparılır</i>)	Düşməni məhv etmək
<u>İkinci nəsil</u>		
Barıt, yivsiz lülələr	Taktiki səviyyədə (<i>döyüşlər bölmə, hissə, birləşmə səviyyəsində aparılır</i>)	Düşməni məhv etmək, onun torpaqlarını və qənimətlərini ələ keçirmək
<u>Üçüncü nəsil</u>		
Yüksək sürətə, dəqiqliyə və uzaq məsafədən atəş açmağa malik yivli silahlar	Strateji səviyyədə (<i>döyüşlər birləşmə və ordu səviyyəsində aparılır</i>)	Düşmənin silahlı qüvvələrini, iqtisadiyyatını və siyasi idarəetmə strukturunu məhv etmək

<u>Dördüncü nəsil</u>		
Avtomatik və reaktiv silahlar, tanklar, aviasiya, dəniz qüvvələri, ordunun nəqliyyat və rabitə vasitələri	Strateji səviyyədə (<i>döyüşlər birləşmə və ordu səviyyəsində aparılır</i>)	Düşmənin silahlı qüvvələrini, iqtisadiyyatını və siyasi idarəetmə strukturunu məhv etmək
<u>Beşinci nəsil</u>		
Bu nəsil müharibə növü müharibəsidir. Müharibənin nəticəsi olaraq insan sivilizasiyasının yer üzündən silinməsi, hər hansı bir tərəfin qələbəsindən və siyasi məqsədlərə nail olmasından söhbət gedə bilməz.		
<u>Altıncı nəsil</u>		
Bu mərhələdə əsas rolunu yüksək dəqiqliyə, müdafiə və dağıdıcı qüvvəyə malik silahlar tutur. Təcavüzkarın məqsədi müharibə elan etdiyi dövlətin iqtisadiyyatını, avia zərbələrlə və yüksək dəqiqliyə malik silahlarla məhv etməkdir. Müharibə qitələr arası və istənilən şəraitlərdə aparıla bilər. Yüksək dəqiqliyə malik silahlar öz gücünə və effektivliyinə görə heç də növ silahlarından geri qalmır. Müharibə zamanı bu silahların kütləvi surətdə tətbiqi qarşı tərəfin hərbi və iqtisadi obyektlərini, insanların həyat və fəaliyyətini iflic vəziyyətə salma qabiliyyətinə malikdir [1].		

Altıncı nəsil müharibələrdə dəqiq cəbhə xətti olmur. Daimi quru qoşun hissələri əsasən “passiv”– mühafizə və blokadaedici funksiyaları yerinə yetirir. Düşmən ərazisində aparıcı hərbi obyektlərin məhv edilməsindən başlayaraq siyasi və hərbi liderlərin ələ keçirilməsi və aradan götürülməsində aktiv hərəkətlər çox vaxt xüsusi təyinatlı bölmələrə həvalə edilir. Bu müharibələrin əsas xüsusiyyəti onların asimmetrik xarakterə malik olmasıdır.

Asimmetrik müharibələri dünyanın böyük dövlətləri özlərinin perspektivlərə hesablanmış geo-siyasi məqsədlərinə nail olmaq – “qeyri-dost ölkələr”ə qeyri-stabilliyi ixrac etmək, nəhəng regionlarda rəqib ölkələrin nüfuzunu zəiflətmək üçün bu regionları destabilizasiya etmək, silahlanmaya start vermək, öz cəmiyyətini səfərbər etmək üçün tətbiq edir.

Məqalənin məqsədi müasir müharibələrdə döyüşün psixoloji modelinin döyüşçü psixikasına təsiri vasitələrini, model elementlərinin xassələrini, döyüşçülərin hərbi əməliyyatlar zamanı psixikası və davranışının təzahür qanunauyğunluqlarını, döyüş stressinin əlamətlərini şərh etməkdir.

Müasir döyüşün psixoloji modeli – döyüşçü psixikasına təsir vasitəsi

Müasir döyüş döyüşçünün fiziki və mənəvi gücünün, onun ekstremal, həyat üçün son dərəcə əl-verişsiz amillərin təsirinə fəal qarşılıqlı əlaqəsinin (müqavimətinin), əzm və qətiyyətini saxlamaq, qarşıya qoyulmuş döyüş tapşırığını sonadək yerinə yetirmək bacarığının sərt sınağıdır. Bu, eyni zamanda mübarizə aparıcı tərəflərin hərbi qüvvələrinin hədəfləri, motivləri (dəlilləri), əqidələri, əhval-ruhiyyələri, əzm və düşüncələrinin amansız mübarizəsini ifadə edir. Döyüşçü psixikasının fəaliyyəti özünü döyüş şəraitində bir sıra qanunauyğunluqlarla büruzə verir. Onları aşkar etmək – hərbi qulluqçuların döyüşdə qarşılaşacaqları fiziki, mənəvi və psixoloji sınaqları əvvəlcədən görmək və “insan amili”ndən real istifadə etmək, beləliklə də düşmən üzərində qələbənin açarını tapmaq bacarığını öyrənmək deməkdir [2].

Döyüşdə hərbi qulluqçuların psixoloji reaksiyalarını, vəziyyət və fəaliyyətlərini nəyin müəyyən etdiyini, yəni onların döyüş fəaliyyətlərini şərtləndirən hansı amillər (səbəblər, hərəkətverici qüvvələr, əhəmiyyətli şəraitlər) olduğunu bilmək son dərəcə vacibdir.

Döyüşün psixikasına müasir döyüşün bütün təsir kompleksini müəyyənləşdirmək üçün döyüşün heç olmasa ən primitiv psixoloji modelini qurmaq vacibdir.

“Model” anlayışı tədqiqatlarda həm real, həm də ideal tipik modelləri əhatə edən anlayış kimi tətbiq edilir. “Abstrakt model” termini dünya haqqında istənilən nəzəri biliklərə münasibətdə işlədilir. “Model” dedikdə, orijinal obyektə əvəz edə bilən və orijinalın xarakteristikalarını ifadə edən (daşıya bilən), müəyyən məqamlarda əyanilik, müşahidə edilmək kimi üstünlüklərə malik olan əvəzedici obyekt başa düşülür. Ümumi mənada “model”, ilk növbədə, modelləşdirilən prosesi və ya hadisələri idarə etməyə yönəldilmiş konseptual-nəzəri vasitədir. Bu halda öncədən planlama, proqnozlaşdırma funksiyası idarəetmənin hədəflərini təşkil edir”.

Modelləşdirmə – hər hansı bir hadisə, proses və sistemlərin modellərinin qurulması və öyrənilməsi yolu ilə araşdırılmasıdır. Bu, idrak nəzəriyyəsinin əsas metodlarından biridir. Əslində, istənilən elmi araşdırma üsulu istər nəzəri, istərsə də təcrübə modelləşdirmə ideyasına əsaslanır. Hazırda modelləşdirmə özü ayrıca müstəqil elmi nəzəriyyə sahəsi kimi inkişaf edir. [3]

Döyüşün psixoloji modeli

Döyüşün psixoloji modeli real döyüşdə yer alan psixi proses və hadisələrin xəyali oxşarının özünəməxsus xəritəsindən ibarətdir.

Bu modelin ən müvafiq nəzəri-metodoloji əsası kimi münaqişələrin psixoloji konsepsiyası ola bilər. Bu yanaşma çərçivəsində münaqişə ictimai qarşılıqlı təsir prosesində baş verən, münaqişə subyektlərinin əks-təsirlərindən ibarət olan və adətən, onların bir-birinə bəslədikləri neqativ emosiya və hisslər nəticəsində əhəmiyyətli ziddiyyətlərin daha kəskin həll edilmə üsuludur. Burada müharibə və döyüş, ictimai kəskinliyin ən son formasına çatmış və silahlı zorakılıq hadisələrinin tətbiqi ilə həyata keçirilən münaqişənin xüsusi halı kimi nəzərdə tutulur.

Döyüşün psixoloji modelinə münaqişə obyektə, qarşı duran tərəflərin özlərində formalaşmış münaqişə ehtiyatları (*münaqişə vəziyyətinin təsvirləri, təsisatları, hədəfləri, səbəbləri, konkret münaqişələrdə səmərəli vərdiş fəaliyyətləri və psixofizioloji imkanları*) və döyüş fəaliyyətinə təsir edən psixoloji fenomen qrupları (*rəylər, əhval-ruhiyyələr, ənənələr, mütəşəkkillik, psixoloji mühit və s.*), münaqişənin özü (*strategiyalar, səviyyələr, formalar, növlər; üsullar; qaydalar*), onu aparma vasitələri (*adi silah, kütləvi qırğın silahı, öldürücü təsiri olmayan silah və başqaları*), münaqişənin şərtləri (*ictimai, ekoloji-erqonomik, döyüş*) elementləri daxildir.

Müasir döyüşün psixoloji model elementlərinin xüsusiyyətləri

Münaqişələrdə qarşıdurma obyektə modelin bütün elementlərinin keyfiyyət-kəmiyyət parametrlərini müəyyən edir. Müharibələr və hərbi əməliyyatlar sübut edir ki, döyüşdə qarşıdurma obyektə qarşı duran tərəflərin əraziləri, hərbi obyektləri, döyüş texnikası və hətta canlı qüvvəsi deyil, düşmənin müqavimətgöstərmə bacarığı və iradəsidir. Düşmənin müqavimətgöstərmə bacarığının düzgün qiymətləndirilməsi ilə bağlı səhvlər, əməliyyat-taktiki hesablamalarda və əsaslandırılmalarda qeyri-dəqiqliyə səbəb olur.

Məsələn, 1994-cü ildə Çeçenistanda federal qoşun qruplaşması şəxsi heyətinin hazırlıq vaxtı, müxtəlif nazirlik və idarələrin hissələri arasında qarşılıqlı döyüş fəaliyyəti məsələlərinin işlənilmə keyfiyyəti qeyri-qanuni hərbi birləşmələrin imkanları barədə düzgün olmayan təsəvvürlərə əsaslanaraq hesablanmışdır. Əgər “səhrada tufan” əməliyyatına hazırlıq zamanı amerikalılar briqada səviyyəli 200-dən artıq taktiki təlim keçirmişdilsə, Çeçenistandakı döyüş əməliyyatlarına hazırlıq dövründə praktiki olaraq döyüş atışı ilə mükəmməl bir alay taktiki təlimi də keçirilməmişdir [4].

Qarşı duran tərəflərin vacib xüsusiyyəti hərbi qulluqçuların döyüş fəaliyyətlərinin motivləridir. Döyüş fəaliyyətlərinin motivlərinin 3 növü ayırd edilir:

- 1) geniş ictimai motivlər (Vətənə məhəbbət, düşməyə nifrət, borc hissi və s.);

2) kollektiv – qrup motivləri (yoldaşlıq, qarşılıqlı yardım, qrup tərəfindən nifrətə məruz qalma və s.);

3) fərdi-şəxsiyyət motivləri (fərqlənməyə, mükafat almağa, öz imkanlarını sınağa, pul qazanmağa və s. canatma).

Müasir döyüş əməliyyatlarının aparılma təcrübəsi göstərir ki, döyüşdə yoldaşlıq motivləri daha asan yaranır və davamlı olur. Lakin döyüş əməliyyatları uzun sürən prosesə çevrildiyi zaman üstünlük geniş ictimai motivlərin təsirini saxlayan tərəfdə olur.

Döyüş fəaliyyətlərinin ergonomik şəraitlərinin araşdırılması hərbi psixologiyanın çoxdankı ənənəsidir. Almaniyalı tədqiqatçı E. Dinter belə bir özünəməxsus qanunauyğunluğu aşkar etmişdir ki, döyüş fəaliyyətlərinə uyğunlaşma (adaptasiya) təxminən 15-25 sutka çəkir. Müddətin sonunda hərbi qulluqçuların mənəvi-psixoloji imkanları özünün ən yüksək həddinə çatır. Düşmənlə 30-40 sutka fasiləsiz təmasda olduqdan sonra mənəvi və fiziki qüvvələrin gücdən düşməsi ilə əlaqədar onların sürətlə azalması baş verir. E. Dinter buradan belə bir nəticəyə gəlir ki, döyüşçülərin ön xətdə olma müddəti 40 sutkanı keçməməlidir [5].

Digər bir tədqiqatçı R.A. Qabriel sübut edir ki, əgər hərbi qulluqçular ön xətdə 45 sutka fasiləsiz olduqdan sonra arxa cəbhəyə göndərilməzlərsə, onda onlar öz psixofizioloji imkanlarına görə döyüş qabiliyyətli sayıla bilməzlər. Amerika psixiatrları R. Sbonk və U.Marşan da oxşar nöqtəyi-nəzərdədirlər. Onların rəyinə görə, 35 sutka ərzində fasiləsiz döyüş əməliyyatlarında iştirak etmiş 98% hərbi qulluqçuda bu və ya digər psixi pozulmalar baş verir [5].

İnsanların psixoloji imkanlarının belə zaman trayektoriyasının dinamikasını qanunauyğun qəbul edərək, bir çox dünya ölkələri ordularının hərbi rəhbərliyi hərbi qulluqçuların ön xətdə qalma vaxtını bilavasitə döyüş əməliyyatları zonasında tənzimləyir.

Özünəməxsus “yuxu qanunu” mövcuddur ki, sutka ərzində əsgərə 4, komandirə 6 saat yuxu vaxtı ayrılmasını tələb edir, fasiləsiz döyüş əməliyyatları aparılan zaman “4 saatdan bir” qanununa riayət etmək vacibdir (4 saat döyüş fəallığı, növbəli 4 saat yuxu, istirahətlə əvəz etmək) [5].

Daxili amillərə psixofizioloji və psixoloji amilləri aid edirlər.

Hərbi qulluqçuların davranış xüsusiyyətlərini müəyyən edən *psixofizioloji amillər* arasında əsəb sistemi növü vacib əhəmiyyətə malikdir.

Üç əsəb sistemi növünü fərqləndirmək qəbul edilmişdir: güclü, zəif və orta. Bu gün məlumdur ki, döyüşün mənfi amilləri tibbi yardım tələb edən və beləliklə də zəif sinir sisteminə malik olan hərbi qulluqçularda (hərbi qulluqçuların təqribən 15%-də) müəyyən zaman müddətinə döyüş qabiliyyətinin tam itirilməsi ilə nəticələnən ciddi psixoloji pozuntular yaradır. Oxşar şəraitlərdə orta əsəb sistemi növünə malik olan (belələri təqribən 70%-dir) hərbi qulluqçularda döyüş fəaliyyətinin aktivliyi ancaq qısa müddət ərzində aşağı düşür. Güclü əsəb sistemi növünə malik olan döyüşçülər (onların təqribən 15%-də) mürəkkəb şəraitin psixoloji travma ilə müşayiət olunan təsirinə məruz qalmırlar [6].

Döyüşçülərin döyüşdə psixika və davranışlarının təzahür qanunauyğunluqları.

Döyüş stressinin xüsusiyyəti

Şübhəsiz ki, müharibə öz iştirakçılarna pozitiv təsir də göstərir. Onların bəzilərinə sanki yeni, dəqiq həyata baxış və duyma hissi, yüksək dəyərlər və özünəməxsus həyat müdrikliyini təşkil edən müşahidə sistemi, insan münasibətlərindəki qeyri-səmimiliyə, yalana, saxtılığa mənfi münasibət yaranır. Belə demək mümkünsə, son dərəcə əlverişsiz şəraitlərdə kövrək qrafitdən ən möhkəm maddə – almaz əmələ gəlir, həyat təcrübəsi olmayan adamlardan da mənən möhkəm, mətanətli, bütöv şəxsiyyətlər formalaşır.

Bununla yanaşı, psixoloqlar son zamanlar daha tez-tez o fikir üzərində dayanırlar ki, hərbiçinin döyüş hadisələrinə əsas reaksiyası döyüş stressidir.

Döyüş stressi – döyüş şəraitində insan orqanizminin adaptasiya (uyğunlaşma) aktivliyinin, özünəbərpə (nizamlama) mexanizmlərinin gərginliyi və uyğunlaşma davranışının formalaşması ilə müşa-

yiət olunan çoxsəviyyəli proses olaraq təhlükəli məqamlarda fəaliyyət üçün orqanizmin kompleks səfərbər edilmə mexanizmidir.

Stress nəzəriyyəsinin müəllifi Kanada alimi Q.Selyenin sözlərinə görə, stress orqanizmin onun stressə öyrəşməsinə (uyğunlaşmasına), çətinliklərin öhdəsindən gəlməsinə kömək edən qeyri-səciyyəvi (müxtəlif stresslər üçün eynitipli) cavabıdır.

Mülayim stress – döyüşçünün fiziki və psixi imkanlarının səfərbər olunmasına şərait yaradır, zehni prosesləri aktivləşdirir, optimal döyüş həvəsi, coşğunluq yaradır, iş qabiliyyətini yüksəldir, məqsədəuyğun fəaliyyətini intensivləşdirir. Belə stress qəzəb, düşməyə nifrət hissi, onu məhv etmək arzusu ilə müşayiət oluna bilər. Fiziki, mənəvi gücün və daxili enerjinin belə səfərbərliyi döyüşçüyə sanki əlavə güc və qüvvət verir.

Döyüş zamanı stress vəziyyətində insanın bioloji və sosial mövcudluğuna təhdid edən, real və xəyali təhlükə mənbəyinə yönəlmiş emosiya - qorxudur [7].

Qorxu emosiyası – insanın ontogenetik inkişaf prosesindəki faydalı nailiyyətidir. O, insana qarşıdakı təhlükədən xəbərdarlıq rolunu oynayır, onun daf olunması üçün daxili qüvvə və ehtiyatları səfərbər etməyə imkan verir. Qorxu hissi həyəcanlanma anında ölüm, ağrı, yaralanma, şikəst qalma, döyüş qabiliyyətini və xidmət yoldaşının hörmətini itirmə qorxusu və s. şəklində təzahür edir.

Qorxu hürkü, həyəcan, nigarançılıq, affektiv qorxu, fərdi və qrup çaxnaşması kimi formalara ayrılır.

Qorxunun hər forması öz funksiyasını yerinə yetirir və səciyyəvi təzahür dinamikasına malikdir.

Hürkü – təhdidedici (hədələyici) qıcıqlandırıcıların təsiri nəticəsində anadangəlmə, instinktiv fəaliyyətlər proqramının, orqanizmin bütövlüyünü qoruyub saxlamaq məqsədləri ilə ani reallaşdırılmasıdır. Əgər insanlar bu qoruyucu, mühafizəedici reaksiyaya malik olmasaydılar, onları gözləyən təhlükəni qiymətləndirmədən həlak olardılar.

Həyəcan – qeyri-müəyyən təhlükə situasiyasında baş verən və hadisələrin əlverişsiz inkişafını gözləmədə təzahür edən emosional vəziyyətdir. Onu çox vaxt səbəbsiz qorxu adlandırırlar, belə ki, o, anlaşılmayan təhlükə mənbəyi ilə əlaqəlidir.

Həyəcan yalnız mümkün təhlükə barəsində siqnal vermir, həm də döyüşçüləri onun mənbələrini axtarmağa və konkretləşdirməyə, döyüş şəraitinin fəal tədqiq edilməsinə sövq edir. O, köməkçilik, özünəinamsızlıq, yaxınlaşan təhlükə qarşısında acizlik, möhkəm hədə-qorxu zamanı təzahür edə bilər.

Nigarançılıq vəziyyəti – sanki əyaniləşdirilmiş (maddiləşdirilmiş), konkretləşdirilmiş həyəcanı ifadə edir və bilavasitə qorxuya qarşı verilən reaksiya kimi dəyərləndirilir.

Affektiv qorxu (latın sözü olub “affektus” – ruhi təlatüm, həyəcanlanma) – fəvqəladə təhlükəli, mürəkkəb vəziyyətlərdən yaranan, müəyyən zaman ərzində müstəqil fəaliyyətlər bacarığını iflic edən güclü qorxu hissidir.

Hər bir insanın fərdi psixi gərginlik həddi mövcuddur, bundan sonra müdafiə reaksiyaları üstünlük təşkil etməyə başlayır: komuflyaj (gizlənmək, maskalanmaq cəhdləri), təhlükədən qaçmağa can atmaq, təhdid edən şəraiti tərək etmək, kiçilərək gözə görünməmək və s. Döyüşçü affektiv qorxu hiss edərək ya „donur“, yerindən tərpənə bilmir, ya da ki, bir çox halda təhlükə mənbəyinə tərəf qaçır. Məlumdur ki, „qorxmaz“ psixi normal insanlar olmur. Bütün iş çətinliyinin aradan qaldırılması, məqsədəuyğun fəaliyyətlər barədə konkret zaman çərçivəsində rəasional qərar qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Amerika ekspertlərinin qiymətləndirmələrinə görə, hərbi qulluqçuların 90 %-i döyüşdə aydın şəkildə ifadə olunan qorxu hissi yaşayır.

Onların 25%-də qorxu ürək bulanması, qusma, 20%-də sidik buraxma və bağırsağ funksiyasına nəzarət etməyi bacarmamaqla özünü göstərir [7].

Döyüşün psixosarsıntılı amillərinin təsirinə dayanıqlıq, döyüş aktivliyinin saxlanılması bir çox hallarda şəxsiyyətin yüksək dərəcəli (səviyyəli) meyilliliyi, döyüşçülərin döyüş davranışı motivləri, aktiv və fədakar fəaliyyət hazırlığı onların döyüş təcrübəsi ilə müəyyən olunur. Məsələn, Çeçenistan Respublikasında döyüş əməliyyatları zamanı hərbi psixoloqlar müəyyən etmişlər ki, 4-5-ci döyüşdə döyüşçülərə təhlükə, gözlənilməzlik, qəfillik, döyüş hadisələrində yenilik və s. kimi döyüş amillərinin təsiri 1,5-2 dəfə aşağı düşür (azalır) [8].

Nəticə

Müasir döyüş amillərinin insanların psixikası və davranışına təsiri ilə bağlı aparılan təhlilin nəticəsi aşağıdakı qənaətlərə gəlməyə imkan verir:

- təhlükəli şəraitdə döyüşçülərdə psixi gərginliyin (stress vəziyyətinin) yaranması qaçılmazdır;
- bu vəziyyət psixi proseslərin (qavrama, diqqət, yaddaş, təfəkkür, əzm, emosiya) və döyüş fəaliyyətinin effektivliyinə əhəmiyyətli təsir göstərir;
- stress psixikaya səfərbəredici (döyüş coşqunluğu) olduğu kimi, həm də ağır, darıxdırıcı (distress) təsir göstərə bilər;
- bu təsirin xüsusiyyəti döyüşçülərin motivasiyası, fərdi psixoloji dayanıqlığı və döyüş təcrübəsindən asılıdır.

Deməli, döyüşçülərin psixoloji hazırlığı və onların döyüş zamanı, yüksək aktivliyinin təmin edilməsi məqsədilə stressli amillərin təsirinə məruz qalmasının qarşısını almaq üçün real əsaslar mövcuddur. Beləliklə, döyüş əməliyyatlarının psixoloji modeli göstərir ki, döyüşçülərin döyüş fəallığının artmasına, onların davranışına hansı amillərin təsir etdiyini, stressogen amillərin döyüş iştirakçısının psixikasında hansı dəyişikliklər yaratdığını aşkara çıxarmaqla döyüş əməliyyatlarında effektivliyə nail olmaq üçün hansı konkret psixoloji təzahürlərin korreksiya edilməsini də müəyyənləşdirmək mümkündür. Döyüş əməliyyatlarının psixoloji modeli həm döyüşçülərin daxili psixoloji imkanlarına, həm də onları əhatə edən ictimai, döyüş və ekoloji-erqonomik mühitə nüfuz etmə yolu ilə döyüşçülərin döyüş aktivliyinə təsirsiz ötürür.

Ədəbiyyat

1. Анненков В.У. Военная сила международных отношений. Москва, КНОРУС, 2017, 494 с.
2. Корчемный П. Военная психология: методология, теория, практика. Москва, Воениздат, Военный университет кафедры психологии, 2008, 280 с.
3. Məmmədov F. Müasir dövrdə hərbi siyasi proseslər: mahiyyəti, modelləri və əsas inkişaf meyilləri // *Strateji Təhlil*, №1.
4. Flood in The Desert (<http://natives.narod.ru/6days.html/>).
5. Коробейников М.П. Современный бой и проблемы психологии. М, Воениздат, 1972, 240 с.
6. Шумков Г.Е. Эмоции страха, печали, радости и гнева в период ожидания боя // *Военный сборник*, 1914, № 2, с.12-20.
7. Шумков Г.Е. Душевное состояние воинов после боя // *Военный сборник*, 1914, №11, с.163-172.

Аннотация

Современная война и его влияние на психику воина

Джейхун Казимов

В статье анализируются характерные особенности современных (асимметричная война, «холодная война», «войны шестого поколения» и т. д.) войн. Подчеркивается проблема безопасного и эффективного функционирования воинов в любой ситуации и военной операции в современной войне. Обоснована необходимость повышения их психологической стабильности, а так же психологических путей и возможностей повышения их боевой готовности к выполнению боевых задач в любой ситуации и обстоятельстве.

Ключевые слова: современные войны, асимметричная война, «холодная война», войны «шестого поколения», психологическая модель ведения войны, боевой стресс, психическая травма, психические способности воина, эмоции страха, умственные процессы.

Abstract**Modern war and its impact on the psyche of the warrior****Jeyhun Kazımov**

The article analyzes the characteristic features of modern (asymmetrical war, “cold war”, “sixth generation wars”, etc.) wars. The problem of safe and effective functioning of soldiers in any situation and military operation in modern war is underlined. The necessity of increasing their psychological stability, as well as psychological ways and possibilities to increase their combat readiness to implement combat missions in any situation and circumstances.

Keywords: modern warfare, asymmetric warfare, the “cold war”, the wars of the “sixth generation”, the psychological model of warfare, combat stress, trauma, the psychic abilities of the warrior, emotions of fear, mental processes.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 11.12.2017

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 22.12.2017

Çapa qəbul edilmişdir: 28.12.2017

UOT 159.9

KOMANDİRİN FƏALİYYƏTİNDƏ ŞÜUR FAKTORU

f.ə.ü.f.d., dosent Sevda Hüseynova

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi

Xülasə. Məqalə komandirin fəaliyyətində şüurun aktiv roluna həsr olunur. Şüur prosesinin komandirin hərbi bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırılmasında, onun düşüncə sisteminin aktivləşdirilməsində rolu, şüurun “kompüter modelləşdirilməsi”, komandirin mənlilik şüurunun inkişafı məsələləri məqalədə öz əksini tapır.

Açar sözlər: şüur, mənlilik şüuru, aktiv və yaradıcı düşüncə, hərbi idarəetmə, avtomatlaşmış idarəetmə sistemləri, “ölümcül avtonom silah”, hərbi şəxsiyyəti.

Müasir dövrdə müharibənin yeni üsul və vasitələrinin meydana gəlməsi komandirə verilən tələbləri artırır. Hərbi bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlanmış komandirdən aktiv, yaradıcı düşünən və hərəkət edən, intellektual, mənəvi və fiziki cəhətdən özünü inkişaf etdirən komandirə keçid vacibdir. Belə bir komandirin fəaliyyətində şüurun aktiv rolu böyük əhəmiyyətə malikdir.

A.Q.Spirkin qeyd edir ki, “şüur daxili və xarici dünyamız, özümüz haqqında bilik deməkdir. Bilikdən kənarında şüur yoxdur” [1]. Komandirin reallığı şüur aktından keçirməsi üçün əsas stimül rolunda qarşıya qoyulmuş tələb və maraqlar dayanır. Bu tələb və maraqlara cavab vermək üçün şüur fəaliyyətini həyata keçirən komandir, onun nəticələrini bilikdə maddiləşdirir. Müasir dövrün xarakteri komandirin hərblə bağlı biliklərinə yeni tələblər qoyur. Bu biliklər obyektiv olaraq həqiqəti doğru əks etdirməli, gerçəkliyin gərəkliliyi olan bütün sahələrini əhatə etməlidir.

Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, həm şüurun, həm də biliyin məqsədi obyektiv həqiqət olsa da, onları bir-biri ilə eyniləşdirmək olmaz. Tədqiqatçı D.U.Dubrovskinin qeyd etdiyi kimi, şüur subyektiv reallıq şəklində spesifik ayrılmaz keyfiyyətə malikdir. Subyektiv reallığın keyfiyyəti müxtəlif formalarda çıxış edə (duyğu, obraz, hiss, inam, iradə və s.), müxtəlif məzmun daşıya bilər. Lakin onun mahiyyəti subyektiv təcrübələrdir [2]. Şüurda fantaziya, zənn, mifik və dini inanclar öz əksini tapa bilər. Buna görə də, obyektiv hərbi biliyin mövcudluğu, hərbi nəzəri elmlərin inkişafı, komandirin bu obyektiv biliklərlə silahlandırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu məsələdə hərbi tədqiqatın qarşısında üç nəzəri vəzifə dayanır:

- hərblə bağlı indiki gerçəkliyin doğru və dəqiq əksi;
- keçmişin doğru rekonstruksiyası;
- müharibə və hərbi işi ilə bağlı gələcəyin effektiv proqnozlaşdırılması [3].

Müxtəlif mürəkkəb hərbi tapşırıqların həlli komandirin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Komandirin praktiki fəaliyyətində şüurun rolu özünü iki istiqamətdə göstərir:

- şəxsi heyətin idarə olunmasında;
- hərbi əməliyyatların birbaşa keçirilməsində.

Hərblə bağlı anlayış və kateqoriyaların komandirin şüurunda doğru əksi də müstəsna rola malikdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şüur dildə öz maddi təzahürünü tapır. Komandirin dili hərbi idarəetmə dilidir. İdarəetmə tələblərinə cavab vermək üçün mütəxəssis bir tərəfdən elmi xüsusiyyətlərə, digər tərəfdən ritorik struktura malik dillə danışmalıdır. Çünki idraki prosesin davamı olaraq komandirin biliyi ikili mətn formasında özünü göstərir:

- həqiqi vəziyyət haqqında müddəalar;
- komandalar (hərəkət alqoritmləri).

Hərbdə qeyd edilənlərdən birincisi həqiqilik, ikincisi isə effektivlik baxımından dəyərləndirilir. Əmr dilinin effektivliyi hərbi mübarizədə proses və hadisələrin dərkinin doğruluğu, dəqiqliyi, dərinliyi və tamlığından asılıdır. Komandirin dilinin lakonik və dəqiqliyi, sadəliyi hərbi elminin inkişafı, onun anlayış və kateqoriyalarının vahid məna anlamı ilə bağlıdır [3].

Komandir fəaliyyəti tələb edir ki, o gerçəkliyin təsirlərinə məruz qalmaqla yanaşı, həm də öz fəaliyyəti ilə ətrafa aktiv təsir göstərsin. A.Q.Spirkin qeyd edir ki, şüurun aktivliyi onun seçimində özünü göstərir. Bir çox şeylər arasında şüur öz obyekt kimi birini və ya bir neçəsini seçir və diqqət ona yönəlir [1].

Komandir öz şüurunda fikirlərini gerçəkliklə elə bağlaya və inkişaf etdirə bilər ki, bu fikirlər əks etdirdiyi ətraf obyektlər və onlar arasında əlaqənin əksi olmaqla yanaşı, həm də yenilənmiş hasilata çevrilsin. Yəni, komandirin fikri hadisələrin təbii gedişini qabaqlasın. Bu zaman komandirin şüuru birbaşa inikasdən onun həyata keçirmək istədiyi ideyaya yönəlir. Komandir öz yaradıcı aktivliyini hərbi hadisələrin dərki və yenilənməsinə yönəldir. Belə vəziyyət döyüş zamanı düşmən üçün gözlənilməz qərar və fəaliyyətlərin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

Şüurun modelləşdirilməsi məsələsinə də diqqət yetirmək vacibdir. Çünki müasir dövrdə “maşın düşüncəsinin yaradılması” məsələsi geniş müzakirə olunur. Burada döyüşən insanın “döyüş robotu”, “insansız döyüş maşını” ilə əvəz olunması, perspektivdə müharibəyə bütün rəhbərliyi üzərinə götürəcək “elektron fəvqəlsərkərdənin” yaradılması xüsusi aktuallığa malikdir. Həmçinin insanla maşını fərqləndirən obyektiv və subyektiv faktorlar geniş müzakirə mövzusunda çevrilmişdir.

Tədqiqatçı S.P.Ableyev qeyd edir ki, süni intellektlə bağlı suallardan üçü daha dərin fəlsəfi məhiyyət daşıyır:

1. Ümumiyyətlə, süni intellekt mümkündürmü?
2. Süni intellekt insan şüurunun bütün imkanlarını əks etdirəcəkmi?
3. Süni intellekt bəşəriyyətə nə gətirəcək ? [4].

Təcrübə göstərdi ki, həyatın bütün sahələrində, o cümlədən hərbi işdə süni intellektin yaradılaraq istifadə edilməsi mümkündür. Hərbi işində süni intellektin yaradılması və istifadəsi iki aspektdən əhəmiyyətlidir. Bir tərəfdən o, uzunmüddətli hərbi-texniki siyasətin hazırlanması üçün zəmin yaradır. İkinci tərəfdən, hərbiçinin intellektual imkanlarını qismən “elektron düşüncə” ilə əvəz edərək “insan-hərbi texnika” sisteminin optimallaşdırılması və effektivliyinin artırılmasında əhəmiyyətli rola malikdir.

“Ümumiyyətlə, maşın düşüncə bilirmi?” sualına dəqiq cavab vermək üçün düşüncə anlayışını doğru müəyyənləşdirmək lazımdır. Əgər bu anlayış süni olaraq subyektiv komponentlərdən azad edilsə və düşüncəli davranışın yalnız xarici təzahürləri saxlanılsa, bu suala təsdiq formasında cavab vermək olar. Elmdə düşüncənin subyektiv psixoloji proses olması fikrini nəzərə alsaq, deməli “maşın düşüncəsi”nin yaradılması prinsipinə mümkün deyil. Bu baxımdan düşüncənin maşının yaradılması barədə deyil, düşüncənin insanın davranışının modelləşdirilməsi haqqında danışmaq daha məntiqli olardı.

S.P.Ableyevin fikrincə, heç bir süni intellekt insan şüuru ilə tam funksional eyniyyət təşkil etməyəcək, yalnız onun bəzi informasiya xüsusiyyətlərini qismən modelləşdirə bilər [4]. Ümumiyyətlə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, komandirin inkişaf etmiş şüurunun süni intellektə malik döyüş sistemləri ilə müqayisədə daha geniş imkanları var. Əlbəttə, kompüter intellekti bir saniyə ərzində daha çox analitik əməliyyat yerinə yetirə bilər. Lakin bu o demək deyil ki, o mürəkkəb və qeyri-standart məsələləri yüksək şüura malik komandirdən daha yaxşı həll edəcək. Komandir, hətta bilavasitə döyüşün gedişində qeyri-adi qərarlar qəbul edə bilər.

S.P.Ableyev məsələnin belə bir aspektini də xüsusilə vurğulayır ki, süni intellekti universal etik prinsiplərlə öyrətmək mümkün deyil. Hətta insan birliyinin nümayəndələri arasında da yüksək mənəviyyətin baza prinsiplərinin anlaşılmasında tam razılıq yoxdur. İnsan mənəviyyəti tarixən dəyişkənlik və mədəni nisbiliyə malikdir. Mənəviyyətin kompüter formallaşmasında qarşılıqlı problemə meydana çıxır. Bu cür süni sistem bir zaman özünü azad fəaliyyətin subyekt kimi “hiss” edə bilər. Kim zəmin dura bilər ki, süni intellektin azad seçimi insan və insan mədəniyyətinin mənafeələrinə qarşı çıxmayacaq. Real insan hər zaman humanistlik nümayiş etdirmir. İnsan çoxlu şəxsi və qlobal səhv buraxsa belə, süni intellekt onun müttəfiqi olmalıdırmı? [4].

Ekspertrlər müharibənin aparılmasında düşüncənin maşından istifadədən çəkindirirlər. Bu mənada yeni Rusiya tankı T-74 “Armata” xüsusilə onların diqqətini cəlb etmişdir. Tankın konstruktorlarının verdiyi məlumatlara görə, istənilən anda bu tankı tam avtomatlaşmış döyüş maşınına çevirmək mümkün

dür. Pilotsuz uçuş aparatları hələ ki, insanların qəbul etdiyi qərarların yerinə yetiricisi olsa da, bu məsələdə də strateji planlaşdırmadan istifadə edən süni intellektin yaradılması qarşıya qoyulmuşdur. Müasir dövrdə döyüş meydanlarında insanları əvəz edəcək hərbi robot orduları yaradılır. Ekspertlərin “Ölümcül avtonom silah” (Lethal Autonomous Weapons Systems) adlandırdıqları bu sistemlər üzərində iş aparılır [5].

Hərbi əməliyyatların gedişində insana hücum metodlarını tənzimləyən beynəlxalq humanitar hüquqda bu şəkildə avtonom sistemlərə dair müddəalar yoxdur. Lakin ekspertlərin fikrincə, 1949-cu il beynəlxalq Cenevrə konvensiyasını da bura tətbiq etmək mümkündür. Belə bir qənaətə gəlmək olar ki, süni intellekt “humanizm prinsipi” və “ictimai şüur tələbləri” kimi subyektiv qiymətləndirməni özündə daşıya bilməz. Bu cür qiymətləndirməni, yalnız öz “mən”ini dərk etmiş insan daşıya bilər.

Bu məqamda diqqətin komandirin mənlilik şüuruna yönləndirilməsi vacibdir. Çünki hərbi iş hərbi tərəfindən öz yeri, rolu və imkanlarının dərk olunmasını, başqa sözlə desək, mənlilik şüurunun hazırlanmasını tələb edir.

Tədqiqatçı Y.Rüstəmov qeyd edir ki, şüurun ayrılmaz hissəsi olan mənlilik şüuruna insanın özünü əks etdirməsi və ətraf dünyadan ayırmaq qabiliyyəti, dünyaya münasibətini, bir şəxsiyyət kimi bütövlükdə özünü, hərəkətlərini, düşüncələrini, maraqlarını, ideallarını və s. başa düşmək və qiymətləndirmək daxildir [6]. İnsan minimal şəkildə də olsa özünü tanımadan ağılla fəaliyyət göstərə bilməz. Lakin komandir fəaliyyətində mənlilik şüurunun daha dərin qatlarında fəaliyyət göstərməlidir. Digər tərəfdən hər bir vəziyyətdə mənlilik şüurunun səviyyəsi eyni olmur. A.Q.Spirkin qeyd edir ki, bəzi anlarda mənlilik şüuru özünü kəskin şəkildə göstərir. Lakin insan kənar predmetlə tam “udulanda” mənlilik şüuru özünü göstərməyə də bilər. Məsələn, riyazi hesablamalarına dərinə aludə olan Arximed müdafiə etdiyi Sirakuzun alınmasını diqqətindən qaçırmışdı [1]. Bu, şüurun həddən artıq fokuslaşmasının nəticəsidir. İnsanlar əksər hallarda bu iki sərhəd halın mərkəzində mövcud olurlar.

Mənlilik şüurunun fikirlər axını üzərindəki ümumi öləri nəzarətdən tutmuş, insanın öz üzərində dərin düşüncələrində mütəlif səviyyələri ola bilər. Aktiv diqqətin “Mən”in üzərinə fiksə olunması həyatı vaciblikdən doğan ölçüyə malikdir. Diqqətin “Mən”in üzərinə həddindən artıq yönləndirilməsi ətraf aləmdə orientasiyanı çətinləşdirəcək, praktiki və əqli fəaliyyəti mürəkkəbləşdirəcək faktora çevrilə bilər. Bu, hərbi əməliyyatların gedişində ağır nəticələrə səbəb ola bilər.

Mənlilik şüurunun inkişafında insanın sosial mühitlə münasibəti mühüm rol oynayır. İnsan çox vaxt özünü başqa insanlar vasitəsilə dərk edir. Bu olmadan insan özünənəzarəti həyata keçirə bilməz. Nəzərə almaq lazımdır ki, özünənəzarət hadisəsində ciddi fərqlənmələr müşahidə olunur. Bəzi hərbiçilər çox gərgin, hətta faciəvi situasiyalarda özünənəzarəti saxlaya bilsə də, bəziləri kiçik bir xoşagəlməz halda özündən çıxır. Bəziləri də, təhlükəli şərtlərdə adi vəziyyətdə olduğundan daha effektiv fəaliyyət göstərir. Komandir həm özünə, həm də tabeçiliyində olanlara münasibətdə özünənəzarət fərqlərini nəzərə almalıdır.

Mənlilik şüuru təkcə özünənəzarətin deyil, özünütənqid və özünüinkişafın mühüm faktorudur. Mənlilik şüuru insanın keyfiyyət halları və imkanlarına, fiziki və mənəvi qüvvələrinə münasibət, özünüqiymətləndirmədir.

A.Q.Spirkin qeyd edir ki, özünüqiymətləndirmə zamanı üçlü nəzarət özünü göstərməlidir:

- həyat;
- ictimai rəy;
- insanın öz ağı [1].

Bu faktorlar hərbiçilərin özünüqiymətləndirməsi prosesində də özünü göstərir.

Mənlilik şüuru və özünüqiymətləndirmə həmişə doğru olmur. Hərbiçinin özü haqqında qeyri-adekvat təsəvvürləri çox vaxt özünütəsdiq üçün səhv yolların seçilmə mənbəyi olur. Buna görə də, komandir tərəfindən hərbiçiyə verilən obyektiv qiymət onun mənlilik şüurunun formalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Özünü Vətənin müdafiəçisi kimi dərk etməsi hərbiçinin öz vəzifələri və borcu haqqında təsəvvürlərinin formalaşmasına kömək edir. Mənlilik şüurunun dərkli hərbiçinin özünütərbiyə prosesinin mühüm şərtidir. Bu komandirin bir lider kimi fəaliyyətində xüsusilə əks olunur.

Hərbçi şəxsiyyətinin mənəvi aləminin emosional, intellektual və iradə sahələrini birləşdirən mənlik şüuru onun həm sülh, həm də müharibə zamanı davranışını müəyyənləşdirir. Mənlik şüuru hərbcinin döyüşə hazırlıq səviyyəsi, onun qəhrəmanlıq və özünü qurbanvermə dərəcəsini əks etdirir. Buna görə də, mənlik şüuru müharibədə qələbə və məğlubiyyətin mühüm faktorudur.

Şüur komandirə hərbi mübarizədə də mənəvi faktorların rolunu dərk etməkdə kömək edir, hərbcilərin mənəvi-psixoloji vəziyyətinə təsir göstərməsində böyük yardım göstərir.

İnformasiya müharibələrinin, informasiya təsirinin yeni formaları və müasir texnologiyaların meydana gəlməsi ilə komandirin şüuruna kənardan təsir də artmışdır.

Komandir tərəfindən real gerçəkliyin qavranılmasının təhrifi, davranışların korreksiyası və qərarların qəbuluna təsir göstərmək üçün diplomatik, hərbi-nümayiş, iqtisadi, siyasi, informasiya üsullərindən istifadə olunur. Gizli psixoloji təsirlər psixotexnologiyalardan istifadə yolu ilə şüuraltından birbaşa şüurun idarə olunmasına yönəlmişdir. Onlar vasitəsilə şüur modifikasiya olunur, davranışa təsir göstərir.

Beləliklə, hərbcinin şüuruna kənardan psixofizioloji təsir göstərməklə, aşağıdakılara nail olmaq mümkündür:

- hərbcinin fəaliyyətində dəyişiklik;
- hərbcçi şəxsiyyətinin xarakterik cəhətlərində dəyişiklik;
- hərbcinin bacarıqları, onun intellektual və yaradıcı imkanlarının aşağı salınması;
- hərbcinin imkan və davranışlarını tənqidi qiymətləndirməsinə mane olmaq;
- hərbi qruplarda fikir polyarizasiyası;
- sosial münasibətlərin kəsilməsi;
- hərbi qruplarda təbəqələşmə.

Şüura kənar psixofizioloji təsirlərin qarşısının alınması komandirin mühüm vəzifələrindəndir.

Nəticə

Şüur prosesi aktiv rolu ilə komandir fəaliyyətinin aşağıdakı sahələrində mühüm rol oynayır:

- birbaşa hərbi əməliyyatların keçirilməsi və tabeçiliyində olanların idarə edilməsi: komandir şüuru bu sahədə doğru fəaliyyət göstərmək üçün gerçəkliyi düzgün əks etdirməlidir;
- hərbi bilik, bacarıq və vərdislər sistemi ilə silahlanma: komandirin şüuru onu obyektiv biliklərlə silahlandırma, hərblə bağlı anlayış və kateqoriyalar şüurda doğru əks olunmalıdır;
- aktiv və yaradıcı düşüncəyə keçid: komandir şüurunun yaradıcı fəallığı hərbi hadisələrin yenilənməsinə yönəlməlidir;
- mənəvi-əxlaqi proseslərin dərki: şüur komandirə mübarizədə mənəvi faktorların rolunu dərk etməkdə, hərbcilərin mənəvi-psixoloji vəziyyətinə təsir yollarının axtarışında yardım göstərir;
- mənlik şüurunun doğru formalaşması: hərbcinin döyüşə hazırlıq səviyyəsi, onun qəhrəmanlıq və özünü qurbanvermə dərəcəsini əks etdirir. Buna görə də, mənlik şüuru müharibədə hərbcçi fəaliyyətinin mühüm faktorudur;
- şüura kənar psixofizioloji təsirlərin mahiyyətinin dərki: bu təsirləri dərk edən komandir onların qarşısını alaraq, özü və tabeçiliyində olanları bu təhlükələrdən qoruya bilər;
- yeni kompüter texnologiyaları və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri ilə komandirin fəaliyyətini gücləndirmə. Belə gücləndirmə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, komandirin inkişaf etmiş şüuru süni intellektə malik döyüş sistemləri ilə müqayisədə daha geniş imkanlara malikdir.

Bu istiqamətlərdə komandirin fəaliyyətində şüur prosesinin aktiv təsirinə dair dərin elmi araşdırmaların aparılması vacibdir.

Аннотация
Фактор сознания в деятельности командира
Севда Гусейнова

Статья посвящена активной роли сознания в деятельности командира. В статье говорится о том, что процесс сознания играет активную роль в непосредственном проведении военных операций, усилении военной деятельности современными компьютерными технологиями, а также в осмыслении морально-нравственных процессов. Поэтому научные исследования активного воздействия процесса сознания на деятельность командира в этих направлениях очень важны.

Ключевые слова: сознание, самосознание, активное и творческое сознание, военное управление, автоматизированные системы управления, “Смертельное автономное оружие”, личность военнослужащего.

Abstract
Factor of Consciousness in commander's activity
Sevda Huseinova

The article is about the active role of the consciousness in commander's activity. The article also emphasizes the active role of consciousness in the development of the mental system and self-consciousness of the commander, military knowledge, skills and education, computer modeling of consciousness in the army

Keywords: consciousness, self-consciousness, active and creative thought, military management, automatic management systems, “Lethal Autonomous Weapons Systems”, military personnel

Ədəbiyyat

1. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. М.1972, 303 с.
2. Дубровский Д.И. Сознание, мозг, искусственный интеллект.-dubrovsky.dialog21.ru/nauchnye.
3. Ефремова О.Ю. Философия. Учебник для военных вузов. Под ред. Санкт Петербург, 2015, 464 с.
4. Аблеев С.Р. Моделирование сознания и искусственный интеллект: пределы возможностей (<http://www.delphis.ru/journal/article/modelirovanie-soznaniya-i-iskusstvennyi-intellektpredely-vozmozhnostei>).
5. Урбаньский К. Когда робот идет на войну (Krzysztof Urbański) (<http://inosmi.ru/world/20150621/228697791.html>).
6. Rüstəmov Y. Fəlsəfənin əsasları. Bakı, 2004, 499 s.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 23.10.2017

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 11.11.2017

Çapa qəbul edilmişdir: 08.12.2017

UOT 340

**NATIQLIK MƏKTƏBİ VƏ ONUN GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏLƏRİ –
MƏHKƏMƏ NATIQLIYININ İNKİŞAFI****fil.ü.f.d. Dinar Kərimova***Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi*E-mail: dinarkerimova79@gmail.com

Xülasə. Natiqlik sənətinin inkişafında yunan natiqlik məktəbi və onun görkəmli nümayəndələri xüsusi rol oynamışlar. Məqalədə Aristotel, Siseron, Demosfen kimi şəxslərin nitqin xüsusiyyətləri və natiqin qarşısında qoyduqları tələblər göstərilir. Həmçinin məhkəmə nitqində dilin istifadə qaydası, onun hazırlanması və natiqin məharəti izah edilir.

Açar sözlər: Yunan nitq məktəbi, ritorika, nitq üslubu, məhkəmə natiqliyi.

Məhkəmə natiqliyinin mahiyyəti və məzmunu

Məhkəmə natiqliyi natiqlik sənətində ən qədim tarixə malik demokratik əsaslar üzərində qurulan bir anlayışı ifadə edir. Natiqlik sənətinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan məhkəmə natiqliyi antik dövrün məhsulu kimi diqqəti cəlb edir. Nitqin inkişafının qədim Yunanıstanla bağlı olması burada mövcud olan natiqlik məktəbinin və görkəmli natiqlərin olması ilə izah olunur. Digər tərəfdən, Afina-da mövcud azad demokratik quruluşda vətəndaşlar tez-tez məhkəmədə, xalq yığıncağında və ya polisində işlərinə fəal iştirak etməli olurdular. Məhkəmədə işləri uğurla aparmaq, yaxud xalq yığıncağında yaxşı çıxış etmək üçün səlis və inandırıcı danışmağı, öz mövqelərini müdafiə etməyi, qarşı tərəfin fikrini puça çıxarmağı bacarmaq lazım gəlirdi. Bu məqsədlə afinalılar hüquqi biliklərə yiyələnməyə, öz hüquqlarını müdafiə etməyə səy göstərirdilər. Solon qanunlarında qeyd olunurdu ki, yunanlar məhkəmə prosesində öz hüquqlarını müdafiə etməyi bacarmalı idi.

Lakin yunan ritorika məktəblərində təhsil almaq hər adama nəsih olmurdu: ritorların dərsləri ucuz deyildi və orada yalnız yunan dilini mükəmməl bilənlər təhsil ala bilirdi. Əslində, yunan məktəblərinə yalnız sonralar dövlətin başında duracaq zadəgan uşaqları gedə bilirdilər [1, s.26].

Əvvəllər məhkəmədə vəkillər fəaliyyət göstərmədiyindən vətəndaşlara loqoqraflar kömək edirdilər. Loqoqraflar hüquqi təhsil almış adamlar idi. Onlar xüsusi muzzla məhkəmədə baxılacaq işin məzmun və mahiyyəti ilə bağlı nitqlər yazırdılar. İş məhkəməyə düşən afinalı həmin nitqi əzbərləyir və məhkəmə prosesində özünü müdafiə edirdi [2, s.13].

E.ə. VII-IV əsrlərdə qədim Yunanıstanda Aristotel, Demosfen, Lisi, İsey, Romada Siseron, Fransada andlı məhkəmələrə Lemetr, Demanj, Rusiyada Aleksandrov, Plevako, Koni kimi natiqlərin, loqoqrafların yetişməsi böyük bir məktəbin yaranmasına gətirib çıxardı.

Məhkəmə natiqliyinin mürəkkəb spesifikasiyası onun hüquq, fəlsəfə, məntiq, psixologiya, pedaqogika, dil, ədəbiyyat, etika, estetika ilə sıx bağlı olmasını zəruri edir.

Məhkəmə natiqliyi müttəhimin müdafiəsi üzərində qurulur və ədalətin zəfər qazanması üçün vəkil nitqi kimi hüquqi əsaslarla səciyyələnir. Bununla da məhkəmə zamanı gizli qalan hadisələr, obyektiv və subyektiv cəhətlər elmi şəkildə araşdırılır və ədalətli nəticə əldə edilir.

Məhkəmə natiqliyinə - prokuror, yaxud ittihamçının nitqi; ictimai-ittiham nitqi; vəkil, yaxud müdafiəçi nitqi; ictimai-müdafiə nitqi; müttəhimin özünümüdafiə nitqi aid edilir.

Müttəhim törətdiyi əmələ görə peşmançılığını bildirir. Bir də heç vaxt cinayət törətməyəcəyinə söz verir. Bəzən bu fikrin əksi ilə də rastlaşırıq. Məhkəmə prosesində prokurorun nitqi əsas rol oynayır. O, dövlət ittihamçısı kimi çıxış edir və müttəhimin törətdiyi cinayətə görə cəza almasını hakimdən tələb edir. Hakim isə qanunun tələblərini rəhbər tutmaqla yanaşı, həm də müttəhimin sosial-psixoloji durumunu, ailə vəziyyətini və digər məqamları nəzərə alaraq işi müəyyən qədər yüngünləşdirə bilər.

Məhkəmə natiqliyi məzmun və formasına, quruluşuna görə digər növlərdən fərqlənir. Belə ki, bu prosesdə bir neçə adam iştirak edir və onların nitqi bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Məsələn,

prokuror ədalətin bərpası, hadisələrin düzgün təhlil və şərhini ustalıqla yerinə yetirməlidir. Vəkil isə qanunların aliliyini gözləyərək, müttəhimin hüquqlarını müdafiə edir. Eyni zamanda, şahidlərin nitqini düzgün və dəqiq izləməli, üst-üstə düşməyən fikirləri təkzib etməlidir. Məhkəmə natiqliyi əsasən rəsmi xarakter daşıyır.

Məhkəmə natiqliyində dilin istifadə qaydaları

Düzgün nitq ifadə olunan fikrin həqiqiliyi və doğruluğundan asılıdır. Tarixi reallığı düzgün qiymətləndirə bilməyən natiqin çıxışı dil normalarına cavab versə də, düzgün qurulmuş cümlələr əsas götürülməklə ədəbi tələffüz qaydaları gözlənilməlidir [3, s.75]. İnanırcı nitq söyləmək üçün nəinki öz fikrinin doğruluğuna əmin olmaq, hətta sərbəst danışma qabiliyyətinə, ana dilinin zənginliyinə də malik olmaq lazımdır. Məhkəmə qarşısında çıxış etməyə hazırlaşan natiqin məqsədi müəyyən halda öz fikirlərini ən zəruri, dəqiq və təsirli sözlərlə ifadə etməkdən ibarətdir. Xüsusən məhkəmə prosesində sözlərin tələffüzünə diqqət yetirmək lazımdır.

Düzgün nitq, ilk növbədə, cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, dilin fonetik, leksik və qramatik normaları pozulmamalıdır [3, s.75]. Məhkəmə zamanı hadisələr, faktlar, onların səbəb-nəticə əlaqələri bilərəkdən təhrif olunmuş şəkildə ifadə edilməməlidir. Aristotel yaxşı nitq üçün “materialın düzgün seçilməsi, planın tutulması, onun mükəmməl öyrənilməsi, söyləmə zamanı uyğun üslubun müəyyənləşdirilməsi, orfoepik və intonasiya qaydalarına əməl edilməsi, emosiyaların özünəməxsus forma ilə verilməsini” mühüm şərt sayırdı [2, s.12]. O, bildirirdi ki, üslubun qiyməti onun aydınlığındadır. Əgər nitq aydın deyilsə, deməli natiq öz məqsədinə nail ola bilməmişdir” [3, s.33].

Məhkəmə nitqində dilin bütün üslublarından istifadə onun müxtəlif funksiyaları yerinə yetirməsindən irəli gəlir. Amma unutmamaq ki, məhkəmə prosesində hüquqi terminlərin, standart formulaların, qanun normalarının işlədilməsi mütləqdir. Bu baxımdan, məhkəmə nitqinə hüquqi təhsilli və müəyyən hüquqi savada malik insanlar qulaq asır: hakimlər, prokurorlar, vəkillər. Məhkəmə natiqliyində ehtiyac duyulduqda digər nitq üslublarından – ictimai-siyasi məlumat vermək, təbliğat və təşviqat məqsədilə publisistik, nitqin təsirini artırmaq, onun mahiyyətini uğurlu bir tərzdə verə bilmək üçün bədiü üslublardan da istifadə etmək olar [4, s.56].

Siseron tərəfindən nitqin hüquqi hissəsi ayrı-ayrı nitqlərdə müxtəlif cür işlənmişdir: o, işin doğruluğuna əmin olduqda öz dəliliyi daha ciddi və məntiqli şəkildə irəli sürürdü. Xatırladaq ki, yunan ritorika məktəblərində təbliğ olunan “attika üslubu”ndan istifadə etməklə Siseron eyni sxemliliyi, demək olar ki, gözləmişdir: giriş, təhkiyə və fikri təsdiq edən sübutlar, faktlar, nəticə.

Siseron faktların seçimində yox, onların işıqlandırılması və şərhində sübuta ciddilik gətirirdi. Belə hallarda o, tez-tez iki vasitəni işə salmalı olurdu: nəsihətəddici pafos, ağıllı zarafatlar və digərləri. Bunlar hakim və dinləyicilərə valehedici təəssürat bağışlayırdı. Siseron natiqin qarşısında üç tələb qoyurdu:

1. Nitq öyrətməli, bilik verməlidir;
2. Nitq dinləyiciyə təsir göstərməlidir;
3. Nitq söyləniləndə qulaq asana ləzzət verməlidir [3, s.12].

Beləliklə, məhkəmə nitqi aşağıdakı prinsiplərə uyğun qurulur:

- dinləyiciləri faktiki işin tərkibi ilə tanış etməli;
- ifadə edilmiş faktları işıqlandırılmalı, qiymətləndirməli və bunlardan nəticə çıxartılmalı.

Birinci çıxış edən ittihamçı faktları ifadə etməlidir. Bu, ona təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə qiymət vermir və onun hökmünü tələb edir. Buna görə də, müdafiəçi baş verən münaqişə barəsində nağılı bir daha təkrarlamaq və onu öz nöqtəyi-nəzərindən işıqlandırmaq, öz şərhinin xeyrinə sübut gətirmək və sistematik olaraq ittihamçının sübutunu təkzib etmək hüququna malikdir.

Nitqin xüsusiyyətləri və natiqin məharəti

Natiqlik üslubunda natiqin şəxsiyyəti, fərdi xüsusiyyətləri, ümumi mədəniyyəti, xüsusi bilikləri, təcrübəsi, natiqlik sənəti, qabiliyyəti və müəyyən istedadı, natiqlik məharətinin daxili ritmikası (nitqin tempi, təmkinliyi, ehtiraslılığı) ifadə olunur. Aristotel natiq üçün zəruri olan keyfiyyətləri göstərir. Onun fikrincə, natiq üçün zəruri keyfiyyətlər yüksək savad, ictimai fəallıq, xalqın hörmət bəslədiyi vəzifə, dövlət xidmətləri, nitq ustalığı, qüsursuz namusluluqdur [1, s.12]. E.ə. 490-429-cu illərdə yaşamış dövlət xadimi, yunan natiqlərinin “atası və dostu” adlandırılan Periklin nitqlərində həqiqət, sadəlik və dərinlik əsas yer tuturdu.

Layiqli natiq olmaq üçün iti həssaslığa, müşahidəçiliyə, yüksək emosionallığa, insanlarla bilavasitə açıq ünsiyyət cəhdinə malik olmaq və öz natiqlik məharətini daim təkmilləşdirmək lazımdır. Bu barədə Siseron qeyd edirdi: “Forumda və məhkəmədə çıxış edən, sübut etməyi, məftun etməyi və inandırmağı bacaran adamı gözəl natiq hesab etmək olar” [5, s. 75]. N.Tusi “Əxlaqi-Nasiri” əsərində qeyd etmişdir ki, “natiq çox danışmamamalı, başqalarının sözünü kəsməməli, başqalarının danışdığı hekayəni bildiyi halda onu səbrlə dinləməli”.

Demosfenə görə natiqlik sənətində aşağıdakı tələblərə əməl olunmalıdır:

- materialın toplanması;
- materialın məqsədəuyğun söylənməsi üçün planın tərtibi;
- nitqin məzmununun öyrənilməsi, mənimsənilməsi;
- məzmunun dinləyicilər qarşısında söylənilməsi.

Beləliklə, səmimi məhkəmə nitqini söyləmək üçün ona əsaslı hazırlaşmaq, öz üzərində daimi işləmək, hüquqi və digər bilikləri təkmilləşdirmək; çox mədəni və təhsilli insan olmaq; iş materiallarını, qanunu, məhkəmə təcrübəsini, elmi ədəbiyyatı yaxşı bilmək lazımdır.

İttihamçının nitqinin yüksək səviyyədə olması, onun səlis və aydın danışığı dərin təhlilə, sübutlara, faktlara, obyektivliyə, ədalətə, qanunun aliliyinə əsaslanması nitqin təsirli və inandırıcı olmasına imkan verirdi (qeyri-dəqiqliyə, qeyri-müəyyənliyə yol verməmək üçün mütləq ikimənalı ifadələrdən qaçmaq, çoxmənalı, yaxud auditoriyaya az tanış olan sözlərin mənasını izah etmək, mürəkkəb anlayışları şərh etmək lazım gəlir). Məhkəmədə çıxış etmək üçün hər bir natiq əvvəlcədən hazırlıqlı olmasına baxmayaraq bəzən proses müddətində bəzi dəyişikliklərin edilməsi zərurəti yaranır. Buna görə natiq öz məharətindən istifadə etməklə mövcud vəziyyətə uyğun davranmalı, nitqində dəyişikliklər etməlidir.

Məhkəmədə natiqlik məharəti formasının rolu haqqında A.P.Çexov çox doğru yazmışdır: “Şübhəsiz faktır ki, onu vicdanlı, təcrübəli insan izah edir və bu daha da aydın olur. Tələffüz edilən sözün, formasına görə deyilən cümlədən asılı olaraq eyni sözün min mənası və incəlikləri var” [6, s.37].

Digər nitq kimi məhkəmə nitqinin söylənilməsi zamanı başlanğıc fasiləsi xüsusi önəm kəsb edir. Bu zaman auditoriyanın diqqətinin cəlb olunmasına əminlik yaranır, həyəcanın dəf edilməsi, dinləyicilərlə əməkdaşlıq imkanı əldə edilir. Bundan başqa nitqə başlayarkən tələskənliyin, əsəbiliyin olmaması, fasilədən bacarıqla istifadə olunması nitqin təsirliyini artırır. A.F.Koni yazırdı: “həyəcanlılığın ölçüsü sərf olunmuş əmək hazırlığına və ya daha doğrusu, hazırlıq nəticəsinə tərs mütənasibdir” [7, s.5]. Məhkəmə nitqi həmişə “Möhtərəm hakimlər!” sözü ilə başlanır. Ən yaxşısı onu sadə, yavaş templə və nisbətən asta başlamaqdır.

Natiq nitq söylədikdə dinləyicilərə baxır, məhkəmə ilə daimi müşahidə əlaqəsini saxlayaraq ona müraciət edir. Bədənin vəziyyəti yalnız nitq zamanı dəyişir və heç vaxt fasilə zamanı dəyişmir. Natiqin vəziyyəti, onun fərdi görünüşü ilə təyin edilir.

Nitqin sonu onu başlanğıcla əlaqələndirməlidir, bütün nitqə kompozisiyanın tamamlanma əhəmiyyətini verməlidir. O, elə olmalıdır ki, dinləyicilər ona qulaq asaraq hiss etsinlər ki, daha hər şey aydındır. Dinləyicilər nitqin məzmununa və natiqin səsinə görə bunu hiss etməlidir. Məhkəmədə nitqi təmtəraqlı cümlələr, sözlər ilə qurtarmaq tamamilə artıq və hətta yersizdir.

Əgər natiq bu vəziyyətdə deyilsə, nitqi məhkəməyə xahişlə bitirmək lazımdır. Həm prokuror, həm də vəkil məhkəməyə tələblə deyil, yalnız xahişlə müraciət edirlər. V.V.Leonenkonun fikrincə,

müəyyən şərtlər daxilində, xüsusilə də ictimaiyyətdə böyük təsir buraxan ağır cinayətdən söhbət gədirsə, dövlət ittihamçısı məhkəməyə müraciət edərək, nitqində “tələb edirəm” sözünü işlədə bilər. Belə ki, bu məhkəməyə qəti göstəriş, əmr xarakteri daşımamalıdır və “nəzakətlə etika qaydalarına nəzarət edərək, cəmiyyətin fikrini əks etdirərək” ifadə edilir [8, s.43].

Təhlildən belə qənaətə gəlmək olur ki, məhkəmə istintaqı dövründə onun iştirakçıları müvafiq olaraq bərabər hüquqlardan istifadə edir və onlardan heç birinin digəri qarşısında üstünlüyü olmur. Prokuror təqsirləndirilən şəxslə bağlı cinayət qanunu və ölçülərinin qəbul edilməsinə dair öz fikirlərini (tələblərini deyil) məhkəməyə bildirir [9, s.47]. Tələb etmək – öz tələbinin yerinə yetirilməsində təkid edərək qəti formada istəmək mənası kəsb edir. Bu şəkildə, prokurorun tələbi yalnız onun tələb etdiyi-nin tam yerinə yetirilməsi ola bilər. Bu halda məhkəmə iclasının digər iştirakçılarından çıxışı lazım gəlmir. Məhkəmə istintaqının digər iştirakçıları kimi, prokuror da məhkəmədə hakimə tələblə deyil, xahişlə müraciət etməlidir.

Nitqdə bədii üslub və jestlərdən istifadənin üstünlüyü

Məhkəmə prosesində hüquqi terminlərdən istifadə olunması normal hal hesab olunur, lakin xalq iclasçıları üçün aydın olmayan, ixtisar edilmiş sözlərdən sui-istifadəyə yol vermək olmaz. Məhkəmə nitqi rəsmi üslubla yanaşı, həm də düzgün, aydın, bədii, ifadəli olmalı və bunun üçün nitq sözün çoxmənalılığını anlamalı və hiss etməli, eyni zamanda dilin bütün imkanlarından istifadə etməyi bacarmalıdır. Belə ki, məhkəmə natiqləri çox vaxt öz nitqinin təsirini artırmaq üçün bədii sözlərdən istifadə edərək hadisələri bədii formada söyləməyə çalışırlar ki, bu da prosesin yorucu təsir bağışlamasına mane olur.

Düzdür bədii istedad hər insana verilmir. Ona görə hər məhkəmə nitqinə mədəniyyət və ifadəlilik tələbi irəli sürülür. İfadəlilik nitqi məhkəmə natiqində yaxşı inkişaf etmiş bədii təfəkkür ilə olur, lakin məhkəmə qarşısında hər çıxış edən peşəkar hüquqşünas çalışmalıdır ki, onun nitqi ifadəli olsun, çünki bu, onun anlaşılması, emosionallığı və məhkəmə auditoriyasına təsiri artırmaq və ilk növbədə, məhkəmə natiqinin mövqeyinin düzgün olmasında hakimləri inandırmaq üçün lazımdır.

“Nitq mədəniyyəti nitq üçün, birinci növbədə, həmin janrın spesifikasiyasına əsaslanan nitq ustalığıdır” [10, s.58]. Kvintilian öyrədirdi: “Elə danışın ki, hakim sizi başa düşsün”. Müasir ictimai nitqin aydınlığı ifadənin konkret auditoriyaya yönəldilmiş danışığı vasitələri ilə yaxşı uyğunlaşması deməkdir [4, s.175]. Şübhəsiz ki, məhkəmə prosesində tərcüməçilərdən istifadə olunması da mümkündür.

İntonasiya nitqin məzmununu daha dolğun ifadə etməyə, dinləyicilərə natiqin əsas fikrinin çatdırılmasında kömək edir. Məhkəmə natiqinə, xüsusən yeni başlayana nitqin mətninə intonasiya vermək, burada durğu və hecaları qeyd etmək faydalıdır.

Şifahi nitqdə cümlənin mənasını dəyişə biləcək durğunun böyük əhəmiyyəti var. Durğulardan düzgün və yerində istifadə dinləyicilərin natiqə olan diqqətini təmin edir. Durğularla vacib yerləri, əsas sübutları, ən ciddi etirazları ifadə etmək lazımdır. Bunlar hüquqşünasın nitqinə səlislik verir, onun mənalılığını və təsirliliyini artırır.

Məntiqi və psixoloji durğular seçilir. S.Volkonskinin obrazlı ifadəsinə görə, “məntiqi durğu – səssiz nitqdır” [8, s.44]. O, məhkəmə nitqinə mükəmməllik, tamamlıq bəxş edir, məhkəmə nitqinin bir hissəsindən digərinə, bir cümlədən digər cümləyə keçməyə imkan verir. Psixoloji durğu cümləarası mənə ilə müəyyən olunur və bədii nitqin təsirli vasitəsi kimi işlədilir. Məhkəmə nitqinin təsirliliyi onu bədiiləşdirir və bu zaman o estetik zövq verə bilər.

Məhkəmə nitqində cinayətin səbəbi xüsusiyyətində psixoloji suallar, prosesin iştirakçılarından şəxsiyyəti, cinayəti törətməyə yol verən səbəb və şərtlər tədqiq edildikdə bədii sözlərdən bacarıqla istifadə etmə zərurəti artır. Bu psixoloji təhlil öz əksini “müərrəd fikirlərdə deyil, şəklin yada salınması, ədəbi-bədii nümunələrə görə hadisənin təfsilatı ilə təsvir edilməsində” tapır. Məşhur sovet vəkili Y.S.Kiselyovun bütün nitqləri məhz bu cür olmuşdur. Levçinski, Putilovlar və digərlərinin işləri üzrə nitqdə ustalıqla, yüksək bədii səviyyədə cinayətin mahiyyəti, əsasları, səbəbləri təsvir olunur.

İti, gözəl səs, yaxşı diksiya hisslərin, duyğuların və əhval-ruhiyyənin incəliklərini çatdırmağa imkan verir, nitqə isə qətilik, yüngüllük, sərbəstlik verir. Səs elastikliyinə təkmilləşdirilməsinə anadangəlmə qüsurları gizlətməyə yardım edən xüsusi məşqlər kömək edir. Natiqə nitq üsullarını inkişaf etdirmək, səs və tələffüzünə fikir vermək lazımdır.

Nitqi canlandıran, onu gözlə görünən edən jest və mimika nitqin gücünün artmasına da təsir göstərə bilər [11, s.460]. Başqa sözlə, natiqin eyni jesti çox şey deyə bilər: nitqdə vacib olanları qeyd edə, bu və ya digər fikri aydın ifadə edə, onun real məzmununu dərin açıqlamağa çalışsa və söylənilən fikrin gizli mənasını güman edə bilər və s. Həm jest, həm də mimika dinləyicilər üçün aydın olmalı, səs nitqinin qabağını almamalı, onun məna tutumu və ifadəliliyini gücləndirməlidir.

Jest və mimikanın həddən artıq istifadə edilməsi dinləyiciləri nitqin əsas məzmunundan yayınmasına səbəb olur. Bu baxımdan, natiqdən jest və mimikadan məharətlə istifadə etməklə (jestdən istifadə fərdi xarakter kəsb etməklə müəyyən spesifikliyə malikdir) dinləyicilərin diqqətinin artırılması tələb olunur.

Hər bir natiq effektiv və təsirli nitq üçün öncədən hazırlıq tədbirləri görür: güzgü qabağında və vaxta nəzarət etməklə nitqin söylənməsi və s. Lakin nitqin ifadəsi zamanı hansı jest və mimikadan istifadə edilməsini qabaqcadan düşünmək bir qədər çətinlik törədir. Xüsusilə də, məhkəmə nitqi üçün bunun planlaşdırılması olduqca çətinlikdir. Bu, onunla izah olunur ki, jest və mimika ifadə olunan fikir, konkret şərait, dinləyicilərin əhval-ruhiyyəsi və natiqlik əhvalı ilə təyin olunur.

Məhkəmə prosesinin həddən artıq mürəkkəbliyi, qeyri-rəsmi situasiyaların, psixoloji məqamların başvermə ehtimalları natiqdə həmin vəziyyətə uyğun jest və mimikanın istifadəsini zəruri edir. Eyni zamanda, məhkəmə natiqinin duruşunda, onun jest və mimikasında, onun işgüzarlığı, sadəliyi, hazırlığı, səmimiyyəti əks olunmalıdır. Beləliklə, jest və mimika, kinetik ünsiyyət sisteminin elementləri olaraq, nitqin emosionallığı və ifadəliliyini gücləndirir. Bununla da, onun daha da yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir.

Məhkəmə nitqinin mədəniyyəti – natiqlik ustalığının dinamik təkmilləşdirmə prosesi, onun məzmun və formalarının zənginləşdirilməsidir. Ona ümumi və hüquqi savadlılıq, nitqin düzgünlüyü, dilin zənginliyi (orijinallıq), qısalıq, sadəlik, asanlıq, aydınlıq, dəqiqlik, bədiilik və emosionallıq daxildir.

Azərbaycanda ritorikanın inkişafı və məhkəmə natiqliyi

Azərbaycanda ritorika haqqında məlumatlar sistemli elm şəklində az öyrənilmişdir. Əgər ayrı-ayrı müəlliflərin epizodik yazılarını nəzərə almasaq, bu barədə nəinki Avropa mühitində olan ardıcıl tədqiqatlara, hətta tədris mexanizminə də rast gəlinmir.

Lakin biz tarixə nəzər yetirsək görərik ki, Azərbaycanda natiqlik sənətinin inkişafı istiqamətində bir çox dahi mütəfəkkirlər, dövlət xadimləri mühüm rol oynamışlar. Belə ki, XI əsrin sonu XII əsrin əvvəllərində Azərbaycan alimləri, mütəfəkkirləri və siyasət adamları mahir ritorlar idilər.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında söz, gözəl danışmaq qabiliyyəti bəşəriyyətin təməl daşı kimi dəyərləndirilmişdir. Ulu əcdadlarımız sözün real gücünü, təbii qüdrətini həmişə yüksək qiymətləndirmişlər. İnsan cismən yox olsa da, onu tarixdə yaşadan sözdür. Bizim çağdaş tariximiz sözün tarixidir. Məsələn, Nizami, Füzuli, Xətai, Vaqif, M.F.Axundov və başqalarının dövrü... Söz müqəddəs, sözü cilalayan ustad isə müqəddəslərin müqəddəsidir.

Orta əsrlər dövrünün ən görkəmli alimlərindən biri olan Nəsrəddin Tusi özünün “Əxlaqi-Nasir”, “Abad-ül-mütəllimin” və digər əsərlərində sözün qüdrətinə, natiqlik sənətinə yüksək qiymət vermişdir. O, gözəl nitqi, ilk növbədə, dilin səlisliyi, ifadə imkanlarının genişliyi kimi diqqətə çatdırır. O, nitq mədəniyyətinin əsas şərtləri olan düzgünlük, ifadəlilik və dəqiqliyə xüsusi fikir vermiş, dilin qayda-qanunlarına hamının eyni dərəcədə riayət etməsini zəruri saymışdır. İnsan özü, Allah və insanlarla da ünsiyyətdən çox böyük fərəh duyur, çünki o bütün bunları dərk etmiş, həqiqətə yaxınlaşmış, Allaha qovuşmuş olur. Tusiyə görə, natiqlik müqəddəs sənət, söz söyləmək, danışmaq möcüzəsi qabiliyyət sayılır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində nitqin, danışığın gözəlliyinə yüksək qiymət verənlər çox olmuşdur: Fələki, İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Əfzələddin Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, İzzəddin Həsənoğlu, Nəsrəddin Tusi, Əbdülrəşid Bakuvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi, Molla Pənah Vaqif, Qətran Təbrizi, Şah İsmayıl Xətai, Marağalı Əhvədi və başqa böyük natiqlər. Onların yazdıqları bədii əsərlərdə natiqlik məharəti, nitq kamilliyi mədəniyyəti, nitqin təsir qüvvəsi, nitqdə forma və məzmun vəhdətinin gözlənilməsi və s. haqqında janrın verdiyi imkan ölçüsündə elmi-nəzəri fikir və mülahizələr söylənilmiş, söz sənətinə yüksək qiymət verilmişdir. Nizami “İsgəndərnamə” epopeyasında natiq surətini yaratmış, onu mütəfəkkir, dərin hikmət sahibi kimi səciyyələndirmişdir.

Şah İsmayıl Xətai şəxsiyyət azadlığını dilin mövcudluğunda görürdü. O, elmilik, aydın diksiya və musiqiliyi nitq üçün vacib şərtlərdən sayırdı. Orta əsrlərdə yaşayıb-yaradan şairlər, söz ustaları, natiqlərin söz və onun qüdrəti, tutarlı və orijinal fikir söyləmək bacarığı, natiqlik məharəti, nitqin kamilliyi, təsir qüvvəsi, nitqdə forma və məzmun vəhdətinin gözlənilməsi, söz ustası və s. barədə fikir və mülahizələr söyləmişlər.

XIX əsrdə Azərbaycanda M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov, A.A.Bakıxanov, Q.Zakir kimi praktik natiqlər, bu sahənin nəzəriyyəçiləri yetişmişdir. M.F.Axundov özünün bütün bədii və elmi yaradıcılığında mədəni nitq, natiqlik məharəti, fəsahtli kəlam, nitqin müxtəsərliyi və aydınlığı, səhnə dili, dilimizin orfoqrafiya və orfoepiya normaları və s. haqda elmi-nəzəri fikirlər, mülahizələr söyləmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış görkəmli alim M.M.Nəvvabın sözün qüdrəti barədə, danışmaq mədəniyyəti haqda bir çox fikirləri, nəsihətləri olmuşdur. Nəsihətnaməsində 500 nəsihətin verilməsi mədəni nitqə aid parlaq nümunədir.

XX əsrdə yaşamış natiqlərdən Məmməd Əmin Rəsulzadə, Fətəli xan Xoyski, Nəriman Nərimanov, Bəkir Çobanzadə, Əli Nəzmi, Həmid bəy Şaxtaxtinski, Səməd Vurğun, Mikayıl Rəfil, Cəfər Xəndan, Əli Sultanlı, Şıxəli Qurbanov, İsmayıl Şıxlı, Xəlil Rza Ulutürk kimiləri nümunə ola bilər.

Natiqliyin tarixi ənənələrinin olmasına baxmayaraq, “Sovet dövründə” bu qədim elm “yaddan çıxmışdır”. Belə ki, Azərbaycanın sovet dövrü tarixindən danışan bir natiq bu dövrün hadisələrini yaxşı bilməklə yanaşı, həmin hadisələrin görünməyən tərəflərini də bilməli və milli mövqedən çıxış etməyi bacarmalıdır. Əgər ritor tarixi hadisələri – onların səbəblərini, gedişini, nəticələrini yaxşı bilməsə, onun nitqi inandırıcı olmayacaq, inamsız danışacaq, dinləyicini özünə cəlb edə bilməyəcəkdir. Məsələn, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulması tarixini götürək, neçə il bundan əvvəl natiqlər bolşevik platformasından yazılan tarixi hadisələri zövq və şövqlə danışmışdılar. İndi isə tam əksi olaraq həmin hadisə haqqında milli dövlətçiliyimizin məhv edilməsi, xalqımızın milli müstəqilliyinin, azadlığının əlindən alınması kimi danışmaq lazım gəlir [12, s.118].

Sovet dövründə natiqlik sənətinin, ritorika elminin inkişafında aşağı düşmələr əhəmiyyətli dərəcədə hiss olunsa da, müstəqillik illərinin yaratdığı imkanlar, müxtəlif mitinqlərin keçirilməsi, teledebatlar, parlament iclaslarının canlı yayımı, açıq söz azadlığı bir tərəfdən kimin kim olduğuna aydınlıq gətirir, digər tərəfdən bəzən layiq olmasalar da, nitq qabiliyyətinə malik insanlara müəyyən üstünlüklər verirdi. Məhz populist çıxışların öhdəsindən gəlməyi bacaran, bununla da bir çox ziyalıları üstələyən “dil qəhrəmanları” 80-ci illərin sonlarında xalq arasında nüfuz qazandı, hətta sonralar hakimiyyətə gələ bildilər. Bu həqiqətlərin özü ritorikanın bir elm kimi öyrənilməsinə, nitq mədəniyyətinin vacib bacarıq keyfiyyətləri kimi aşılmasına zərurət yaratdı.

Azərbaycanda da məhkəmə natiqliyinin müəyyən tarixi vardır. Məhkəmə salonlarında alovlu nitqlər söyləyən, adamların hüquqlarını müdafiə etməyi bacaran vəkillərin nitqi ictimaiyyət tərəfindən həmişə qiymətləndirilmiş və təqdir olunmuşdur. Uzun illər xalq hakimi, sonra da vəkil işləmiş adlısanlı ədliyyə müşaviri İman İmanovun natiqliyi barədə dəfələrlə eşitməmişdik. Bir dəfə təsadüfən ali məhkəmə zalında bir müdafiəçi kimi onun çıxışını dinləmək bu sətirlərin müəllifinə müəssər oldu. Bir qədər pafosla söylənilən bu nitq adamı valeh edirdi. O, söz alıb ayağa qalxdı, ani olaraq susdu [2, s.113-114].

Bu başlanğıc fasiləsində natiq auditoriya ilə əlaqə yaradır, diqqəti cəlb edir, özü haqda ilkin təəssürat yaradırdı. Natiq nisbətən yavaş, bir qədər asta tempdə ifadə etdiyi “Möhtərəm hakimlər” müraciəti

ti ilə nitqinə başladı. O, fikrini aydın ifadə edə bilmək üçün olduqca münasib sözlər, ifadələr işlədir, dediklərini əsaslandırmaq məqsədilə yeri gəldikcə faktlara, dəlillərə müraciət edir, şərhini məntiqi əsasda qurmağa çalışır. Onun nitqi rəhbərliyi idi, fikirlər bir-birini tamamlayır, ikinci dərəcəli məsələlər əsas fikrin, mətləbin açılmasına, dinləyiciyə çatdırılmasına xidmət edirdi.

Natiq yeri gəldikcə obrazlı ifadələr, zərbi-məsəllər, aforizmlər, rəngarəng müraciət formaları və sairədən istifadə edirdi. Bu nitq intonasiya cəhətdən zəngin və xoşagəlimli idi. Nitqin sonu başlanğıcla əlaqələndirildi ki, bu onun kompozisiya baxımından tamlığını təmin etdi. Natiqə qulaq asan dinləyicilər hiss etdi ki, daha hər şey aydındır.

Məhkəmə natiqliyindən söhbət düşəndə İ.İmanov onun uğurlu nəticələr verməsi üçün aşağıdakıları əsas sayırdı:

- natiq nitqin predmetini yaxşı bilməli, onun müsbət və mənfi cəhətləri ona aydın olmalıdır;
- natiq ana dilinin zənginliklərindən, ifadə vasitələrindən istifadə etməyi bacarmalıdır;
- yalan danışmamalıdır.

Məhkəmə praktikasında belə natiqlər çox olmuşdur. Təəssüf ki, onların natiqlik məharəti ilə bağlı müəyyən bir vəsait yazılmamışdır. Hazırda ədliyyə sistemində işləyənlərin, xüsusilə hüquq təhsili verən müəssisələrin məhkəmə natiqliyinə dair vəsaitə böyük ehtiyac vardır. Bu gün universitetlərin hüquqşünas fakültələrində tələbələr həm də mahir natiq kimi yetişməli, formalaşmalıdırlar.

Müstəqilliyin bərpasından sonra həyata keçirilmiş hüquqi islahatlar, natiqlik elmi barədə yazılmış çoxlu kitablar, dərsliklər və ali təhsil müəssisələrində onun bir fənn olaraq tədris olunması bu elmin inkişaf etməsinə təkan verməkdədir. Eyni zamanda, fikir plüralizminin, açıq debatların, məhkəmə iclaslarının olması natiqliyin tərəqqisinə müsbət təsir edir.

Nəticə

Məqalədə aparılmış təhlil və izahatlardan aydın olur ki, natiqlik və məhkəmə natiqliyi sənətinin meydana gəlməsi və inkişafı yunan natiqlik məktəbindən başlamışdır. Dövlətçilik və idarəetmə ənənəsinin mövcudluğu natiqlik məktəbinin təşəkkülünü zəruri etmişdir. Sieron, Demosfen, Sokrat, Aristotel və digərləri bu məktəbin əsasını qoymaqla yazdıqları əsərlər müasir dünyamızda ritorikanın hazırkı inkişafında mühüm baza rolunu oynayır. Məhkəmə natiqliyinin spesifikasiyası natiqin qarşısında mühüm tələblər qoymaqla, onu daha məsuliyyətli, daha hazırlıqlı, bacarıqlı olmağa çağırır.

XI əsrdən başlayaraq Azərbaycanda natiqliyin inkişafına, görkəmli natiqlərin yetişməsinə baxmayaraq, məhkəmə natiqliyi buna adekvat olmamış, nisbətən zəif inkişaf etmişdir. Şübhəsiz ki, buna səbəb dövlət quruculuğu prosesində baş verən qırılmazlar, vaxtaşırı süverenliyin itirilməsi, işğallar nəticəsində idarəetmə sisteminin tez-tez dəyişməsi və sairədir.

Müstəqilliyin bərpasından sonra həyata keçirilən dövlət quruculuğu sahəsindəki işlər bu sahənin də inkişaf etməsinə öz təsirini göstərməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı, Nurlar, 2013, 400 s.
2. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013, 277 s.
3. Hüseynov S. Nitq mədəniyyəti. Dərslik. Bakı, 2010, 240 s.
4. Сергеев П. Искусство речи на суде. Москва, Юрайт, 2009, 510 с.
5. Qasımov Ə. Nitq mədəniyyətinin tarixi. Sieron, Sokrat, Demosfen. // Bakı universitetinin xəbərləri. Bakı, 2013, № 3, s. 73-85
6. Гетманова А.Д. Логика для юристов. Учебное пособие, Москва, 2009, 425 с.
7. Кони А.Ф. Избранные произведения. Москва, Наука, 1956, 239 с.
8. Qasımov Ə. Məhkəmə natiqliyi açıq nitqin növü kimi. // Bakı universitetinin xəbərləri. Bakı, 2010, № 4, s. 40-47

9. Леоненко В.В. Профессиональная этика участников уголовного судопроизводства. Киев, УГУ, 1981, 250 с.
10. Qasımov Ə. Məhkəmə nitq mədəniyyətinin əsas istiqamətləri. Bakı, Digesta, 2010, 212 s.
11. Судебные речи известных русских юристов, Часть 1, Москва, Юрид. лит-ра, 2009, 580 с.
12. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və mədəniyyəti. Dərs vəsaiti. Bakı, ULU, 2015, 236 s.

Аннотация

Ораторская школа и ее выдающиеся деятели - развитие судебного ораторства Динар Керимова

Греческая школа ораторства и ее выдающиеся деятели сыграли особую роль в развитии искусства ораторства. В статье описываются характеристики речи таких личностей, как Аристотель, Сизерон, Демосфен и требования, предъявляемые перед докладчиком. А также, были разъяснены правила использования языка в судебной речи, его подготовка и искусство оратора.

Ключевые слова: Греческая школа ораторства, риторика, стиль речи, судебное ораторство.

Abstract

Oratorical school and its prominent representatives - the development of court oration Dinar Karimova

A Greek oration school and its prominent figures played a special role in the development of the oratorical school. The article describes the characteristics of people such as Aristotle, Siseron, Demosfen, and the requirements they set for orator. In the court oration, the rules of language usage, its preparation and the art of orator were explained.

Keywords: Greek oratorical school, rhetoric, oratorical style, court speech.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 04.11.2017
Çapa qəbul edilmişdir: 10.11.2017

HƏRBİ SOSİOLOGİYANIN ORDU QURUCULUĞUNDA YERİ VƏ ROLU**Naibə Şəmşiyeva***Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi lisey*Email: naibashamshieva04@mail.ru

Xülasə. Məqalə ordu quruculuğu prosesində hərbi kollektivlərdə sosial münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm rol oynayan hərbi sosiologiyanın elmi-nəzəri cəhətdən araşdırılmasına həsr olunur. Müəllif Silahlı Qüvvələrdə hərbi sosiologiyanın imkanlarından mütəmadi istifadə edən ölkələrin nümunəsində məsələnin aktuallığını diqqət mərkəzinə gətirir. Həmçinin ölkəmizdə gedən müasir ordu quruculuğu fonunda hərbi sosiologiyanın praktiki imkanlarının genişləndirilməsi vacibliyini vurğulayır və sonda öz konseptual təkliflərini irəli sürür.

Açar sözlər: hərbi sosiologiya, ordu quruculuğu, sosial münasibətlər, hərbi mədəniyyət, hərbi peşə, hərbi təhsil.

Hərbi sosiologiya: meydana gəlməsi, tədqiqat obyektı

Tarixin müxtəlif dövrlərində zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik dövlətlər öz müdafiəsinin əsasını təşkil edən ordunun formalaşdırılması və inkişafında daim maraqlı olmuşlar. Qüdrətli ordunun təşəkkülü təkcə bütün tələblərə cavab verən silah-sursat, müasir texnika ilə təchiz edilməklə və kadr potensialının gücləndirilməsi ilə mümkün deyildir.

Onun daxilində qurulmuş düzgün sosial münasibətlər də burada vacib rol oynayır. Məhz sosial münasibətlərin sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi və tənzimlənməsi ordunun həm sülh, həm də müharibə şəraitində müvəffəqiyyətinin əsasını təşkil edir.

Son illər müasir ordu quruculuğu fonunda əvvəllər çox nadir ölkələrin nümunəsində rast gəlinən, Silahlı Qüvvələrdə daxili münasibətlərin öyrənilməsinə yönələn bir sıra yeni anlayışlar leksikonumuzda qərarlaşmağa, öz yerini möhkəmlətməyə başlamışdır. Belə anlayışlardan biri də hərbi sosiologiyadır.

Qapalı bir qurum olan, özünəməxsus qayda və prinsipləri ilə cəmiyyətdəki digər sosial institutlardan fərqlənən orduda sosial münasibətləri öyrənən hərbi sosiologiyanın tarixi ümumi sosiologiyanın tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir.

Hərbi sahə ilə sosiologiyanın qarşılıqlı əlaqəsi, özləşməsi tədricən baş vermişdir. Hərbi-sosial elmlərin əsası isə sonrakı dövrdə hərbi elmlərin təkmilləşdirilməsi ilə qoyulmuşdur. İlk vaxtlar ordu üçün hərbi kadrların hazırlanması prosesində aparıcı yeri təbii və texniki elmlər tuturdu, lakin zaman ötdükcə sosial-humanitar elmlər burada daha mühüm rol oynamağa başladı.

XIX əsrdə ümumi sosiologiyanın meydana gəlməsi və formalaşması hərbi idarəetmə, döyüş şəraitində insanların davranışları, orduda xidmət motivləri və cəmiyyətin hərbi sahəsinə aid digər hadisə və proseslər barədə məlumatların toplanması üçün elmi metodların inkişafına və təkmilləşdirilməsinə obyektiv təsir etmişdir.

Ümumiyyətlə, nəzəri hərbi sosiologiyanın ideya-konseptual köklərini qədim dünyanın sosial fəlsəfəsində tapmaq olar. Hərbi sosiologiyanın nə zaman meydana gəlməsi ilə bağlı sosioloqlar arasında bu günə qədər yekdil fikir mövcud deyil. Elm aləmində sadəcə onun XIX-XX əsrlərdə yaranması barədə ehtimallar qalmaqdadır [1].

Bu məsələyə yanaşmada Qərb və rus alimləri arasında fikir ayrılığı hökm sürür.

Rus alimlərinin iddiasına görə, “hərbi sosiologiya” termini və bütövlükdə hərbi sosioloji nəzəriyyə Rusiyada yaranmışdır. Amerika alimləri isə əksinə, onun ABŞ-da və Qərb dünyasında meydana çıxması fikrini irəli sürürlər [2].

Hər iki iddiada həqiqət vardır. Daha da konkretləşdirməli olsaq, “hərbi sosiologiya” termini ilk dəfə 1897-ci ildə Rusiyada imperator ordusu Baş Qərargahının kapitanı Baron Nikolay Korfun “Geniş mənada anlaşılan strategiyaya ümumi giriş” əsərində işlədilmişdir.

Lakin onun bir elm kimi formalaşması və inkişafı ABŞ-da baş vermişdir. Belə ki, XX əsrin 60-cı illərindən etibarən ABŞ Hərbi Akademiyası “Sosiologiyaya giriş” təlim kursuna başladı. Bu isə anlayışa dair yeni yanaşmanın ortaya çıxmasına, hərbi sosiologiyanın hərbi idarəetmədə “insan faktoru”nun təkmilləşdirilməsində çox faydalı baxışlar sistemindən ibarət bir elm sahəsinin yaranmasına gətirib çıxardı [3].

Hərbi sosiologiyanın inkişafında Samuel Xaninqton, Moris Yanoviş, Çarlz Moskos, Devid və Meydi Siqal kimi alimlər mühüm rol oynamışlar [4].

Yarandığı ilk dövrlərdə hərbi sosiologiya praktik istiqamət götürmüşdü. Onun əsas prioritetlərini hərbi qulluqçuların sosial tərkibi, qarşılıqlı əlaqələri və dünyagörüşlərinin təhlili təşkil edirdi [5].

Hərbi əməliyyatların insanların müxtəlif sosial qruplarına təsiri, həmçinin döyüş əməliyyatlarının iştirakçılarının sülh dövründə adi həyata hansı formada uyğunlaşmasının öyrənilməsi də hərbi sosioloqların maraq dairəsinə daxil idi.

Hərbi sosiologiyanın institutlaşması yönündə mühüm qərarlar II Dünya müharibəsindən sonra dövlətlər tərəfindən yüksək döyüş qabiliyyətli qoşun birləşmələrinin saxlanması ilə meydana gəldi. Məhz bu hadisə iri qoşun birləşmələrində şəxsi heyətin motivasiyası, hərbi xidmət şəraitinə adaptasiyası və hərbi intizamın qorunması problemlərinin həll edilməsi üçün sosioloji tədqiqatların aparılması nu aktuallaşdırdı və dövlətlərin bu sahəyə baxışlarının dəyişməsinə səbəb oldu [5].

Hazırda hərbi sosiologiya ümumilikdə Silahlı Qüvvələrin sosial tərkibi, onun hərbi və mülki heyətinin motivasiyası, dəyərləndirilməsi və dünyagörüşü, hərbi qurumlarla digər sosial institutlar arasındakı əlaqələr, hərbi kollektivin quruluşu və idarə olunması, hərbi əməliyyatların cəmiyyətə, ayrı-ayrı sosial qruplara təsiri, Silahlı Qüvvələrin veteranlarının, hərbi əməliyyatların iştirakçılarının sosial reabilitasiyası və adaptasiyası kimi kifayət qədər genişmiqyaslı məsələlər dairəsini tədqiq edir [6].

Hərbi sosiologiya ordudakı mövcud sosial münasibətləri iki fərqli yöndə tədqiq edir:

- müharibə dövrü;
- sülh dövrü.

Hazırda hərbi sosiologiya cəmiyyətin və ordunun silahlı müdafiəsi, Silahlı Qüvvələrdəki struktur elementləri və hərbi personal arasındakı daxili münasibətlərin qanunauyğunluqlarını, mexanizmlərini, həmçinin müharibənin sosial əlaqələr sistemində yeri və rolunu, onun insanlar, müxtəlif sosial birliklər və dövlətlə qarşılıqlı münasibətlərin xüsusi bir növü kimi spesifikasiyasını öyrənir.

Geniş mənada hərbi sosiologiyanın predmetini Silahlı Qüvvələrin təşəkkülü və inkişafı, ümumi hərbi qurumun sosial institut kimi öyrənilməsi, habelə müharibə və hərbi münaqişələrin sosial aspektlərinin tədqiq olunması, dar mənada isə bütöv bir orqanizm kimi cəmiyyətin ayrılmaz hissəsi olan orduda mövcud hərbi-sosial əlaqələr və proseslərin öyrənilməsi təşkil edir.

Beləliklə, hərbi sosiologiya hərbi qurumun sülh və müharibə dövründə sosial qurum kimi formalaşması, təşəkkülü və inkişafı nümunələrini, onun digər sosial institutlar və bütövlükdə cəmiyyətlə əlaqələrini, habelə öz daxilində mövcud olan sosial birliklər, sosial qruplar və ayrıca şəxsiyyətlərin qarşılıqlı münasibətlərini, müharibə və hərbi münaqişələrin sosial aspektlərini öyrənən xüsusi bir nəzəriyyədir [7].

Sosioloqlar müxtəlif nəzəriyyələrə əsaslanaraq hərbi sosiologiyanın iki səviyyəsini müəyyənləşdirmişlər: nəzəri və empirik.

Nəzəri səviyyə - sosial orqanizmin müxtəlif sahələri kimi ordu və cəmiyyət, döyüşçü və ordu arasındakı qarşılıqlı əlaqələri əhatə edir. Məsələn, sosial birliklərin həyatı, fəaliyyəti və xarakterik xüsusiyyətləri. Burada əsas yeri bu və ya digər xalqların, siniflərin, millətlərin, ailələrin Silahlı Qüvvələrin komplektləşdirilməsi və vəziyyətinə münasibətinin, əxlaqın, hüquq və dinin hərbi işə, habelə sosial birliklərin orduya və müharibəyə təsirinin öyrənilməsi tutur.

Empirik səviyyə - qoşunların, ayrıca hərbi birliklərin vəziyyətinə, sənədlərin öyrənilməsinə, anketləşdirmə (sorgu) statistikasının analizinə dair faktiki məlumatların toplanması kimi müəyyən edilmişdir [4].

Sosial institut kimi orduda hərbi sosiologiyanın başlıca vəzifələri və tətbiqi mexanizmləri

İctimai həyatın mühüm bir qolu olan hərbi sahə cəmiyyətin sosial təşkili kontekstində sosial əlaqə və münasibətlərin müəyyən davamlılığını təmin edən tipik birlik formasıdır. Aydın ki, ordu cəmiyyətlə dövlət arasında aparıcı vasitə kimi çıxış edir. Bir qədər də dəqiqləşdirsək, ordu – konkret sosial funksiya daşıyan və müəyyən vəzifələri icra edən hərbi qurumların, şəxsi heyət və təsisatların məcmusudur.

Ordu elə bir birlikdir ki, burada etnik, cinsi, sosial mənşə ayrılığı tətbiq etmək mümkün deyildir. Burada xidmət edənləri sadəcə bir ülvə amil birləşdirir – Vətənə xidmət. Vahid amal ətrafında birləşən orduda sosial rollar cəmiyyətdəki digər sosial institutlardakı kimi könüllülük prinsipi əsasında deyil, məcburilik prinsipi əsasında yerinə yetirilir [8].

Burada digər diqqəti cəlb edən məqam qrup mədəniyyətinin mühüm tələbi kimi verilən əmr və göstərişlərin qüsursuz yerinə yetirilməsi ilə bağlıdır. Qrup üzvləri aydın dərk etməlidir ki, onların hər hansı kiçik səhvi irimiyyətlə zərərlərə səbəb ola bilər.

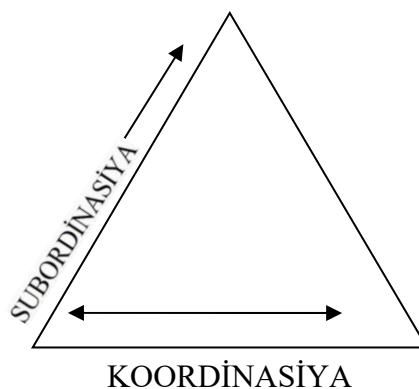
Sosioloqlar hərbi peşənin hərbi mədəniyyətdən ayrılmaz olduğunu, həyat tərzi, dəyərlər və normalar, dil, mərasimlər, rəmzlər və s. elementləri özündə ehtiva edən hərbi qulluqçunun alt mədəniyyəti kimi qəbul olunduğunu qeyd edirlər. Hərbi mədəniyyət, adətən, dövlət və Silahlı Qüvvələr tərəfindən hərbi xidmətin mənəvi əsaslarını möhkəmləndirmək və hərbi qulluqçuların döyüş qabiliyyətini artırmaq üçün məqsədyönlü şəkildə formalaşdırılır.

Hərbi peşə olduqca çətinidir. Bu peşə onun daşıyıcılarından, hər şeydən öncə, yüksək peşəkarlıq, hazırlıq və son damla qanına qədər Vətəni müdafiə etməyi tələb edir. Hərbi qulluqçuların sosial mühiti yetərincə qapalı və mühafizəkardır. Hərbi peşənin spesifikasiyasının və ümumiyyətlə, ordudakı daxili münasibətlərin öyrənilməsi isə xüsusi sosioloji tədqiqatların aparılması ilə mümkündür [9].

Möhkəm daxili birliyə, nizam-intizama malik olması, öz üzvlərinin fiziki, mənəvi-əxlaqi norma və funksiyalarının dəqiq müəyyənləşdirilməsi və onların dönmədən, qeyd-şərtsiz yerinə yetirilməsi ordunun ən mühüm tipik xüsusiyyətləridir. Hərbi qrupları cəmiyyətdə yeganə qrupdur ki, burada daha az əhəmiyyət kəsb edən altqrup mövcud olmur, burada bütün vəsilələrin rolu vacib və lazımlıdır.

Orduda sosial münasibət və asılılıqlar şəxsi, qrup maraqları üzərində deyil, ümumi ictimai maraqlar üzərində qurulur [10]. Ümumiyyətlə, hərbi kollektivlərdə münasibətlərin qurulmasında sosial əlaqənin bilavasitə rol oynayan iki mühüm tipi mövcuddur:

- 1) subordinasiya əlaqəsi – tabeçilik əlaqəsi (kiçik vəzifəli şəxsin böyük vəzifəli şəxsə tabeçiliyi əsasında qurulur);
- 2) koordinasiya əlaqəsi – tabesizlik əlaqəsi (bərabər münasibətlərə əsaslanan əlaqə tipidir).

Hərbi kollektivlərdə sosial əlaqənin hansı səviyyədə qurulması, qrupdaxili münasibətləri tənzimləmə meyarlarının düzgün seçilməsi, öncədən baş verə biləcək olayların qarşısının alınması hərbi sosiologiyanın tədqiqat üsullarını tətbiq etməklə reallaşa bilər.

Təyinatından, tapşırığın mürəkkəbliyi və əhatə dairəsindən asılı olaraq orduda hərbi sosioloji tədqiqatları 3 yerə bölmək olar:

- axtarış (kəşfiyyat);
- təsvir;
- eksperimental (analitik).

Nəhayət, hərbi kollektiv mütəşəkkil şəxslərin məqsədyönlü sosial birliyi kimi öz üzvləri qarşısında müəyyən tələblər qoymaq, nəzarət etmək, onların hərəkət və davranışlarını qiymətləndirməklə yüksək təsir gücünə malikdir. Bu işdə kollektiv rəy mühüm rol oynayır. Məhz bu rəyin öyrənilməsi hərbi sosiologiyanın müxtəlif metodlarından istifadə etməklə mümkündür [1]. Bunlar aşağıdakılardır:

- müşahidə;
- anket sorğusu;
- müsahibə [11].

Orduda hərbi sosiologiyanın başlıca vəzifəsi bu qurumda baş verən qanunauyğunluqları və ziddiyyətləri hərbi sahənin subyektlərinin – hərbi qulluqçuların, təsisatların və qrupların qarşılıqlı münasibətlərinin tədqiq edilməsi kontekstində diqqət mərkəzində saxlamaqdır.

Ordu daxilində baş verən proseslərin, qarşılıqlı münasibətlərin öyrənilməsi, qarşıya qoyulmuş məqsədlərin hər hansı hərbi hissə və bölmədə necə həyata keçirildiyini dəqiqləşdirmək üçün yalnız bir metodikadan istifadə etmək olar – ictimai rəyin ölçülməsi [4].

Problemin xarakterindən asılı olaraq Silahlı Qüvvələrdə baş verən sosial hadisə və proseslərin mahiyyətinin araşdırılması, dəqiq yoxlanılmış elmi informasiyanı və ictimai rəyin əldə edilməsi aktualıq kəsb edir. Burada hərbi sosiologiyanın ölçmə və qiymətləndirmə metodu ən uyğun metod kimi tətbiq edilə bilər.

Dünyanın inkişaf etmiş və postsovet ölkələrinin ordu quruculuğunda hərbi sosiologiya

Ordu quruculuğunda hərbi sosiologiyanın realizə imkanları ölkələrin siyasi quruluşundan – siyasi rejimi və idarəetmə formasından bilavasitə asılıdır. Başqa sözlə, Silahlı Qüvvələr təbiət etibarilə qapalı bir qurumdur və onun daxilindəki sosial münasibətlərin öyrənilməsi, hətta demokratik siyasi rejim şəraitində belə, yalnız müəyyən istisnalar çərçivəsində mümkün ola bilər.

Əgər hansısa dövlətin ərazisində totalitar siyasi rejim hakimdirsə, bu zaman nəinki orduda sosial əlaqələrin səviyyəsinin öyrənilməsindən, bütövlükdə cəmiyyətdə hökm sürən senzura və informasiya blokadası səbəbindən ümumiyyətlə heç bir hərbi sosioloji tədqiqatdan söhbət gedə bilməz. Totalitar dövlət üçün o, lazımsız və təhlükəlidir. Buna nümunə olaraq, Şimali Koreyanı göstərmək olar.

Bəzən bu deyilənlərin əksi ilə də rastlaşırıq. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş müəyyən ölkələr var ki, idarəetmə formasına baxmayaraq müasir ordu quruculuğu prosesində hərbi sosiologiyanın imkanlarından geniş istifadə olunur. Böyük Britaniyanı belə ölkələrə misal çəkmək olar.

Tarixi təcrübə sübut edir ki, hərbi sosiologiyanın inkişafı yalnız demokratik cəmiyyətdə və buna müvafiq olaraq demokratik orduda uğurla həyata keçirilə bilər. Bu gün dünyanın əksər inkişaf etmiş ölkələrində ordu quruculuğunda hərbi sosiologiyanın imkanlarından geniş istifadə olunur. Bu halda hərbi sosiologiya Silahlı Qüvvələri sosial bir qurum, hərbi əməliyyatları isə sosial fenomen olaraq araşdırır [12].

Qərbi ölkələrində hərbi sosioloqlar tərəfindən diqqət daha çox qoşun növlərində gender bərabərliyi məsələlərinə, habelə ordu və cəmiyyət arasındakı əlaqələrə yönəldilir. Hazırda NATO-ya üzv olan dövlətlərin ordularında Silahlı Qüvvələrin xeyrinə gerçəkləşdirilən sosioloji tədqiqatların maliyələşdirilməsinə ayrıca büdcə vəsaiti ayrılır.

NATO üzvü olan dövlətlərin hərbi-siyasi rəhbərliyi öz ordularında müasir inkişaf tendensiyalarını aşkar etmək, müxtəlif müharibələrdə və silahlı münaqişələrdə döyüş qabiliyyətini öyrənmək üçün hərbi-sosioloji tədqiqatların aparılmasına xüsusi diqqət verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hərbi kollektivlərin daxilində baş verən proseslər barədə etibarlı məlumatın əldə edilməsi dövlətin hərbi qurumu üzərində cəmiyyətin uğurlu nəzarətinin nəticəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

ABŞ-da hərbi sosiologiya

XX əsrin 60-cı illərindən ABŞ Silahlı Qüvvələrində formalaşmağa başlayan hərbi sosiologiyaya geniş yer verilmişdir. Hazırda ölkənin həm hərbi hava, həm hərbi dəniz qüvvələrində, həm də quru qoşunlarında hərbi sosioloji tədqiqatları həyata keçirən böyük elmi mərkəzlər fəaliyyət göstərir. Bu mərkəzlərin tərkibi mülki və hərbi mütəxəssislərdən təşkil olunmuşdur [10].

ABŞ ordusunda ən böyük sosioloji mərkəz ABŞ Quru Qoşunları Davranış və Sosial Elmlər Elmi-tədqiqat İnstitutudur. Tərkibinin dördü birini hərbi qulluqçular təşkil edən bu sosioloji mərkəzin əməkdaşlarının sayı min nəfərdən çoxdur.

ABŞ hərbi sosioloji tədqiqatların nəticələrinin tətbiqi sahələri hərbi quruluş, peşə, ideologiya, siyasi kurs, hərbi kollektivlərarası münasibətlər, mülki-hərbi əlaqələridir. Həmçinin bu ölkədə hərbi sosiologiya hərbi personalın hazırlanması, hərbi quruculuq və vətəndaş-hərbi münasibətlərinin inkişafı prosesinə təsirini hər zaman aşkar surətdə hiss etdirir [13].

Almaniyada hərbi sosiologiya

Bu ölkənin ordu quruculuğunda xüsusi hərbi nəzəriyyə kimi hərbi sosiologiyanın praktik imkanlarından geniş istifadə olunur. Almaniyada ordudakı sosial münasibətləri öyrənmək məqsədilə Bundesver adlanan sosial tədqiqatlar institutu yaradılmışdır. Bundesverdə sosioloji xidmət Silahlı Qüvvələrin şəxsi heyəti ilə əlaqədə fəaliyyət göstərir. Bundesver Sosial Araşdırmalar İnstitutu vətəndaş-hərbi əlaqələrini tədqiq etmək üçün formalaşdırılmışdır. İnstituta mülki mütəxəssis başçılıq edir. Onun tabeliyində institutun struktur bölmələrinə rəhbərlik edən həm mülki əməkdaşlar, həm də hərbi qulluqçular işləyir [12].

Fransada hərbi sosiologiya

Fransa ordusunda da hərbi sosiologiyanın potensial imkanları genişdir. Belə ki, burada sosioloji tədqiqatların aparılması məqsədilə Müdafiə Nazirliyinin aparatında kadr siyasətinin tədqiqi üçün xüsusi şöbə yaradılmışdır. Tərkibinin yarısından çoxu hərbiçilərdən ibarət olan şöbənin əməkdaşları öz qoşunlarının hərbi qulluqçularının mənəvi-psixoloji potensialını qiymətləndirmək üçün material hazırlayırlar.

Böyük Britaniyada hərbi sosiologiya

Böyük Britaniya da ordu quruculuğunda hərbi sosiologiyaya üstünlük verən ölkələrdəndir. Bu ölkənin Silahlı Qüvvələrində sosioloji tədqiqatların aparılması ştatlı əsaslarla işləyən ordu psixoloqlarına həvalə edilmişdir. Əldə olunmuş məlumatların öyrənilməsi və təfsiri isə mərkəzi kadr orqanları səviyyəsində baş verir. Hazırda Böyük Britaniya ordusunda hərbi sosiologiya ilə məşğul olan mütəxəssislərin sayı yüzlərlədir. Burada da hərbi sosioloqların araşdırma obyektini orduda daxili münasibətlərin səviyyəsi, gender bərabərliyi və s. məsələlərdir.

Rusiyada hərbi sosiologiya

Rusiyada hərbi sosiologiya dərin tarixi köklərə malikdir. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, bəzi sosioloqlara görə, Rusiyanı hətta hərbi sosiologiyanın vətəni də adlandırmaq olar. Hərbi sosiologiya Rusiyada yarandığının ilk vaxtlarında praktik istiqamət götürmüşdü. Bu sahədə konkret təkliflər XX əsrin 60-cı illərindən reallaşdırılmağa başlandı. Belə ki, Silahlı Qüvvələrin Hərbi Dəniz Qüvvələrinin siyasi idarəsi nəzdində hərbi-sosioloji tədqiqatlar bölməsi yaradıldı [2].

Hərbi sosiologiyanın vətəni olmasına baxmayaraq o, Rusiyada olduqca zəif institutlaşmışdır. Hazırda bu sahəyə aid elmi-tədqiqat mərkəzi yalnız Moskvadakı Hərbi Universitetin nəzdində fəaliyyət göstərir. Orduda genişmiqyaslı hərbi sosioloji tədqiqatları isə Silahlı Qüvvələrin Sosioloji Mərkəzi aparır. Onun tərkibi təqribən iyirmiyə yaxın əməkdaşdan təşkil olunmuşdur, maliyyələşdirilməsi isə çox zəifdir.

Rusiya Federasiyasında hərbi sosioloji tədqiqatların hədəfləri ölkədəki ictimai-siyasi vəziyyət və sosioloji ənənə ilə müəyyən edilir. Konkret tədqiqatların əsasını isə sosial-iqtisadi vəziyyət, müxtəlif kateqoriyalardan olan hərbi qulluqçuların dəyərləri və peşəkar yönümləri, hərbi təhsil problemləri, hərbi kollektivlərdə münaqişələr və s. təşkil edir [10].

Belarusda hərbi sosiologiya

Belarus Respublikası postsovet məkanında yerləşən ölkələr içərisində hərbi sosiologiyanın inkişafı sahəsində yüksək göstəricilərə malik olan ölkələrdəndir. Hələ keçmiş SSRİ-də fəaliyyət göstərən azsaylı hərbi sosioloji tədqiqat mərkəzlərindən biri məhz Belarusda yerləşirdi.

Belarus müstəqillik əldə etdikdən sonra, XX əsrin 90-cı illərinin sonunda Müdafiə Nazirliyinin nəzdində hərbi sosioloji tədqiqatlar aparmaq məqsədilə ilk İctimai təhlil və Sosioloji Tədqiqatlar Laboratoriyası təşkil edildi. Tədqiqatların nəticələri Müdafiə Nazirliyinin qərar layihələrinin formalaşdırılmasında, müdafiə nazirinin əmr və göstərişlərinin hazırlanmasında, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində istifadə olunurdu [6].

Sonralar bu laboratoriyanın bazasında müdafiə nazirinin ideoloji məsələlər üzrə müavininin tabeliyində Psixoloji və Sosioloji Araşdırmalar Mərkəzi yaradıldı. Bununla yanaşı, hazırda respublikanın güc strukturları sistemində psixoloji və sosioloji tədqiqatlar aparan çoxsaylı struktur bölmələri də yaradılmaqdadır [14].

Belarusda aparılan hərbi sosioloji tədqiqatların istiqamətləri, ilk növbədə, hərbi kollektivlərdəki sosial-psixoloji proseslər, hüquq-mühafizə orqanlarında və bölmələrdəki intizam, həmçinin formalaşdırılan döyüş missiyalarının səmərəliliyinin artırılması yollarının araşdırılmasına yönəlmişdir.

Azərbaycanda ordu quruculuğu prosesində hərbi sosiologiyanın realizə imkanları

Ordu quruculuğu Azərbaycan Respublikasının tarixində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmiz dünyada çoxəsrlik ordu quruculuğu ənənələrinə malik olan ölkələrdəndir. Azərbaycanda ordu quruculuğunun yeni mərhələsi dövlətimizin müstəqilliyini yenidən bərpa etdiyi dövrə təsadüf edir. Xüsusən də ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi bu prosesə təkan verdi.

Məhz bu böyük şəxsiyyətin yürütdüyü ardıcıl, məqsədyönlü siyasət nəticəsində Azərbaycan ordusu kiçik, başıpozuq silahlı dəstələrdən mütəşəkkil orduya, güc mərkəzinə çevrilməyi bacardı.

Orduda normal daxili münasibətlərin qurulması, sosial əlaqələrin düzgün tənzimlənməsi və vahid komandanlıq əsasında idarəetmənin təşkili ölkə rəhbəri Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində idi.

70 illik sovet hakimiyyəti Azərbaycan xalqının milli döyüşkənlik ruhunu zəiflətmək üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə etmişdi. Buna görə də, ölkəmizin ərazisində fəaliyyət göstərən Sovet ordusunun hərbi birləşmələrində sosial əlaqələrin, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin öyrənilməsi totalitar rejimin siyasi rəhbərliyini narahat etmirdi.

SSRİ dönəmində Azərbaycanda ordudan başqa, bütün idarə və müəssisələrdə formal missiya yerinə yetirsə də, sosioloji sorğu mərkəzləri fəaliyyət göstərirdi. Lakin hərbi birləşmələrdə analoji qurumların yaradılmasına ehtiyac duyulmamışdı. Başqa sözlə, Belarusda, eləcə də Rusiyanın özündə olduğu kimi Azərbaycanda hərbi sosioloji mərkəzin yaradılmasından söhbət gedə bilməzdi.

Yalnız ölkəmiz müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra hərbi sosiologiyanın xüsusi sosioloji nəzəriyyə - elm sahəsi kimi tətbiqinə şərait yarandı. Bu məqsədlə Heydər Əliyev adına AAHM-də ümumi hərbi sosiologiya fənninin tədrisinə başlandı.

Hazırda Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin tabeçiliyində olan bütün qoşun növlərində, hərbi birləşmələrdə və birliklərdə, habelə hərbi təhsil müəssisələrində şəxsi heyətin əhval-ruhiyyəsinin, döyüş hazırlığının, maddi təminatın, rəhbərliyin tabeliyində olanlara qarşı münasibətinin öyrənilməsi üçün hərbi-sosioloji sorğu metodlarından istifadə olunur.

Xüsusən də orduda mövcud sosial münasibətlərin səviyyəsinin tədqiq edilməsi – tabelik münasibətində olanların öz rəhbərliyi barəsində fikir və düşüncələrinin, mülahizə və təkliflərinin obyektiv şəkildə öyrənilməsi məqsədilə anonimliyi özündə ehtiva edən anket sorğularının keçirilməsinə üstünlük verilir. Orduda sorğular, adətən, sosioloqlar tərəfindən deyil, ordu psixoloqları tərəfindən keçirilir. Nəticələrin ümumiləşdirilməsi və analiz edilməsi isə bilavasitə komandanlığın nəzarəti altında aparılır.

Lakin təəssüflər olsun ki, hələ də Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində mərkəzləşmiş hərbi-sosioloji mərkəz yoxdur.

Ordu quruculuğu prosesində aparıcı həlqələrdən biri də hərbi təhsil hesab edilir. Hərbi təhsil orduda daha çox yuxarı rəhbərliyin qayğısına ehtiyac duyulan bir sahədir. Gələcəkdə orduya rəhbərlik etməli olan potensial zabitlər – hazırkı kursantlar sosial əlaqələr zəncirini burada qurur, yoldaşlıq, dostluq, əməkdaşlıq kimi münasibətlər sisteminə daxil olurlar.

Hazırda hərbi təhsil müəssisələri içərisində müstəsna yerlərdən birini də ulu öndərimiz Heydər Əliyevin yadigarı olan Cəməlid Naxçıvanski adına Hərbi Lisey tutur. O, öz fəaliyyətini günün tələbləri səviyyəsində qurmağı bacarmışdır.

Burada dövlətimizin gələcəyi olan yeniyetmə gənclərə ümumi dünyagörüşünü özündə əks etdirən elmlərlə yanaşı, peşəkar zabitlər tərəfindən hərbi peşənin sirləri də öyrədilir. Daim yuxarı komandanlığın qayğısını öz üzərində hiss edən kursantların ətrafındakılarla düzgün münasibət qurmaları üçün ardıcıl, məqsədyönlü tərbiyəvi iş aparılır. Hərbi liseydə şəxsi heyətlə tabeçilik münasibətləri aşağıdakı şəkildə qurulmuşdur:

Kursantlara pedaqoji kollektivin hər bir fərdi – istər müəllimlər, istər tərbiyəçilər, istərsə də zabitlər tərəfindən vətənpərvərlik, torpağa, dövlətə sevgi kimi ali dəyərlərlə yanaşı, qarşılıqlı sosial münasibətlərin bütün parametrləri də aşılır. Müəyyən olunmuş zaman kəsimində onların mövcud sosial problemlərinin öyrənilməsi üçün tətbiq edilən hərbi sosioloji metodlar optimal çıxış nöqtəsi kimi qəbul edilə bilər. Xüsusən də sosioloji sorğu metodunun üstünlüyü bu məsələdə danılmazdır.

Hazırda hərbi təhsil müəssisəsində kursant heyəti ilə keçirilən anket sorğuları zamanı daha çox aşağıdakı suallardan istifadə olunur:

1. Komandirlərin sizə qarşı münasibəti necədir?
2. Komandirinizə müraciət etdikdə sizin müraciətinizə baxılırmı?
3. Yuxarı komandanlığa şikayət etdikdə təzyiqlərə məruz qalırsınız mı?
4. Mənfi tərəfə hansı müəllimi (tərbiyəçini) qeyd etmək istərdiniz?
5. Kursda hansı kursant sizinlə oxumağa layiq deyil? və s.

Məhz bu sosioloji tədqiqatın nəticəsində mövcud problemlər aradan qaldırılır, sosial münasibətlərin tənzimlənməsi üçün optimal imkanlar açılır. O da qeyd edilməlidir ki, kursant heyəti ilə keçirilmiş sorğuların nəticələrinin doğruluğu təqribən 70-80 % arasında dəyişir. Çünki sorğuda daha çox açıq suallardan istifadəyə üstünlük verilir, “süzgəc” suallardan istifadə olunmur. Əgər belə olsaydı, nəticələr təqribən 95 % təşkil edərdi.

Bu suallar standart, şablon olaraq götürülmür, adətən, dövrün, zamanın, yuxarı komandanlığın tələbindən asılı olaraq dəyişdirilir. Hərbi kollektivdə keyfiyyət göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsinə yönəldilmiş bütün mümkün vasitələrdən istifadə olunur. Xüsusən də tədrisə yeni kursant heyəti gələndə ilk bir neçə ay ərzində onların kollektivə adaptasiya səviyyəsini öyrənmək üçün mütəmadi olaraq sosioloji sorğular keçirilir.

Nəticə

Bu gün ölkəmizdə aparılan ordu quruculuğu prosesi dünyanın aparıcı dövlətlərinin təcrübəsindən faydalanaraq AR Silahlı Qüvvələrində bilavasitə Müdafiə Nazirliyinin tabeliyində hərbi-sosioloji tədqiqatlar mərkəzinin yaradılmasını labüd edir.

Ölkəmizdə hərbi sosioloji inkişaf üçün böyük potensial vardır. Gələcəkdə orduda hərbi sosiologiyanın imkanlarından daha geniş şəkildə istifadə edilməsi komandanlığa aşağıdakı məsələlərin həllində yardımçı ola bilər:

- Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin ümumi fəaliyyətini öyrənmək;
- hərbçilərin yaşayış və xidmət şəraitinin öyrənilməsi, xidmətin müxtəlif aspektləri ilə məmnunluq səviyyəsini müəyyənləşdirmək;
- hərbçilərin mənəvi-psixoloji vəziyyətinin təhlili və onun təkmilləşdirilməsi üçün hərbi komandanlığın təkliflərinin hazırlanması;
- müqavilə əsasında hərbi xidmət keçən hərbi qulluqçulara münasibətdə sağlam mənəvi və psixoloji mühit yaratmaq üçün ən effektiv tədbirlərin görülməsi;
- xidməti motivasiyanın yüksəldilməsi və stimullaşdırma meyarlarını gücləndirmək.

Ədəbiyyat

1. Война и армия: филос.-социол. очерк / В. М. Бондаренко (и др.), М.: Воениздат, 1977, 415 с.
2. Образцов И.В. Военная социология в России: история, современное состояние и перспективы // Социологии и социальной антропологии, 1998, № 3, с. 91–107.
3. Siebold G.L. Core Issues and Theory in Military Sociology // Political and Military Sociology, 2001, Vol. 29, № 1, pp. 140–159.
4. Образцов И.В. Военная социология: проблемы исторического пути и методологии // Социологии и социальной антропологии, 1994, № 1, с. 88–89.
5. Соловьев С.С. Основы практической военной социологии, М., 1996, 239 с.
6. Алесин А. Не количеством, а качеством // Белорусы и рынок, 2010, №3 (<http://www.belmarket.by/ru/61/125/4652>).
7. Ведерников В.Н. Военная социология: вопросы теории, методологии, истории и практики, М.: ГАВС, 1994.

8. Шведков О. Социология на военной службе // Независимое воен. Обозрение, 2012, 23 нояб. (http://nvo.ng.ru/concepts/2012-11-23/13_sociology.html).
9. Sultanov V., Musayev V. Hərbi kollektivə idarəetmə psixologiyası // Hərbi bilik, 2014, № 4, s. 56.
10. Хантингтон С. Офицерская служба как профессия // Отечественные записки, 2002, № 8, (<http://www.strana-oz.ru/2002/8/officerskaya-sluzhba-kak-professiya>).
11. Беляев А.М. Военная социология: проблемы методологической рефлексии // Социологии и социальной антропологии, 2002, № 12, с. 68–72.
12. Коноплев В. Методологические основы и проблемы военно-социологических исследований // Воен. мысль, 1971, № 2, с. 38–47.
13. Ладанов И. Социологические исследования в армии США // Воен. зарубежник, 1967, № 5, с. 64–69.
14. Военная школа Беларуси: традиции и современность / Бобриков С.В. (и др.); редкол.: Белова Т.В. (гл. ред.) (и др.), Минск: ВА РБ, 2010, с. 306–312.
15. Callaghan J. Military Sociology at the Beginning of the 21st Century – Setting out for New Horizons? // Armed Forces and International Security: Global Trends and Issues / editors: J. Callaghan, F. Kernic, Muenster: Lit., 2003, pp. 45–58.
16. Корф Н.А. Общее введение в стратегию, понимаемую в обширном смысле. Этюды по философии военных наук, М.: URSS, 2012, 129 с.

Аннотация

Место и роль военной социологии в формировании армии Найба Шамшиева

Статья посвящена научно–теоретическому исследованию военной социологии, играющей важную роль в урегулировании социальных отношений в военных коллективах в процессе формирования армии. Автор доводит до внимания актуальность поставленного вопроса на примере стран часто использующих возможности военной социологии в своих Вооружённых силах. А также отмечается необходимость развития практических возможностей военной социологии на фоне формирования армии в нашей стране и в итоге автор выдвигает свои концептуальные предложения.

Ключевые слова: военная социология, формирование армии, социальные отношения, военная культура, военная специальность, военное образование.

Abstract

The role of military sociology in the formation of army Naiba Shamshiyeva

This article is dedicated to scientific theoretical research of the role of military sociology in the regulation of social relations within military staff during the process of formation of army. The author tries to demonstrate the topicality of this matter by referring to countries which are constantly applying the potential of military sociology in their Armed Forces. The article underlines the need to expand the application of military sociology within the ongoing modernization of our country 's army and is concluded with conceptual proposal on this matter.

Keywords: military sociology, formation of army, social relations, military profession, military culture, military education.

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 31.10.2017
Çapa qəbul edilmişdir: 13.11.2017*

UOT 378

HEYDƏR ƏLİYEV ADINA AZƏRBAYCAN ALİ HƏRBİ MƏKTƏBİN KURSANTLARININ ŞƏXSİYYƏT KİMİ FORMALAŞMASINDA PEDAQOJİ ÜNSİYYƏTİN ROLU

ped.ü.f.d., dosent Şahrza Ağayev

Gülnur Əhmədova

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Email: shahrza-a@gmail.ru

ahmadova778@gmail.com

Xülasə. Məqalədə pedaqoji ünsiyyətin tərbiyə olunmasının əhəmiyyəti, onun məqsəd və vəzifələri, bu sahədə müəllim-kursant münasibətlərinin düzgün qurulması göstərilir, həmçinin qruplar üzrə işin ziddiyyətləri və keyfiyyət göstəriciləri aşkarlanır. Bütün bunlar mütəxəssislər arasında münasibətlərin qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə və ahəngdar şəxsiyyətin formalaşmasında ünsiyyətin mühüm rolunu aydınlaşdırmağa imkan verir.

Açar sözlər: pedaqoji ünsiyyət, peşə, ünsiyyətin xüsusiyyətləri, pedaqoji texnologiyalar, səriştə.

Kursantların pedaqoji prosesdə şəxsiyyət kimi formalaşması aktual problem kimi həmişə əhəmiyyət kəsb etmişdir. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, kursantların pedaqoji prosesdə əməkdaşlığının təşkilində müəyyən çətinliklər vardır. Bunun səbəbi ənənəvi təlim metodlarından interaktiv texnologiyalara keçidin təşkilində səriştənin olmamasıdır.

Didaktik mahiyyət daşıyan bu problemə həsr olunmuş məqalədə pedaqoji prosesdə kursantların ünsiyyətinin yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə reallaşdırılmasının nəzəri və praktik əhəmiyyəti öz elmi şərhini tapmışdır. Burada induktiv tədqiqat metodlarının imkanlarından istifadə olunmuşdur.

İnsanlar birgəyaşayış və birgəfəaliyyət zamanı daima qarşılıqlı informasiya mübadiləsi aparır, sözlə ünsiyyətə girirlər. İnsanın bütün fəaliyyətlərində ünsiyyət zəruri şərt kimi özünü göstərir. Ünsiyyət olmadan insanların birgə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi mümkün deyildir.

Pedaqoji psixologiyanın nəzəri və praktik məsələləri kimi problemin mahiyyətinə yanaşmağı məqsəduyğun sayırıq. Pedaqoji psixologiyanın nəzəri məsələlərinə təlim-tərbiyə prosesində öyrənmələrin psixi inkişafının imkanlarını və bu sahədə ümumi qanunauyğunluqların müəyyənləşdirilməsi aid edilir. Burada kursantların yüksək elmi dünyagörüşünə, onların şüuruna xas olan keyfiyyətlərlə formalaşdırılmasının ən optimal elmi yollarını müəyyənləşdirmək də pedaqoji psixologiyanın nəzəri vəzifələrindəndir. Tədris prosesinin idarə olunmasının psixoloji cəhətləri, təlim və əqli inkişafın qarşılıqlı əlaqəsi, kursantların zəruri bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi isə pedaqoji psixologiyanın praktik vəzifələrindəndir. Kursantlarda pedaqoji ünsiyyətin tərbiyə olunmasında müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin, səmərəliliyinin psixoloji nəticələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “İnsan-insan” tipli peşələrdən fərqli olaraq, müəllimlik peşəsi əməyinin obyektində, onun məqsəd və vəzifələrində, vasitə və yollarında, nəticəsində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. “İnsan-insan” tipli peşələrdə əməyin əsas məzmununu qarşılıqlı münasibətlər, təsir əlaqələrinin qurulması təşkil edir. Burada insanlarla “dil tapmaq” prinsipi başlıca rol oynayır. Konkret olaraq müəllim bu məqsədlə aşağıdakı şəxsi keyfiyyətlərdən faydalanmalıdır:

- yaxşı əhval-ruhiyyə;
- kursantların məqsəd və vəzifələrini başa düşmək;
- onların qarşılıqlı münasibətlərini araşdırmaq;
- kursantların şəxsi keyfiyyətlərini öyrənmək;
- səbir, hövsələ, təmkin, mülayimlik, kursantları dinləməyi bacarmaq [1].

Müəllim əməyinin obyektinə mənəvi həyat aləminə malik olan insandır (kursantdır). Kursant pedaqoji prosesin fəal iştirakçısı olmaqla yanaşı, daim inkişaf edir.

Pedaqoji məqsəd və vəzifələrin standart xarakter daşması qeyri-mümkündür. Çünki öyrənənlərdə çoxcəhətli inkişafın tələblərinə konkret məqsəd və vəzifələr cavab verə bilməz. Müəllim əməyinin nəticəsi yetişdirilən kursantların bir şəxsiyyət kimi necə formalaşmaları, biliklərə yiyələnmək və tərbiyəlilik səviyyələri ilə müəyyən olunur. Müəllim əməyini təhlil edərkən pedaqoji fəaliyyət və ünsiyyət, pedaqoji məqsəd və situasiya, pedaqoji fəaliyyətin priyomları kimi mühüm anlayışlara istinad olunmalıdır [2].

Kursantlarda pedaqoji ünsiyyət müəllimin onlarla təlim və tərbiyə prosesində həyata keçirdiyi peşə ilə bağlı olan qarşılıqlı əlaqəsidir. Peşə - insanın fiziki və mənəvi qüvvəsinin tətbiq sahəsi olub, xüsusi hazırlıq və iş təcrübəsi nəticəsində nəzəri biliklərə və təcrübə vərdişlərə yiyələnmiş insanın əmək fəaliyyətidir.

Bu baxımdan, müəllimin peşə fəaliyyətində akademik, didaktik, ünsiyyət, konstruktiv, təşkilatçılıq və iradi-emosional qabiliyyətlər ahəngdarlıq təşkil etməlidir. Kursantlarda pedaqoji ünsiyyətin təlim-tərbiyə prosesində düzgün və uğurla həyata keçirilməsində müəllimin peşə ilə bağlı olan qabiliyyətlərinin hər birinin mühüm tərbiyəvi təsir imkanları vardır.

Tərbiyəvi ünsiyyət dedikdə, tərəflərdən birinin digərinə məqsədyönlü təsir göstərməsi başa düşülür. Bu zaman müəllim daha yaxşı bilir ki, öz həmsöhbətini (kursantı) necə inandıra bilər və ona nəyi öyrətməyə çalışır.

Akademik qabiliyyət – geniş və dərin biliyə malik olmaqda, elmin son nailiyyətlərini öyrənməkdə və kursantlara çatdırmaqda ifadə olunur.

Didaktik qabiliyyət – bilikləri öyrətmə bacarığında, pedaqoji-metodik ustalığa yiyələnməkdə özünü göstərir.

Ünsiyyət (kommunikativ) qabiliyyəti – kursantlara öz həmkarları ilə, valideynlərlə düzgün münasibət yaratmaqda, demokratik yanaşma üslubunda və hər bir kursanta fərdi yanaşma bacarığında ifadə olunur.

Konstruktiv qabiliyyət – özünün və kursantların (kollektivin) fəaliyyətini düzgün planlaşdırmaqda, çətinlikləri əvvəlcədən duyub, onları aradan qaldırmağa hazır olmaqda ifadə olunur.

İradi-emosional qabiliyyət – müəllimin özünü, hisslərini düzgün idarə etməkdə, mülayimlik və ciddiliyi uzlaşdırmaqda, səbirli olmaqda ifadə olunur.

Müəllim hər sahədə qabiliyyətləri ilə (bilik və bacarığı, geyimi, davranış və rəftarı, ünsiyyəti, qarşılıqlı ünsiyyət tərzini, təşkilatçılıq və s.) yetirmələrinə nümunə olmalıdır [3].

Pedaqoji ünsiyyət kursantın hərtərəfli inkişafına, onun şəxsiyyət kimi formalaşması üçün şərait yaradılmasına xidmət edir. Kollektivdəki sosial-psixoloji prosesləri idarə etməyə və səmərəli psixoloji iqlim yaratmağa imkan verən pedaqoji ünsiyyətin yaradılması müəllimin səriştə və peşəkarlığından asılıdır. O, pedaqoji ünsiyyətin mahiyyəti, onun sosial-psixoloji mexanizmlərinin elmi-pedaqoji əsaslarını mükəmməl mənimsəməklə yanaşı, kursantlarla qarşılıqlı fəaliyyət zamanı qazandığı bilik və bacarıqlardan peşə qabiliyyətləri əsasında səmərəli istifadə etməlidir.

Ünsiyyətin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən pedaqoji ünsiyyət funksiyasına görə sosial-psixoloji ədəbiyyatda malik olduğu üç mühüm cəhətinə (informasiya mübadiləsi, başqa adamın davranışını tənzim etmək, şəxsiyyətlərarası anlama) görə seçilir.

Ünsiyyət zamanı həyata keçirilən informasiya mübadiləsində iki tərəf (məlumatı, informasiyanı verən və məlumatı qəbul edən) iştirak edir. Birinci tərəf (öyrədən) - informasiyanı verən (kommunikator), ikinci tərəf (öyrənən) - informasiyanı qəbul edəndir.

Ünsiyyət prosesində müəllim və kursant arasında informasiya mübadiləsi ilə yanaşı, qarşılıqlı qavrama və anlama da təmin olunur. Bu, ünsiyyətin perseptiv cəhətini təşkil edir. Ünsiyyətin perseptiv cəhəti heç də onun digər cəhətlərindən az əhəmiyyətə malik deyildir.

Ünsiyyətin kommunikativ, interaktiv və perseptiv tərəflərinin fərqləndirilməsi bu sahədə aparılan tədqiqatın keyfiyyətinə, səbəb nəticə əlaqələrinə, ümumi və xüsusi cəhətlərə, induktiv və deduktiv biliklərin formalaşdırılmasına öz müsbət təsirini göstərir. Ünsiyyətin kommunikativ tərəfi onun, ilk növbədə, informasiya mübadiləsini ifadə edir.

Ünsiyyətin interaktiv tərəfi onun qarşılıqlı təsir prosesi olmasını göstərir. Bu o deməkdir ki, insanlar ünsiyyətdə olarkən yalnız bir-birilərinə məlumat ötürmür, həmçinin müxtəlif səviyyələrdə qarşılıqlı psixoloji təsir göstərirlər.

Ünsiyyətin perseptiv tərəfi isə insanların ünsiyyət prosesində bir-birilərinə qavraması və anlamasını nəzərdə tutur. Belə qavrayış prosesi isə sosial persepsiya adlanır və özünəməxsus sosial-psixoloji xüsusiyyətlərə malikdir.

Həqiqi ünsiyyət o zaman mümkün olur ki, qarşılıqlı təsir prosesinə daxil olan insanlar özlərinin qarşılıqlı anlama səviyyələrini qiymətləndirə, tərəf-müqabillərinin hansı keyfiyyətlərə malik olması barədə özlərinə hesabat verə bilsinlər. Bu səbəbdən, ünsiyyətin iştirakçıları şüurlarında bir-birinin daxili aləmini yaratmağa, hissələrini, davranış motivlərini, əhəmiyyətli obyektlərə münasibətini anlamağa cəhd göstərməlidirlər. Qavrama və anlamanın nə qədər dəqiq və ətraflı olması qarşılıqlı münasibətlərin səmərəli xarakter daşması ilə düz mütənəsbətdir.

Pedaqoji ünsiyyətin xarakteri və məzmunu mühüm vasitə kimi müxtəlif amillərlə (müəllimin fərdi ünsiyyət üslubu, mövqeyi) bağlıdır. Konkret bir şəxsiyyət kimi hər bir müəllimdə ünsiyyətin təşkilati priyom və metodları nisbətən sabit şəkildə formalaşır. Kommunikativ məsələni həll etməyə yönəldilmiş bu cür davamlı keyfiyyətlər fərdi ünsiyyət üslubu adlanır.

İnsanlar arasında informasiya mübadiləsini təmin edə biləcək vasitələr iki qrupda birləşdirilir. Birinci qrup kommunikasiya vasitələridir. Dilin köməyi ilə bağlı olan vasitələrdir. Bu cür kommunikasiya vasitələrini verbal kommunikasiya vasitələri adlandırırlar. Dil vasitəsilə insanlar arasındakı ünsiyyət prosesi nitq adlanır. İkinci qrup kommunikasiya vasitələri dildən, nitqdən kənar vasitələrdir. Bu cür vasitələr qeyri-verbal kommunikasiya vasitələri adlandırılır. Onlara müxtəlif ifadəli hərəkətləri, mimikası, işarələr sistemini və s. aid etmək olar.

Tədqiqatçılar ünsiyyətdə demokratik üslubu yüksək qiymətləndirirlər. Belə rəhbərlik üslubunda öyrənən subyekt kimi qavranılır. Bu cür rəhbərlik üslubuna malik olan müəllim kollektivlə razılaşırlar.

Laqeyd rəhbərlik üslubuna malik olan müəllimlərin öyrənənlərlə ünsiyyəti kortəbii xarakter daşıyır. Öyrənənlər tərəfindən diktə olunur, müəllim onların işinə qarışmamağa çalışır.

Müəllimlə öyrənənlərin qarşılıqlı ünsiyyətinin səmərəliliyi kollektivin düzgün idarə olunmasını, onun üzvlərinin tərbiyə işinin təşkili və nəticəsinin keyfiyyətini yüksəldir. Pedaqoji prosesdə qarşılıqlı ünsiyyətin səmərəliliyinə görə müəllimlər şərti olaraq dörd qrupa bölünür:

Birinci qrupa öyrənənlərlə daima ünsiyyətdə olan müəllimlər aid edilir. Belə müəllimlər təkcə dərstdə, məktəbdə, təlimlə bağlı məsələləri həll edərkən öyrənənlərlə ünsiyyətdə olmaqla kifayətlənmir. Bu ünsiyyət forması öz səmərəliliyi, öyrənənlərə müəllimin inamı ilə fərqlənir. Həmin müəllimlər demokratik rəhbərlik üslubuna malik olurlar.

İkinci qrupu öyrənənlərlə qarşılıqlı ünsiyyətdə ən çox təlim prosesində məşğul olan müəllimlər təşkil edir, təlimdən kənar vaxtlarda isə ünsiyyət müntəzəm xarakter daşıyır.

Üçüncü qrup müəllimlər, adətən, öyrənənlərlə yaxın ünsiyyət saxlamağa cəhd göstərir. Ünsiyyətə cəhd göstərməsinə baxmayaraq, öyrənənlər onlara inanmadıqlarına görə qarşılıqlı ünsiyyət baş tutmur.

Dördüncü qrup müəllimlər öyrənənlərlə çox məhdud işgüzar ünsiyyətlə kifayətlənirlər. Belə müəllimlər öyrənənlərlə ünsiyyətə can atmadıqları üçün, onlar da ürək sözlərini deməyə, məsləhətləşməyə meyil göstərmirlər.

Kursantlarda pedaqoji ünsiyyətin tərbiyəsi mənəvi keyfiyyətlərin məcmusudur. O, ahəngdar şəxsiyyət tərbiyəsinin tərkib hissələrindən biri olub əqli tərbiyə, elmi dünyagörüşü tərbiyəsi, ideyasiyasi tərbiyə, əxlaq tərbiyəsi, estetik tərbiyə, əmək tərbiyəsi, fiziki tərbiyə, hüquq, iqtisadi və ekoloji tərbiyə növləri ilə qırılmaz əlaqədədir. Bunların məcmusu ahəngdar şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Zabitlərlə kursantların pedaqoji ünsiyyətinin tərbiyə olunması ilə bağlı zəruri tələblərin nəzəri və praktik cəhətdən həyata keçirilməsi aşağıdakı keyfiyyətlərlə səciyyələndirilir:

– vətənpərvərlik: zabit hər şeydən əvvəl öz vətəninə və xalqına sədaqətli olmalı, vətən uğrunda hər an öz gücünü, enerji və bacarığını sərf etməli, lazım gələrsə, həyatını da qurban verməlidir;

–yüksək intizam və icraçılıq qabiliyyəti: daxili intizam, rəislərin əmrini vaxtında və dəqiq yerinə yetirmək qabiliyyəti, vicdanlı və düzgün olmaq zabit üçün mühüm keyfiyyətlərdir. Bu keyfiyyətlərə yiyələnməyən zabit öz fəaliyyətini nə sülh, nə də müharibə dövründə layiqincə həyata keçirə bilməz. Yalnız intizamlı şəxslər öz iradəsini gücləndirə bilir, cəsarət və inadkarlıq nümayiş etdirir, istənilən şəraitdə fəaliyyət göstərərək döyüşü qələbəyədək çatdırmağı bacarır;

–təşəbbüskarlıq və sərbəstlik: istənilən döyüş şəraiti zabitdən fəaliyyət və güclü düşüncəyə söykənən qərar, daha böyük cəsarət göstərmək, özünü doğruldacaq riskli hərəkət etmək tələb edir. Verilməmiş tapşırıqın həlli zamanı zabitin sərbəstliyi ona verilən hüquq və vəzifələrin həddi ilə müəyyənləşir. Ağıllı təşəbbüskarlıq və dəyərli fəaliyyət üçün Silahlı Qüvvələrdə kiməsə hədd qoyula bilməz;

–komandir iradəsi və təşkilatçılıq qabiliyyəti: müharibə şəraitində komandir və ya rəis şəxsi heyəti öz iradəsinə tabe etdirərkən onun çətin döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirmə bacarığı, düzgün qərar qəbul etməsi və mövqə möhkəmliyi birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir.

Güclü iradə, yüksək təşkilatçılıq, işgüzarlıq, məqsədə nail olmaq üçün inadçılıq əsl zabit xarakterinə xas xüsusiyyətlərdir. Bu xüsusiyyətlər birləşdikdə səmərə verir. Komandirə möhkəm iradə ilə yanaşı, əməliyyat məqsədinə nailolma üsulu, düzgün seçimetmə bacarığı, qüvvə və vasitələri düzgün bölüşdürmək, qoşun fəaliyyətini uzlaşdırılmış halda hərtərəfli təmin etmək üçün səriştə və peşəkarlıq xüsusiyyətləri xasdır.

–yüksək hərbi-texniki mədəniyyət və peşə bacarığı: hərbi sahədə müntəzəm baş verən böyük dəyişikliklər orduya çağırılan gənclərdən yüksəkkeyfiyyətli ümumi təhsil səviyyəsi tələb edir. Çünki qısa müddət ərzində mürəkkəb texnika və silahları idarəetmə sirlərini öyrənmək üçün diqqət və yarıdıcı təfəkkür lazımdır. Bu işdə öyrətmənin yollarını yeni pedaqoji texnologiyalar vasitəsilə həyata keçirən zabitlərin səriştə və peşəkarlığına ciddi ehtiyac vardır;

–tabeliyində olanları öyrətmək və tərbiyələndirmək bacarığı: əsgərlərlə düzgün işləmək metodlarını aşılamaq, onları öyrətmək və tərbiyələndirmək zabitlərin ən mühüm vəzifələrindəndir [4].

Nəticə

Hərbi pedaqoji prosesdə hər iki tərəfin səmərəli fəaliyyəti qarşılıqlı ünsiyyətin təşkili səviyyəsindən və təlim texnologiyaların tətbiqi imkanlarından asılıdır. Kursantlarda pedaqoji ünsiyyətin tərbiyə olunması bu sahədə qazanılan nəzəri bilik və praktik bacarıqlarla şərtlənir. Problemin aktuallığı onun geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilməsini zəruri edir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ş., Məmmədova S. Texniki-peşə təhsili müəssisələrində təlimin təşkilinin didaktik məsələləri. Bakı: Nasir, 2010, 204 s.
2. Həmzəyev M. Pedaqoji psixologiya. Bakı: Maarif, 1991. 296 s.
3. Abbasov A. Pedaqogika. Bakı: Mütərcim, 2013. 360 s.
4. Ağayev Ş., Həşimov E., Talıbov Ə. Hərbi təhsildə müasir pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2017, 160 s.

Аннотация

Роль педагогической коммуникации в формировании личности курсантов Азербайджанского Высшего Военного Училища имени Гейдара Алиева Шахрза Агаев, Гулнур Ахмедова

В статье показаны важность просвещения педагогической коммуникации, ее цели и задачи, правильная организация взаимоотношений курсантов с учителями, а также выявлены противоречия и качество работы в группах. Все это позволяет определить закономерность,

отношений между специалистами, а также выяснить важную роль коммуникации в формировании гармоничной личности.

Ключевые слова: педагогическая коммуникация, профессия, особенности общения, педагогические технологии, компетенция.

Abstract

**The role of pedagogical communication in the formation of cadets' personality
in Azerbaijan High Military school named after Heydar Aliyev
Shahrza Aghaev, Gulnur Ahmadova**

The purpose of the article is to show the importance of educating pedagogical communication, its goals and objectives, the proper organization of relations with teachers, and to identify the contradictions, quality of work in groups. All these allow us to determine the legitimacy of relations between specialists, as well as to clarify the role of communication in the formation of a harmonious personality.

Keywords: pedagogical communication, profession, communication features, pedagogical techniques, competence.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 04.11.2017

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 10.11.2017

Çapa qəbul edilmişdir: 12.12.2017

HƏRBİ TƏHSİLİN PROBLEMLƏRİ HAQQINDA

polkovnik-leytenant Firdovsi Baxşəliyev

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

E-mail: firdovsi.baxsheliyev@gmail.com

Xülasə. Məqalədə ali hərbi təhsilin təkmilləşdirilməsi və modernləşdirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılır, hərbi kadr hazırlığı prosesində mülki ali məktəblərlə qarşılıqlı əlaqələrin qurulması məsələləri və bu istiqamətdə bəzi təcrübələr nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: hərbi təhsil, ali təhsilin idarə olunması, hərbi kadr hazırlığı.

Müstəqil dövlətin atributlarından biri olan güclü və müasir tələblərə cavab verə biləcək silahlı qüvvələrin yaradılmasında hərbi təhsil sisteminin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Bildiyimiz kimi, hərbi təhsil Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyini və müdafiəsini təmin edən xüsusi strateji fəaliyyət sahəsi olmaqla sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mərhələlər üzrə fasiləsiz mənimsənilməsinə təmin edən təlim və tərbiyə prosesidir [1].

Ümummilli lider Heydər Əliyev 2001-ci il avqustun 26-da Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi və Ali Hərbi Təyyarçılıq Məktəbi məzunlarının buraxılışına həsr olunmuş mərasimdəki nitqində demişdir: “Ordu quruculuğu asan iş deyildir. Müstəqillik əldə etmiş hər bir ölkə, azadlığa çıxmış hər bir xalq öz dövlətinin bütün təsisatlarını yaradır. Məlumdur ki, ötən illərdə müstəqil Azərbaycan bütün bu təsisatları yaradıbdır. Müstəqil dövlət kimi, hüquqi-demokratik dünyəvi dövlət kimi Azərbaycan artıq öz hakimiyyət orqanlarını yaradıb, onlar səmərəli fəaliyyət göstərir və Azərbaycanın müstəqilliyinin inkişaf etməsi üçün, dövlətçiliyinin möhkəmlənməsi üçün üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirirlər. Bu sırada görülən bütün işlərdən ordu quruculuğu ən çətin, ən mürəkkəb bir sahədir. Əgər nəzərə alsaq ki, Azərbaycan on il bundan öncə dövlət müstəqilliyini əldə edəndə Ermənistan silahlı qüvvələrinin təcavüzünün qarşısını almaq üçün müharibə edirdi və onun mütəşəkkil hərbi hissələri, ordusu yox idi, onda, təsəvvür etmək olar ki, bu illərdə Azərbaycanda ordu quruculuğu sahəsində nə qədər böyük, ağır və çətin yol keçmişik” [2].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının (ADNA) 90 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki çıxışında demişdi: “Bildiyiniz kimi, dövlətin təhsil məsələlərinə olan diqqətini biz, eyni zamanda, təhsilə ayrılan xərclərlə də ölçə bilərik. Bu xərclər ildən-ilə artır və Azərbaycanın dövlət büdcəsində təhsil xərcləri hərbi xərclərdən sonra ikinci yerdədir. Əgər Azərbaycan müharibə vəziyyətində olmasaydı, çox güman ki, təhsil xərcləri birinci yerdə olacaqdı. Biz təhsilə ayrılan xərclərdən çox böyük səmərə ilə istifadə etməliyik. Bir daha demək istəyirəm ki, son illər Azərbaycanda bu sahədə dərinləşən islahatlar düzgün istiqamətdə aparılır. Biz bütün dünyada gedən prosesləri bilirik, izləyirik və ölkəmiz üçün ən məqbul variantı seçməklə təhsilimizin səviyyəsini artırmalıyıq” [3].

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik edərkən onu narahat edən məsələlərdən biri də hərbi kadrların çox az olması idi. Hələ çar Rusiyası dövründə azərbaycanlıların azadlıq eşqinin məhv edilməsi üçün gənclər hərbi xidmətə cəlb edilmir, onlara mübarizə əzmini unutturmağa çalışırdılar. Bu siyasət sovet hökuməti dövründə də davam etdirilirdi. Ancaq ümummilli lider Heydər Əliyevin respublikamıza rəhbərlik etdiyi dövrlərdə ordu quruculuğu, milli hərbi kadrların hazırlığı məsələsi daim ön plana çəkilirdi. Ümummilli lider 1971-ci ildə böyük səylər nəticəsində general Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi məktəbin açılmasına nail oldu. O vaxt SSRİ-də iki belə məktəb vardı: Naximov və Suvorov adına hərbi məktəblər. Üçüncü belə məktəbin Azərbaycanda yaradılmasının böyük əhəmiyyəti vardı. Bu gün məktəbin məzunları arasında yüksək rütbəli zabitlər, generallar var. Eyni zamanda, Heydər Əliyev azərbaycanlı gənclərin Bakı Ali Birləşmiş Komandanlıq və Bakı Ali Hərbi Dənizçilik məktəblərində, eləcə də SSRİ-nin digər məktəblərində oxuması üçün tədbirlər gördü. Heydər Əliyevin SSRİ dövründəki ordu quruculuğu siyasəti müstəqillik qazandıqdan sonra da öz bəhrəsini vermişdir [4].

Azərbaycanda hərbi təhsilin təşkili “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu əsas götürülərək təşkil olunur. Qeyd olunan qanunda mükəmməl biliklərə malik, müstəqil və yaradıcı düşüncə vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirməyin əsas məqsəd olduğu bildirilir. Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşüncə vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək müasir təhsilin əsas məqsədləri sırasındadır [5].

Respublika Prezidenti İlham Əliyev bu məsələyə böyük önəm verərək qeyd edir: “Əlbəttə, qarşımızda duran bütün vəzifələri gerçəkləşdirməyə nail olmaq üçün bizə ilk növbədə, peşəkarlar lazımdır. Bütün sahələrdə peşəkarlar lazımdır. Hansısa mühüm bir istiqamətə peşəkar kadr gələn kimi biz o saat müsbət dinamika görürük. Müasir dünyada ölkənin uğurunu biliklər, elm, texnologiyalar və təhsil müəyyən edir” [6].

Müstəqil Azərbaycan təhsil sisteminin beynəlxalq sistemə inteqrasiyası üçün bu sahədə çoxlu dəyişikliklər, islahatlar gedir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, yeni əsrdə cəmiyyətin və insanların inkişafı üçün yaradıcı, müstəqil düşüncə və inkişaf edən şəxsiyyət formalaşmalı, yetişdirilməlidir.

İndi hər birimiz bilir ki, Azərbaycan təhsilinin qarşısında duran ən əsas məsələlərdən biri yüksək mədəniyyətli, mütərəqqi dünyagörüşlü, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət etməklə müstəqil və yaradıcı düşüncə qabiliyyətinə malik, vətənpərvər şəxsiyyət yetişdirməkdir [6].

Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasının məqsədi ölkədə səriş-təli təhsil verənlərə, ən yeni texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik, keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında qabaqcıl mövqə tutan təhsil sistemini yaratmaqdır. Ölkəmizin təhsil sistemi iqtisadi cəhətdən dayanıqlı və dünyanın aparıcı təhsil sistemlərinin standartlarına uyğun olmalıdır. Strategiyanın reallaşdırılması təhsilin məzmununun, kadr hazırlığının, təhsil idarəetmə sisteminin və təhsil infrastrukturunun qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə və Azərbaycanın inkişaf konsepsiyasına uyğun qurulmasına imkan verərək, ölkədə biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın bərqərar olmasını, informasiya cəmiyyətinin təşəkkülünü və ölkənin davamlı inkişafını təmin edəcəkdir [7].

Müasir dövrdə hərbi təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişafı Silahlı Qüvvələrin rəhbərliyinin və xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrinin qarşısında duran ən vacib tapşırıqlardan biridir. Milli ordumuz üçün vətənpərvər, savadlı, bacarıqlı və cəsarətli zabit kadrlarını dərin və hərtərəfli biliyə, yüksək mədəniyyət, dünyagörüşü və elmi-pedaqoji təcrübəyə malik professor-müəllim heyəti hazırlaya bilər. Bu baxımdan, zabit kadrlarının yetişdirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi və tədris prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində təhsil müəssisələrinin yüksək ixtisaslı professor-müəllim heyəti ilə komplektləşdirilməsi, onların peşəkarlıq və metodiki ustalıqlarının daim artırılması vacibdir və bu istiqamətdə məqsədyönlü işlər aparılmalıdır.

Müşahidələr göstərir ki, xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisələrində fəaliyyət göstərən hərbi PMH-nin hərbi-peşəkar hazırlığının kifayət qədər olmaması xarakterik hal almışdır. Belə ki, ali təhsil müəssisələrinin hərbi-texniki kafedralarının müəllim heyəti üçün psixoloji-pedaqoji biliklərin, humanitar yönümlü kafedralarda isə müəllimlərin hərbi və xüsusi elmlər üzrə biliklərinin olmaması və ya səthi olması xarakterikdir. Hərbi təhsil müəssisələrinin mülki müəllim heyətində isə bu nöqsanların hər ikisinin mövcudluğu müşahidə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, PMH hazırlığı prosesinin xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisələrinin xüsusiyyətlərindən irəli gələn bir sıra fərqləndirici cəhətləri vardır. Bunlara aiddir:

– PMH hazırlığının məqsədyönlü olması (zabit kadrlarının hazırlığında yüksək nəticələr əldə etməyə yönəldilmiş istiqamət). Zabit kadrları hazırlığının əsas məqsədlərindən biri, onlarda müəyyən hərbi-peşəkarlıq və mənəvi-iradi keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsidir ki, bu da həm sülh dövründə, həm də müharibə şəraitində elmi cəhətdən əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsinə, hərbi xidmətin çətinliklərini dəf etməyə, vətənin maraqlarını müdafiə etməyi ən uca və şərəfli vəzifə kimi müdafiə etməyə hazır olmalarını təmin etməlidir;

– PMH tərəfindən xüsusi təlim, tərbiyə və psixoloji hazırlıq metodlarından istifadə edilməsi;

– PMH-nin vəzifə və hüquqlarının hərbi nizamnamələr və normativ sənədlərlə məhdudlaşdırılması;

– PMH-nin öz vəzifə borclarını tələb olunan səviyyədə yerinə yetirməyən (yaxşı oxumayan) dinləyicilərə (kursantlara) qarşı nizamnamələr çərçivəsində təsir vasitələrindən istifadə etmək hüquqlarına malik olması. Belə ki, hərbi təhsil müəssisələrinin müəllimləri dərs zamanı dinləyicinin (kursantın) birbaşa rəisi hesab edilir və təkcə tədrisin keyfiyyətinə deyil, həm də dinləyicilərin intizamına, nizamnamələrin tələblərinin yerinə yetirilməsinə, təhlükəsizlik qaydalarına riayət olunmasına cavabdehlik daşıyır. Eyni zamanda dinləyicinin də bir hərbi qulluqçu kimi mənəvi və hüquqi (nizamnamələr çərçivəsində) cavabdehlik baxımından öz vəzifə borcları vardır [8].

PMH hazırlığında magistratura təhsilinin rolu böyükdür. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, hərbi təhsil müəssisələrində kadr çatışmazlığı səbəbindən müəllim vəzifələrinə bakalavr təhsilli zabitlərin təyin olunması halları qismən də olsa mövcuddur. Lakin Hərbi Akademiyada magistratura təhsil pilləsinin uğurlu fəaliyyəti gələcəkdə bu problemin həll olunması imkanlarını artırır. Hərbi Akademiyanın magistratura pilləsində təkcə qoşunlar üçün deyil, həm də təhsil müəssisələri üçün məqsədyönlü mütəxəssis hazırlığı PMH hazırlığı sistemində yaranan problemlərin həlli istiqamətində önəmli bir addımdır.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində də hərbi elmi və elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasına zərurəti nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının Müdafiə nazirinin əmri ilə 2014-cü ildə Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasında Adyunktura və elm şöbəsi yaradılmışdır. Adyunktura və elm şöbəsinin başlıca fəaliyyət istiqaməti hərbi elmi və hərbi-pedaqoji kadrların hazırlanmasıdır.

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində, eləcə də təcrübəli və aparıcı hərbi pedaqoqlar tərəfindən professor-müəllim heyətinin peşəkar hazırlıq sisteminin tədqiq edilməsi və yeni imkanların üzə çıxarılması istiqamətində elmi-tədqiqat işlərinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi, Hərbi Akademiyanın magistratura və adyunkturasında ali təhsil müəssisələri üçün məqsədyönlü müəllim-pedaqoqların hazırlanması Silahlı Qüvvələrin xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində kadr hazırlığı ilə bağlı yaşanan problemlərin aradan qaldırılmasını təmin edəcəkdir.

Hərbi-pedaqoji fəaliyyətin əsas xüsusiyyəti bu fəaliyyət sisteminin müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməsindən, həm gənc müəllimlərin, həm də təcrübəli pedaqoqların da peşəkar hazırlığını daima artırmaqdan ibarətdir. Ən təcrübəli müəllimlər də öz inkişafı istiqamətində dayanmamalıdır. Müəllim heyəti hərbi elmi və hərbi texnikanın son nailiyyətlərini bilməli, ictimai həyatdakı problemlərlə tanış olmalıdır. Bu istiqamətdə müəllim heyətinə ixtisasartırma sistemi kömək edir. İxtisasartırmanı nəticə, proses və tam təhsil sistemi kimi səciyyələndirə bilərik [8].

Xüsusi təyinatlı hərbi təhsil müəssisələrində hərbi sənəti ilə bağlı praktiki vərdişlərin əldə olunmasına, hərbi texnikadan istifadə qaydalarının mənimsənilməsinə ciddi fikir verilir. Buna baxmayaraq, hərbi işinin nəzəri məsələləri, respublikada, regionda və dünyada cərəyan edən hərbi-siyasi proseslərin sistemli təhlili baxımından mülki təhsil müəssisələri ilə qarşılıqlı əlaqə yaratmaqla və mülki təhsil müəssisələrini hərbi kadr hazırlığı prosesinə cəlb etməklə hərbi təhsil sistemində böyük irəliləyişlərə nail olmaq olar.

Mülki ali təhsil müəssisələrində hərbi kadrların hazırlanması praktikası dünyanın bir sıra ölkələrində mövcuddur. Fransanın nüfuzlu ali məktəbləri arasında Dövlət İdarəetmə Məktəbi, Ali Kommersiya Məktəbi (özəl), Ali Pedaqoji Məktəb (müxtəlif profilli ən yüksək səviyyəli pedaqoji və elmi kadrlar yetişdirir), Ali Politexnik Məktəb (dövlət qulluğunda texniki vəzifələr tutmaq üçün yüksək səviyyəli hərbi kadrlar və mühəndislər hazırlayır) və Ali Magistrələr Məktəbi (dövlət qulluğunda çalışmaq üçün hüquq və ədliyyə sahəsi üzrə yüksək səviyyəli kadrlar yetişdirir) daha məşhurdur. Ölkə üzrə təxminən 200 Ali Xüsusişəkilmiş Mühəndislik Məktəbi mühəndis diplomu vermək hüququna malikdir. Adətən, bu məktəblərdə təhsil müddəti 5 il davam edir və əksəriyyəti ümumi mühəndislik diplomunun (Lisans+Master) alınması ilə başa çatır. İmtahan zamanı tələbələrə riyaziyyat və fizika üzrə olduqca mükəmməl biliklər tələb olunur. Təhsilə iri sənaye müəssisələrində təxminən 12 ay və ya xaricdə iş təcrübəsi də daxildir. Mühəndislik məktəblərinə xüsusişəkilmiş hazırlıq kurslarını keçdikdən sonra və yaxud müsabiqə yolu ilə qəbul olunmaq mümkündür. Fransada ali ixtisas məktəbləri, adətən, müvafiq nazirliklərin nəzdində yerləşir və müxtəlif sahələr üzrə ixtisaslı kadr hazırlayır.

Böyük Britaniyanın mülki təhsil müəssisələrində zabit kadrların hazırlanması təcrübəsinin çoxəsrlik tarixi vardır. Müasir dövrdə burada hərbi hazırlıq sistemi bütövlükdə kadr hazırlığı sis-

teminin tərkib hissəsini təşkil edir. Bu ölkədə zabit kadrlar Silahlı Qüvvələrin şəxsi heyətinin səkkizdə bir hissəsinə bərabərdir [7, s. 50]. Sayı təxminən 35-40 min nəfərə bərabər olan zabit kadrların hazırlanması prosesində mülki ali təhsil müəssisələri də iştirak etmişdir.

Oxşar vəziyyət ABŞ-da da mövcuddur. Orada peşə təhsilinin ən mühüm mənbələrindən biri işçi qüvvəsinin iş yerlərində hazırlanmasıdır. Amerika işçi qüvvəsinin 30%-ə qədəri təhsillidir. Peşə hazırlığının əsas mənbəyi özəl şirkətlər və iri korporasiyaların təhsil mərkəzləridir. Hesablamalara görə, ABŞ-da işçi qüvvəsinin 10%-dən çoxu bu cür təhsil mərkəzlərində hazırlanır. Peşəkar fəhlələr, texniklər, idarəetmə kadrları arasında həmin göstərici 12-17% təşkil edir. İşçilərin təxminən 2%-i silahlı qüvvələrdə qulluq edən zaman peşəyə yiyələnir. Ayrı-ayrı peşələr üzrə orduda hazırlanmış mütəxəssislərin faizi olduqca yüksəkdir. Amerika aviasiya texniklərinin 45%-i informasiya avadanlığının təmiri müəssisələrində, texniklərin 20%-i isə peşə hazırlığını orduda alır [6].

Bütün dövlət və özəl müəssisələr nəzərə alınmaqla ABŞ-da təhsil sisteminə qoyulan ümumi xərc ildə 800 milyard dollara çatır [9].

Digər ölkələrdən İspaniyada hər il 4 min nəfər ehtiyatda olan və mülki ali məktəbi bitirən zabit həqiqi hərbi xidmətə cəlb edilir. Fransada mülki ali məktəblərin tələbələrinin bir hissəsi texniki, inzi-bati-təsərrüfat və hərbi tibb ixtisaslar üzrə təhsil alır. Almaniyada mülki ali məktəblərdə hərbi kadrların yenidən hazırlanması prosesi həyata keçirilir.

Göründüyü kimi, dünyanın aparıcı ölkələrində zabit kadrların bir hissəsi mülki ali məktəblərdə hazırlanır. Azərbaycan Respublikasında da qeyd olunan təcrübədən istifadə etmək üçün imkanlar mövcuddur.

Nəticə

Müasir dövrdə Silahlı Qüvvələrin inkişafında ali hərbi təhsilin rolu böyükdür. Ölkənin strateji maraqları bu sahənin fasiləsiz inkişaf etdirilməsini, qabaqcıl beynəlxalq təcrübədən istifadəni tələb edir. Müasir dövrdə hərbi təhsilin təşkili və idarə olunması ilə bağlı müəyyən problemlər mövcuddur. İdarəetmənin təkmilləşdirilməsi, mülki ali məktəblərlə qarşılıqlı əlaqələrin qurulması və hərbi kadr hazırlığı prosesində onların imkanlarından istifadə olunması bu problemlərin aradan qaldırılmasına yardım edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi təhsil sistemi. (<http://mod.gov.az/az/azerbaycan-silahli-quvvelerinin-herbi-tehsil-sistemi-326/>).
2. Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinin birinci buraxılışına həsr olunmuş mərasimdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi - 26 avqust 2001-ci il (<http://vasiframazanov.blogspot.com/2015/09/azerbaycan-respublikasının-prezidenti.html#more>).
3. Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının (ADNA) 90 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimindəki çıxışı (<http://xeber.azeri.net/tehsil/ilham-eliyevin-tehsil-sahesinde-dedikleri>).
4. Heydər Əliyev və ordu quruculuğu (<https://www.google.az/search?q=t%C9%99hsilin+idar%C9%99+edil>).
5. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (<http://edu.gov.az/az/page/72/302>).
6. Xudiyev N. Azərbaycanın müasir təhsil sistemi: problemlər, düşüncələr, mülahizələr (<http://xalqqazeti.com/az/news/education/29194>).
7. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası (<http://www.president.az/articles/9779>).
8. Piriyev H., Həşimov E., Talıbov Ə. Xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisələri üçün pedaqoji kadr hazırlığının bəzi məsələləri // Hərbi Bilik, 2014, № 4.
9. Mahmudov M. Dünyada təhsil sistemləri, Bakı, 2014 (<https://www.google.az/search?biw=1366&bih=662>)

Аннотация
О проблемах высшего военного образования
Фирдовси Бахшелиев

В статье подчеркивается необходимость совершенствования и повышения профессионального военного образования, рассматриваются вопросы установления отношений с гражданскими высшими учебными заведениями и несколько опыта в этом направлении.

Ключевые слова: высшее военное образование, управление высшего образования, подготовка военных кадров

Abstract
The problems of higher military education
Firdovsi Bakhsheliev

The necessity of improving and modernizing high military education is emphasized in the paper, the issues of establishing relations with civilian high institutions and several experiences in this direction are considered.

Keywords: high military education, high education administration, training of military personnel.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 02.12.2017

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 09.03.2018

Çapa qəbul edilmişdir: 28.03.2018

LİDER VƏ KOMANDİR ANLAYIŞLARININ TƏDQIQI

polkovnik Arif Həsənov¹Sənan Hüseynov²¹Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası²Azərbaycan Respublikası Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət KomitəsiE-mail: arifhasan2828@yandex.ru

Xülasə. Məqalədə liderliyin (rəhbərliyin) aşkar olunması təhlil olunur və bu məfhumun müxtəlif mənalarda qəbul olunması tədqiq edilir.

Açar sözlər: liderlik, komandir, liderlik qabiliyyəti, idarəetmə.

Liderlik (“lider” ingilis sözü olub, (“leader”) “bələdçi”, “idarəedicisi”, “rəhbər” mənalarını daşıyır) mövzusu ilə əlaqədar ilk ciddi araşdırmalara XX əsrin əvvəllərindən başlanılmışdır. Əslində isə komandir-liderlər tərəfindən orduların effektiv idarə olunmasının qədim tarixi var [1], [2]. XVIII əsrin birinci yarısında fransız sərkərdəsi, Fransanın baş marşalı Moris Saksonski deyirdi: “Bütün hərbi işlərdə insanın qəlbi başlanğıc nöqtəsi sayılır. Bu işləri bilmək üçün insan qəlbinə girmək lazımdır” [3]. 1927-ci ildən sonra isə liderliyin əhəmiyyəti daha yaxşı anlaşılıbmışdır. 1941 – 1944-cü illərdə isə liderlik mövzusu ilə əlaqədar araşdırmaların sayı xeyli artmışdır. Həmin dövrdə araşdırmaların çoxu hərbi sahə ilə əlaqədar idi. Bu tarixlərdə Qurd Laain və başqalarının tədqimatlarında liderliyin başa düşülməsi istiqamətində real bir dəyişiklik baş vermişdir. 30-cu illərdən əvvəlki araşdırmalarda, ümumiyyətlə, qrupun fərdlər üzərindəki təsiri tədqiq edilərək öyrənilmişdir.

Müasir dövrdə cəmiyyətdə ictimai, siyasi-mədəni və iqtisadi sahələrdə mütəmadi dəyişikliklər səbəbindən ortaya çıxan bu yeniliklər, əsasən texnoloji yeniliklər liderə duyulan ehtiyacı daha da artırmaqdadır. Liderlər sayəsində belə dəyişikliklərin idarə edilməsinin öhdəsindən gəlmək mümkündür. İnkişaf etməkdə olan cəmiyyətlər üçün liderlik mövzusunun bu dərəcədə əhəmiyyət qazanması elm adamlarının elmi üsullarla mövzuya yaxınlaşmalarının vacibliyini ortaya qoymuşdur [4].

Liderlik hər hansı düsturla izah edilməsi mümkün olmayan bir anlayışdır. Sosiologiya, psixologiya və politologiya elmləri sahasinə aid olan liderlik mövzusu üzərində uzun illər müzakirə və araşdırmalar aparılmasına baxmayaraq, ortaq fikir formalaşmamışdır [5], [6].

Liderlər olmasaydı ordular, təşkilatlar yalnız insan və maşın yığımına çevrilərdi. Liderlik qrup müvəffəqiyyəti üçün son dərəcə əhəmiyyətli və lazımlı faktordur. Bu səbəbdən mövzuya göstərilən maraq günbəgün artır. Aparılan araşdırmalar sayəsində əldə edilən məlumatlar qismən də olsa, nəticə çıxarmağa imkan verir [6].

Liderlik üzərində çox sayda tədqiqat aparılsa da, əsas nəticələr əldə edilməyib. Liderliyə dair 350-dən artıq tərif var və bu sıraya müntəzəm olaraq yeniləri də əlavə olunmaqdadır [7].

Liderlik nadir insanlara xas olan, anadangəlmə xüsusiyyətdir. Həyat tərzi və keçmişdə qazanılan təcrübələr liderliyi mükəmməlləşdirən amillərdəndir. Bir çox hallarda idarəetmə və liderlik bir-biri ilə qarışdırılır, lakin bunlar fərqli anlayışlardır. İdarəçilik, sonradan öyrənmə yolu ilə əldə edilir, liderlik isə insanların daxilindən gəlir. İdarəçilik üçün bir insan təhsil ala, idarəçiliyin bütün sistemlərini mənimsəyə və nəhayət, uzun illərin təcrübə fəaliyyətindən bəhrələyə bilər. Lakin liderlik haqqında nə qədər təhsil, məlumat alınsa da, nə qədər danışılrsa da, bütün bunlar yetərli olmaya bilər. Lider təsir göstərən, idarə edən, gözəl örnək olan, cəmiyyətə yararlı olanı düzgün qiymətləndirən, məsuliyyətlə, ağılla davranan, düzgün yol göstərməyi bacaran şəxsiyyətdir.

Liderlik anlayışının başa düşülməsi üçün bir neçə tərifə diqqət yetirək.

Tanınmış şəxsiyyətlər də bu haqda zaman-zaman dəyərli fikirlər söyləmişlər. Azərbaycan xalqının ümummlili lideri Heydər Əliyevin nitqindən: “Əsl lider müxalifətdə durursa-dursun, ancaq

Vətəninə, xalqına, mənəviyyətinə, məsləkinə müxalifətdə durmamalıdır”, “İstənilən halda sülh danışıqlarını cəsarətlə apara bilmək üçün güclü orduya malik olmaq lazımdır. Ordunun gücünü isə əsl liderlər daha da artırır”.

Liderin rəhbərliyi altında mənəvi-psixoloji hazırlığın vacibliyi bir çox dövlətlərin ordularında iki əsas və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan amillərlə izah olunur. Birinci amil obyektiv olaraq müasir döyüşlərin aparılması, hərbi qulluqçuların mənəvi-psixoloji vəziyyətinin idarə olunmasına yeni və daha yüksək tələblər qoyur. İkincisi, şəxsi heyətlə iş üzrə təcrübəli liderlər olmadıqda mənəvi-psixoloji təminat işinin keyfiyyətli idarə olunması cavabdehliyi komanda heyətinin üzərinə düşür. Demək olar ki, bütün ordularda müasir döyüşlərin aparılmasının texnologiyası yüksək olsa da, heç bir dövlət qoşunlarının idarə olunmasında mənəvi-psixoloji amilin və liderliyin əhəmiyyətini kiçiltmir [8].

Bəzi hallarda liderlik hər hansı bir mövqedə bir şəxsin qazandığı xüsusiyyət və bir şəxsin davranışı mənasında ifadə edilir.

Bundan başqa, “liderlik təsiredən və təsirlənən insanlar anlayışıdır” kimi ifadələrə yol verənlər də az deyil.

“Liderlik” sözünün mənası “idarədən, öndəgədən” kimi də başa düşülür. Lider yalnız bir neçə insanı və ya insan qrupunu idarə edən deyil, eyni zamanda bir ölkəni, xalqı, ordunu və s. irəliyə aparan şəxsiyyətdir [9].

Liderlik anlayışının bəzi təriflərini nəzərdən keçirək [10]:

- bir şəxsin digərləri üzərində hakimiyyət edən və bu gücü fərdlərin davranışlarına təsir etmək üçün istifadə edə bilən deməkdir;
- bir şəxsin iradəsini digərlərinə qəbulətmə bacarığıdır;
- qrupun fəaliyyətini tənzimləyən, onun mövcud imkan və qüvvəsindən faydalanma bacarığıdır;
- başqalarının davranış və düşüncələrinə təsiretmə qabiliyyətidir;
- təsiretmə sənətidir;
- müəyyən şərtlər daxilində fərdi və qrup məqsədlərini reallaşdırmaq üçün bir şəxsin başqalarının fəaliyyətlərinə təsir etməsi və istiqamətləndirməsi qabiliyyətidir;
- hər hansı bir məqsəd və hədəfə çatmaq üçün müəyyən keyfiyyətlərə malik insanları axtarıb tapmaq, seçmək və onları məqsədə doğru bir qüvvə halında birləşdirmək bacarığıdır;
- insan davranışını başa düşmək, təhlil etmək və idarə etmək qabiliyyətlərinin təcəssümüdür;
- müəyyən şərtlər daxilində qrupun məqsədlərini genişləndirmək üçün başqalarının fəaliyyətlərinə təsir etmək və onları özünün istədiyi məqsədə yönlətməkdir;
- müəyyən şərtlər daxilində qrupun istək və arzuları çərçivəsində müəyyən bir məqsəd əsasında hərəkət etməkdir;
- ictimai qruplara təsir etmək məqsədi ilə öz nüfuzundan istifadə etməkdir.

Bununla yanaşı, lider şəxsi nüfuzunu qrupun üzvləri vasitəsilə bir sıra məqsədlər üçün istifadə edən şəxsdir, amma liderlik diktatorluq deyil, o, təzyiq göstərmədən, başqalarının davranışları üzərində müsbət təsiryaratma qabiliyyətidir.

R.M.Stogdillin fikrincə, lider məqsədin müəyyən olunması və bu məqsədə çatmaq üçün lazımlı fəaliyyətlər üzərində etdiyi təsir səbəbi ilə bir təşkilatın digər üzvlərindən fərqlənən bir kimsədir.

Yuxarıdakı liderlik təriflərini ümumiləşdirərək demək olar ki, lider, mənsub olduğu qrupun məqsədini müəyyənləşdirən və bu məqsədin reallaşdırılmasını təmin etmək üçün qrupa ən təsirli şəkildə istiqamət verə bilən şəxsiyyətdir.

Müharibələrin, əməliyyatların, döyüşlərin uğurlu nəticələrinin əsasını lider-idaredici-komandirlərə malik olmaq təşkil edir.

Araşdırmalar göstərir ki, hərbi lider aşağıda göstərilən dəyərlər və şərtlər əsasında meydana çıxır:

- milli dəyərlərə bağlı olmaq;
- cəmiyyətin malik olduğu dəyərlərə hörmətlə yanaşmaq və onlara riayət etmək;
- zehni qabiliyyət çərçivəsində şəxsi dəyərləri inkişaf etdirmək;
- etika daxilində və mədəni davranış çərçivəsində fəaliyyət göstərmək;
- Silahlı Qüvvələrə və öz bölməsinə sadıq olmaq;

- şəxsi cavabdehlik;
- eqoizmdən uzaq xidmət.

“Lider” anlayışı və ona yaxın olan terminlərin daha yaxşı başa düşülməsi üçün onların oxşar və fərqli cəhətlərinin izahına baxaq.

Bəzən elə anlayışlar da olur ki, “liderlik” termininə yaxın mənada istifadə edilir. Amma əslində liderliklə bu anlayışlar arasında böyük fərqlər vardır.

Komandirlə liderin fərqi

Komandir və lider anlayışları bir-birindən fərqlidir. Komandir rütbə, vəzifə və mövqeyinə söykənərək səlahiyyətlərindən istifadə edir. Bu səlahiyyət qanun, idarəçilik və əmrlərlə müəyyənləşdirilmişdir. Bir komandir verilən səlahiyyətlərdən kənara çıxa bilməz. Bundan başqa, hər bir komandirin səlahiyyətində olan qrupların sayı qanunlarla müəyyənləşdirilir. Lakin heç bir liderin sərəncamında olanlar qanunla təyin olunmur, o, öz səlahiyyətini öz xüsusiyyət və davranışlarından götürməkdədir. Lider qrupun məqsədinə çatmasında ən uyğun yolu seçməkdə sərbəstdir.

Bu fərqliliyə baxmayaraq, komandir döyüşdə yuxarıda qeyd olunanları təsirli bir döyüş nizamına gətirib düşməyə qarşı fəaliyyət üstünlüyü təmin edə bilər. Komandirin bu davranışı liderlik nümunəsinin müsbət yönünə olduqca yaxın olacaq.

İdarəçi ilə liderin fərqi

Gündəlik fəaliyyət zamanı bu iki anlayışı eyni mənada işləsəkdə onlar arasında fərqlər vardır. Lider üçün vəzifə formal olmaya bilər, amma idarəçi işlərini formal çərçivədə yerinə yetirmək məcburiyyətindədir.

Başqa bir fərqli cəhət: idarəçilik təşkilatın yalnız üst və orta pillələri üçün, liderlik isə təşkilatın bütün pillələri üçün etibarlıdır.

Liderlik və idarəçiliyin fərqli anlayışlar olması ilə yanaşı, onların oxşar cəhətləri də vardır. İstər idarəçi, istərsə də lider, nüfuza əsaslanaraq iş görür. Burada idarəçinin nüfuzu rəsmi, liderin nüfuzu isə qeyri-rəsmidir.

Liderlik və idarəçilik xüsusiyyətləri bir insanda cəmləşə bilər. Yəni insan həm yaxşı lider, həm də yaxşı idarəçi ola bilər. Bəzən bir lider qrupa təsir edə, amma yaxşı idarəçi olmaya bilər.

Prezidentlə liderin fərqi

Prezidentlik və liderlik eyni mənə verməyən iki müxtəlif anlayışdır. Kimball Young bu anlayışlar arasındakı fərqləri müəyyən edərək demişdir: “Bu fərqi görə, prezidentlik vəzifəsindəkilər formal səlahiyyət yolu ilə bu mövqeyə malik olan, hadisələr üzərində nəzarəti olmayan şəxslərdir. Prezidentlər formal və ya qanuni səlahiyyət çərçivəsində fəaliyyətdə olan şəxslərdir. Lakin liderlər formal, ya da qanuni səlahiyyət olmadan da qrup üzərində təsirli olurlar. Elə liderlər də var ki, onlar heç bir səlahiyyəti olmadan geniş bir kütləyə təsir edib onları arxasınca aparırlar.

Müdirə liderin fərqi

Hazırda bu iki anlayış bir-birinə çox yaxın sözlər kimi işlədilir və tez-tez hər iki anlayış işlədəndə qarışdırılır. “Müdür” anlayışı dilimizdə hansısa müəssisənin rəhbəri kimi anlaşılır. “Müdür” termini isə bölmə müdiri, şöbə müdiri və s. şəkildə işlənir. “Müdür” və “lider” sözlərinin bu cür tez-tez qarışdırılması daha çox rəhbərlik tərəfindən təyin edilən şəxslərin liderlik xüsusiyyətlərini özlərində cəmləşdirmələrindən qaynaqlanmaqdadır. Müdir və liderin fərqli cəhətləri aşağıdakı şəkildə verilib [2]:

<i>MÜDİR</i>	<i>LİDER</i>
İnsanlara təzyiq göstərir, onları məcbur edir	İnsanları həvəsləndirir
Ona hörmət olunmasını tələb edir	Hörmət qazanır
Hər zaman “mən” deyir	Hər zaman “biz” deyir
İnsanlarda qorxu yaradır	İnsanlarda ruh yüksəkliyi yaradır
İnsanları ittiham edir və günahlandırır	Günahı öz üzərinə götürür
İnsanların əməyindən faydalanır	İnsanların özünü təkmilləşdirilməsi üçün şərait yaradır
Etimad istəyir	Etimad göstərir
“İrəli” söyləyir	“Biz irəli getməliyik” deyir
İnsanlara əmrlər verir	Əmr vermir, əvəzində rica edir
Məsələnin həlli yolunu tələb edir	Məsələnin həllini tapmağa çalışır

Lider və müdir anlayışlarının eyni olduğunu deyən bir çox alimlərlə yanaşı, bunun əksini söyləyənlər də var.

İki anlayışın eyni mənada olduğunu deyən Gilles Ferry öz fikirlərini bu cür bildirir: “Müdir hər hansı bir vəzifə sahibi olan şəxsdir. Müdir anlayışı daha nüfuzlu bir çalara malik olduğundan artıq insanlar bu sözü lider sözü ilə də əvəz edirlər”. Bu sözlərin fərqli olduqlarını deyən şəxslər isə aşağıdakı fikirlər üzərində dayanmışlar:

- lider işçisinə və əməkdaşlıq etdiyi insana yol göstərir, amma müdir uzun müddətdə bir yerdə işlədiyi insanlara təsir edir;
- lider fərdləri öz istəyi və iradəsi ilə iş görməyə yönəldir, müdir isə iş gördürərkən, ümumiyyətlə, nüfuzundan istifadə edir;
- lider birlikdə işlədiyi şəxsləri işə həvəsləndirir, müdir isə yalnız inamsızlıq və ya qorxu hissi oyadır;
- lider eqoizmdən uzaq, müdir isə daha çox mənəmlilik hissi ilə hərəkət edir.

Məşhur insanla liderin fərqi

Qrupla əlaqədar işlərdə bu iki anlayışın qarışdırıldığı güman edilir. Bir şəxsin məşhur olması özündə bəzi xüsusiyyətlərin mövcudluğu və bu məziyyətlərin qrup üzvlərinin çoxu tərəfindən qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Lakin şəxsin malik olduğu bu keyfiyyətlər, qrup içində bəzi şəxsləri özünə yaxınlaşdırdığı kimi, bəzilərinin də ondan uzaqlaşmasına səbəb ola bilər.

Bəzi araşdırmalarda liderlərin də müəyyən məşhurluğa malik olduğu göstərilmişdir. Lakin buna söykənərək lider və məşhur adam anlayışlarının eyni mənada olduğunu söyləmək düzgün olmazdı. Əgər eyni mənada olsaydı, cəmiyyətdə minlərlə lider olardı. Bəzi aparıcılar, artistlər və idmançılar son dərəcə məşhur şəxslərdir, amma onların əksəriyyəti lider deyillər. Lakin bunu da tamam inkar etmək düzgün deyil, yəni hər məşhur şəxs lider olmadan belə qrup içində bəzi liderlik funksiyalarını yerinə yetirə bilər.

Tədqiqatdan aydın olur ki, gündəlik dildə səhv olaraq “lider”lə eyni mənada istifadə edilən anlayışlar var. Lakin bu anlayışlarla “lider” termini arasında bir çox fərqliliklər olduğundan heç biri lider anlayışını əvəz edə bilməz.

Mövzunun yaxşı mənimsənilməsinə təmin etmək üçün liderlik xüsusiyyətlərinin ortaya çıxması və qazanılması ilə bağlı fikirləri şərh etməyə çalışaq.

Liderlik keyfiyyətləri özündə dərin zəka və güclü təxəyyülə malik olmaq, təşəbbüs göstərmək, fiziki və mənəvi sağlamlıq, etimada layiq olmaq, mühakimə yürütmək, qərar qəbul etmək qabiliyyətlərini, habelə düzgünlük, cəsarət, ədalət, bilik, dözümlü, şövq, sədaqət, təvazökarlıq kimi vacib meyarları birləşdirir.

Liderlik nəzəriyyəsinə görə, aktiv liderlər tabeliyində olan şəxslərə münasibətdə və inkişaf edən vəziyyətə uyğun olaraq öz davranışlarını təkmilləşdirə bilən şəxslərdir. Onlar həmin şəxslərin inkişaf

səviyyəsinə, dəyişən vəziyyətə, vəzifə və tapşırıqlara uyğun olaraq əlaqə və rəbitə formalarını təkmilləşdirirlər. Hər hansı şəxsin liderlik tərzini və üsulu həmin şəxsin təlimi, təhsili, dünyaya baxışı ilə sıx surətdə bağlıdır. Təcrübəlilər bütün insanlara eyni münasibət göstərilməməsinə cəhd edirlər.

Liderlik xüsusiyyətləri və özəllikləri haqqında “Özəllik nəzəriyyəsi”, “Davranış nəzəriyyəsi”, “İşə əsaslanan lider”, “Şəxslərə əsaslanan lider” və “Müasir vəziyyət nəzəriyyəsi” kimi müxtəlif nəzəriyyələr yaranmışdır.

Hərbi liderlərin malik olduğu fərdi xüsusiyyətlər liderliyə bir baxışdır. Yuxarıda qeyd olunan nəzəriyyələr əsasında başlıca üç hərbi liderlik davranışı, yəni hərbi lider tipi təyin olunmuşdur. Bunlar avtoritar lider, demokratik lider, səlahiyyətverici liderlərdir.

Komandirlərin məsuliyyətini daha dəqiq təhlil edərək Mustafa Kamal Atatürk demişdir: “Tarixdə vətəninə ondan daha çox üstün qüvvəyə malik düşmən qarşısında torpağının hər qarışını qəhrəmancasına və namusla qorumuş, eyni zamanda mövcudluğunu qoruyub-saxlaya bilmiş ordular olmuşdur. Bunun üçün həmin ordulara komandanlıq edənlər yüksək sərkərdəlik bacarığına malik olmuşlar. Komandanlıq edənlərin əmrlərinə millət övladlarını, ölkə isə vasitələrini verərək millətin gözlədiyi yeganə hədəf – vətən qarşısında komandirlərin vəzifəsini atəşlə, süngü ilə və ölümlə yerinə yetirməklə nəticəyə nail olmasıdır. Komandir vəzifəsini ancaq bu anlayış və bu inancla yerinə yetirilir”.

Xarizmatik lider

Xarizma anlayışı – siyasət və sosiologiya elmlərində idarə edilən şəxslər üzərində fərdi qabiliyyətləri ilə dərin və fəvqəladə təsir yaradan liderlər mənasını verir. İdarəolunanlar xarizmatik lideri fəvqəqəlinən keyfiyyətlərinə malik olaraq qəbul edir və liderin verdiyi əmrləri, vəzifələri şərtsiz qəbul edərək dərhal hərəkətə keçirlər.

Alimlərin apardıqları araşdırmalarda, xarizmatik liderlərin davamçılarını digər liderlərin davamçılarından fərqləndirən xüsusiyyətlərin olduğu təyin edilmişdir. Bu xüsusiyyətləri belə qruplaşdırmaq mümkündür:

- lideri qeyd-şərtsiz qəbul etmək;
- liderin niyyətlərinə etibar etmək;
- lideri qarşı məhəbbət bəsləmək;
- qarşıya qoyulan vəzifəyə ürəkdən bağlanmaq və s.

Mənəmlilik – özünəinamdan başlayır. Özünəinam üçün vacib olan element etibardır. Etibar etmək qarşılıqlı münasibətlərin nəticəsində əldə edilən hissidir. Səmimi olmaq, gizli işlərdən uzaq olmaq, öz davranışı ilə qarşıdakının müsbət münasibətini qazanmaq insanın əhval-ruhiyyəsini yüksəldir. Sevgi yalnız nəyisə dilə gətirməklə verilə bilməz, onu davranışlarla da nümayiş etdirmək lazımdır.

Liderin hərbi kollektivdə rolu və vəzifəsi

Lider hərbi kollektivdə çox böyük rola malikdir. Yuxarı komandanlıq tərəfindən verilən əmr və göstərişlərin yerinə yetirilməsi hərbi liderin keyfiyyətindən və həmin vəzifələrə necə yanaşmasından asılıdır.

Hərbi lider idarə etdiyi kollektivdə cəsarət, dürüstlük, yetkinlik, iradətmə bacarığı, şəxsi intizam, çeviklik, etibarlılıq, dözümlülük, qərarvermə qabiliyyəti, stress vəziyyətində soyuqqanlılıq, təşəbbüskarlıq, ədalətli olmaq, öz-özünü təkmilləşdirmək, iddialı olmaq, həssaslıq, yumor hissi, yaradıcılıq, təsirli xarici görünüş, təvazökarlıq, diqqətcillik kimi vacib davranışları nümayiş etdirməlidir.

Vacib xarakterik xüsusiyyətləri əhatə edən bu siyahını bir qədər genişləndirmək də mümkündür. Bununla belə, liderlik xüsusiyyətinin hədəflərini müəyyənləşdirməyin əsasında qələbə əldə etmək və yenilik gətirmək kimi faktorların olduğu şübhəsizdir. Bəzi xarakterik xüsusiyyətlərin yaxşı bir əsgər və ya lider olmaq üçün vacib olduğunu təcrübə əsasında bilir.

Liderliyin əldə edilməsinin əsas prinsipləri

Liderlik konsepsiyasında **liderlik, idarəetmədə fasiləsizlik, ünsiyyət və nəzarət** kimi dörd əsas liderlik amili var. Liderlik fəaliyyətində hər zaman mövcud olan bu amillər liderin hansı hərəkət tərzini nə zaman, necə icra edəcəyi onun görəcəyi tədbirlərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Liderlik fəaliyyətinin icrası üçün bu amillərə həmişə ehtiyac var.

Birincisi, liderliyin nümayiş etdirilməsinin ən mühüm yolu tabelikdə olan şəxslərə eyni münasibətdir. Çünki tabelikdə olanların iştirakı olmadan lider tapşırıq və vəzifənin öhdəsindən gələ bilməz. Buna görə də komandirlə bölmə birlikdə vahid və bütöv məfhum kimi qəbul edilə bilər. Tabelikdə olan şəxsi heyəti tanımaq və başa düşmək liderin özünü tanıması qədər vacibdir.

İkincisi, lider tabelikdə olan şəxslərin xüsusiyyətləri, cəhətləri və fəaliyyətləri haqqında məlumat malik olmaqla idarəetmədə fasiləsizlik əldə edə bilər. Tabeliyində olan şəxsləri tanımanın əsas yolu isə insanın şəxsi xüsusiyyətlərini bilməkdir. İnsanlar, fərdi xüsusiyyətlərinin müəyyən prinsiplərinə görə davranırlar. Vaxtında və düzgün liderlik tədbirləri görmək üçün tabelikdə olan şəxsləri tanımaq, onlarda özünəinam hissini qiymətləndirmək və onlarda fərdi davranmaq lazımdır. Hər əsgərə eyni cür davranmaq əvəzinə, hər birinə ayrı-ayrı liderlik tərzini tətbiq olunmalıdır.

Üçüncüsü, liderlikdə ünsiyyətdir ki, bu zaman fərdin səciyyəvi xüsusiyyəti əsasında idarə edilənlər arasında əlaqə yaradılır. Bu əlaqələr xüsusi ünsiyyətə əsaslanır. Bu halda əsgər və zabitlər arasında bir-birini başa düşmək, bir-birinə qayğı göstərmək və s. münasibətlər nəzərdə tutulur.

Dördüncüsü, tabeliyində olan əsgər və zabitlərə ciddi nəzarət edən hərbi liderlərdə mövcuddur. Bu nəzarət həm hüquqi, həm də mənəvi-əxlaqi çərçivədə olur.

Hərbi liderliyin əldə edilməsinin komandir və komandirlik kimi xüsusiyyətləri və keyfiyyətləri də mövcuddur.

“Komandir” termini əhatə dairəsi baxımından çox geniş ifadədir. Komandir bütün xüsusiyyətləri ilə bərabər bir bütövdür. Onu parçalamaq və ya hissə-hissə təsvir etmək, yalnız bəzi xüsusiyyətlərini qiymətləndirmək mümkün deyil. İdeal bir komandirin bütün xüsusiyyətləri bir-birini tamamlamalıdır. Komandirlik yalnız hər hansı vəzifəyə təyin olunmaq deyil, o, bir çox qabiliyyətləri təkmilləşdirən, Silahlı Qüvvələr üçün son dərəcə vacib olan bir cəhətdir. Bölmələr zəif və bacarıqsız komandirlərin rəhbərliyi altında pis vəziyyətə düşdüyü kimi, gücü, qüvvəsi az, zəif bir orduda əsl komandirin rəhbərliyi altında əvvəlcədən təsvir edilməsi mümkün olmayan müvəffəqiyyətlər əldə oluna bilər. Çətin günlərdə sınıanan komandir geniş düşüncəyə, dəmir iradəyə, döyüşün taleyinə təsir göstərən xüsusiyyətlərə malik olan bir qüvvədir [11].

Bu baxımdan, demək olar ki, komandir – ən kiçik bölmələrdən ən böyüyünə qədər müxtəlif səviyyəli bölmələrə rəhbərlik edən, rəhbərlik etdiyi bölmələrin bütün məsuliyyətini öz üzərinə götürən, qanun və təlimatlarla ona verilmiş səlahiyyətlərdən vətən və millət yolunda vaxtında və yerində istifadə edən, bu fəaliyyətləri ilə rəhbərlik etdiyi qüvvələrə stimül verən və komandir adına layiq davranan şəxsdir.

Əsl komandirə vacib olacaq və ən düzgün yolu göstərəcək xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- yüksək cəsarət hissəsinə malik olmalıdır;
- uzaqgörən olmalı, müvəffəqiyyəti və təhlükəni qabaqcadan görməlidir;
- dağın arxasındakı vəziyyəti “görmək” bacarığına və yüksək intellektə malik olmalıdır;
- möhkəm əzmkarlığa, qərarqəbuletmə bacarığına və iradəyə malik olmalıdır;
- harada, nə vaxt, hansı hərəkətlər edəcəyini bilməlidir;
- sağlam xarakterə malik olmalıdır;
- əmrlər verməyi və verdiyi əmrin icrasını nəzarətdə saxlamağı bacarmalıdır;
- səbirlə olmalı, fəvqəladə hadisələr baş verdiyi halda soyuqqanlı davranmalıdır;
- hərbi məharət sahəsində yaradıcı və peşəkar olmalıdır;
- hissə və bölmələri hərtərəfli, tam döyüşə hazır vəziyyətə gətirə biləcək üstün biliyə sahib

olmalıdır;

- peşəsini sevməlidir;

- ədalətli və obyektiv olmalıdır;
- emosional davranmamalı və hissə qapılmamalıdır;
- özünəinam hissə malik olmalıdır;
- heç kimin təsiri altına düşməməlidir;
- hissə və bölməsinin döyüş ruhunu daim yüksək saxlamağı bacarmalıdır;
- bütün davranışı ilə tabeliyində olanların nümunəvi hərəkəti ilə seçilməlidir.

Komandirlik, hərbi qüvvələrin idarə edilməsi, koordinasiyası və onlara nəzarət üçün silahlı qüvvələrin mənsubu olan şəxsə verilən səlahiyyətdir. Komandir bu səlahiyyətdən istifadə edən şəxsdir. “Komandirlik” anlayışı yuxarıdakı “komandanı icra edən şəxs” məfhumundan daha yüksək bir anlayışdır.

Nəticə

Hazırda inkişaf edən elm və texnologiyaya paralel olaraq silahların dağıdıcı gücü, atış məsafəsi və əməliyyatların sürəti artmış, döyüş və əməliyyatların sahəsi genişlənmişdir. Gələcəkdə müharibənin başlanmasından qısa bir müddət sonra dəyişən müharibə şəraitində komandirlər yalnız cəbhədə deyil, çoxtərəfli təhdidə baxmayaraq, dərinlikdə də mübarizə aparmalıdır. Başlanğıcına nə qədər geniş və mükəmməl planlaşdırma aparmış olsa da, müharibədə hadisələrin sürətlə cərəyan etməsi kiçik bölmələrin daha effektiv istifadəsinə və təkmilləşmiş kiçik bölmə liderlərinə olan ehtiyac günbəgün artacaqdır. Müasir müharibələrin bu xüsusiyyətlərinə rəğmən bugünkü və gələcək liderlərdə bəzi mənəvi-psixoloji və fiziki qabiliyyətlərdən başqa, düzgün, vaxtında və çevik qərarqəbuletmə, yaradıcı davranmaq, riskə gəmək kimi xüsusi bacarıqlara malik olması zəruridir. Bu cür lider xüsusiyyətlərinə malik olan komandirlərə müharibədə müvəffəqiyyət qazanmaq imkanı daha da genişlənmə bilər.

Ədəbiyyat

1. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Liderlik>.
2. <http://banco.az/az/news/liderlik-ve-ya-idareedicilik-hansi-daha-vasibdir>.
3. Yusuf Almansü, Nazım Akın, Adnan Tınaz. Lider, Komutan və Kurmay Subay. İstanbul: Kara Harp Akademileri Komutanlığı Yayını, 1969.
4. Keith Davis, İşletmelerde İnsan Davranışı, Çev: Kemal Tosun ve diğərləri. İstanbul: İ.Ü.İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Ensütüsü Yayını, 1988.
5. Liderlik Sanatı. İstanbul: Karizma Dergisi, Eylül 1984.
6. İsmayılov R. Hərbi psixologiya və pedaqogika. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2014, 308 s.
7. Komutanlık ve Liderlik Ders Notu. İstanbul: Harp Akademileri Yayını, 1986.
8. Thomas Kempner, A.Handbook of Management, Pengium Boks, Inc., England, 1976.
9. Bernard Deitzer, Karl Shilliffand Mixhael Jucius, Contemporary Management Concepts, Grid Publishing, Inc., 1979.
10. Horace E. Johns, H.Ronald Moser, From Traitto Transformation: The Evolution of Leadership Theories, Education, v: 110, №1, 1989.
11. Askeri Liderlik. Broşür. İstanbul: K.K.K. I Ordu Komutanlığı Yayını, 1985.

Аннотация

Исследование понятия лидера и командира Ариф Гасанов, Синан Гусейнов

В статье было анализирована выявление лидерство (руководство) и исследовалось принятие этого понятие в разных значениях.

Ключевые слова: лидерство, командир, качество лидерство, управление.

Abstract

Investigation of the conceptions of leader and commander

Arif Hasanov, Sanan Huseinov

The reasons for emerging leadership are analyzed as well as various approaches to the very notion is studied in the article.

Keywords: leadership, commander, leadership ability, management.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 09.12.2017

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 12.12.2017

Çapa qəbul edilmişdir: 22.12.2017

ELMİ MƏQALƏLƏRİN TƏRTİB EDİLMƏSİNƏ DAİR TƏLƏBLƏR

Təqdim edilən məqalələr jurnalın elmi istiqamətinə (hərbi-nəzəri elmlər, hərbi xüsusi elmlər, hərbi təbabət, milli təhlükəsizlik) uyğun, aktual elmi problemlərə aid tədqiqatların ilk dəfə dərc olunması üçün nəzərdə tutulmuş materiallara malik olmalıdır. Məqalələr üç dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis) təqdim edilə bilər.

Məqalə MS WORD mətn redaktorunda 12-lik Times New Roman şrifti ilə yığılmalı, sətirlərarası məsafə 1 olmalıdır. Məqalənin birinci səhifəsinin yuxarı sol tərəfində UOT (UDK) indekslər göstərilməlidir. Mətnin əvvəlində məqalənin adı, müəllif(lər) haqqında məlumat (onların adı tam şəkildə, elmi dərəcəsi, elmi adı və hərbi xidmətdə olanlar üçün hərbi rütbəsi), müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisə(lər)in ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı və telefon nömrələri qara rəngli qalın şriftlə verilməlidir. Bu məlumatlardan sonra üç dildə (Azərbaycan, rus, ingilis) 5–6 sözdən ibarət açar sözlər, daha sonra isə məqalənin yazıldığı dildə qısa xülasə (100 sözdən çox olmamaqla) göstərilməlidir. Xülasədə tədqiqat işinin mahiyyəti, müəllif(lər)in aldıkları elmi nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır.

Məqalənin mətni 6-10 səhifə (A4 formatında) həcmində olmalı, səhifələrdə isə bütün tərəflərdən 20 mm boş məsafə saxlanmalıdır. Səhifələrin nömrəsi səhifənin aşağı hissəsinin sağ tərəfində qoyulmalıdır. Cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, şəkillər və fotolar mətnin daxilində yerləşdirilməklə məqaləyə daxil edilə bilər.

Elmi məqalədə mövzu üzrə qısa təhlil verilməli, onun aktuallığı əsaslandırılmalı, həll olunmalı məsələlər açıqlanmalı və onların həlli yolları göstərilməli, əldə edilən nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

Elmi mənbələrə edilən istinadlar mətndə kvadrat mötərizədə verilməlidir (məsələn, [1] və ya [1, s.119]). Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı istinad olunan ədəbiyyatların mətndəki ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 10 ildə nəşr edilmiş elmi məqalələrə, monoqrafiyalara və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilirərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tətbiqi qaydaları” barədə qüvvədə olan Təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2–10.4.6 bəndlərinin tələbləri əsas götürülməlidir.

“İstifadə edilmiş ədəbiyyat”dan sonra məqalənin adı, müəlliflər haqqında məlumat və xülasə (məqalənin yazıldığı dildən əlavə, yuxarıda qeyd edilmiş daha iki dildə) verilməlidir.

Müəllif(lər) məqaləni çapa tövsiyə edən kafedra və ya təşkilatın iclas protokolundan çıxarışı, məqalənin A4 formatında çap olunmuş nüsxəsini, məqalənin elektron variantı yazılmış CD və ya DVD diskini, eləcə də məqalə müəllif(lər)ini ilə əlaqə saxlamaq üçün telefon nömrələrini təqdim etməlidir.

Redaksiyaya daxil olmuş məqalələr anonim rəyçilərin rəyindən (2 müsbət rəydən) sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə olunacaq. Təqdim olunan məqalənin dərc olunmasından imtina edildiyi halda jurnalın redaksiyası yazılı şəkildə müəllifə imtina cavabı göndərəcəkdir.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

Представленные для публикации в журнале статьи должны соответствовать научным направлениям (военно-теоретические науки, военно-специальные науки, военная медицина, национальная безопасность) журнала и содержать материалы отражающие результаты исследований научно-актуальных проблем, предназначенные для первичной публикации. Статьи могут быть представлены на одном из следующих языков - азербайджанском, русском или английском.

Статья должна быть подготовлена в редакторе MS WORD, шрифт Times New Roman – 12. Междустрочный интервал – одинарный. На левой верхней части первой страницы должны быть указаны индексы УДК (UOT). В начале статьи должны быть указаны в полужирным черным шрифтом название статьи, сведения об авторе(ах) (полное имя, учёная степень, учёное звание) и воинское звание для военнослужащих, место работы с указанием адреса(ов), адрес электронный почты и номер телефона. Далее должны быть приведены ключевые слова на азербайджанском, русском и английском языках (состоящих из 5-6 слов), а затем краткая аннотация (не более 100 слов) на языке набранной статьи. В аннотации должны кратко отражаться сущность исследования, полученные научные результаты автора(ов), научная новизна работы, ее прикладное значение, и т.д.

Статья должна быть в объеме 6-10 страниц (в формате А4 машинописного текста). Поля страницы со всех сторон 20 мм. В статье могут быть размещены таблицы, графики, диаграммы, рисунки и фотографии.

В статье приводиться краткий анализ по содержанию работы, а также обосновывается актуальность темы, раскрываются решаемые задачи и указываются способы ее решения. Кроме этого, должны быть изложены полученные результаты, новизна работы, ее прикладное значение и т.д.

Ссылки на научные источники должны указываться в квадратных скобках (например, [1] или [1, с.119]). Указанный список литературы в конце статьи должен нумероваться в порядке последовательности цитируемой литературы в тексте. В списке литературы предпочтение должно отдаваться научным статьям, монографиям и другим надёжным источникам последних 10 лет.

Библиографическое описание цитируемого источника должно соответствовать требованиям раздела 10.2-10.4.6 “Использованная литература” положения “О правиле оформления диссертаций” Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

После раздела “Использованная литература”, кроме языка, на котором написана статья, пишется название статьи, сведения об авторе(ах) и аннотация еще на двух других языках, указанных выше.

Автор(ы) вместе со статьей должен(ы) предоставить выписку из протокола заседания кафедры или учреждения рекомендовавшего ее для публикации, один экземпляр напечатанной статьи, его электронный вариант, написанный на диске CD или же DVD, а также контактные телефонные номера.

Поступившие в редакцию статьи после рецензирования (2 положительных заключения) по представлению редактора по специальности или одного из членов редакции будут рекомендованы в печать. При отказе печатать статью редакция журнала в письменной форме уведомит об этом автора(ов).

RULES TO COMPILE SCIENTIFIC ARTICLES

Articles, submitted to be published in this magazine must be appropriate to the norms and standards of researches being covered by this magazine (military theoretical sciences, military special sciences, military medicine, national security) The articles can be submitted in three (azerbaijan, russian and english) languages.

An article should be typed in MS WORD text editing Times New Roman – with 12 shrift, 1 inter-line space. UDC (UOT) kind of indexes are to be put on the left of the top of the first page. The topic of the article, information about the author, (full name, scientific degree, scientific duty, military rank for servicemen), the names of the ventures where the authors work for, the address of the very ventues, authors' e-mail account and phone numbers must be given in bald black colour. After this information, key words in three languages (azerbaijan, russian, english) consisting of 5-6 words, then summary (no more than 100 words) in the language in which the aritcle is produced are to be written. The essence of the study, scientific results got by author(s), scientific significance, practicality are to be briefly written in the summary.

The text of the article is to be 6-10 pages (A4 format) and the dimension of the pages must be from all sides 20 mm. Numbering of the pages would be on the right side of the bottom of either page. Schemes, graphics, diagrams, pictures and photoes may be included by inserting them in articles.

Brief analysis is to be given, the topicality of the subject is to be proved, the issues which are going to be solved must be clarified and the ways of the solution, the results, economic efficiency and etc. are to be clearly shown in a scientific article.

The references linked to the scientific sources, must be noted in bracket at the end of the sentence which is extracted from a source. (for example, [1] or [1, p.119]). The list of the reference at the end of an article is to be in sequence of the references within the article. The sources of latest 10 years should better be preferred in the reference list.

While giving the bibliografic description of the references, the requirements 10.2-10.4.6 “References” which is in force of “Rules for application of Dissertations” instruction of Supreme Attestation Comission of the Azerbaijan Republic attached to the President must be referred.

The summary of the article is to be designed in two more languages besides the language, the article is written. The summaries in various languages must appropriate to the content of the article. Scientific results, topicality fot the subject, essence for applicability are to be reflected in the summary. The summaries must be seriously scientificaly and grammaticaly edited. In either summary, the full name of the article and the author must be put on.

Contact number is to be noted at the end of the article to keep in touch with the author. While the author submits the article, an excerpt from a protocol of the organization or department where he or she works, a printed copy of the article, herewith a burnt digital copy on CD or DVD are to be handed over as well.

Only twice reviewed papers will has adopted to publish in journal after considering by editor. When paper is rejected then author will be informed about it.

Çapa imzalanıb 27.06.2018. Ofset çap üsulu.

Formatı 60/84 ¹/₈. Fiziki ç.v. 18,5. Sifariş 373.

Hərbi Nəşriyyatın mətbəəsində çap olunmuşdur.

Bakı, akad. Ş.Mehdiyev 144, "Qızıl Şərq" hərbi şəhərçiyi

HƏZİ ASLANOV

108

2018-ci il yanvarın 22-də iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, tank qoşunları qvardiya general-mayoru Həzi Əhəd oğlu Aslanovun (22 yanvar 1910 – 24 yanvar 1945) anadan olmasının 108 illiyinə həsr olunmuş bir sıra tədbirlər keçirilib. Əvvəlcə Şəhidlər Xiyabanında anım mərasimində əfsanəvi generalın abidəsi önünə əklillərin qoyulması ilə başlayan mərasimdə Ulu Öndər Heydər Əliyevin və torpaqlarımızın azadlığı uğrunda canından keçən şəhidlərimizin ruhu bir dəqiqəlik sükutla yad edilib. Sonra Müdafiə Nazirliyinin idarə rəisi general-mayor Rasim Əliyev Azərbaycanın hərbi tarixinə adı qızıl hərflərlə həkk olunan Həzi Aslanovun şərəfli ömür yolu və qəhrəmanlığı barədə ətraflı məlumat verib. Qəhrəmanın nəvəsi Emin Aslanov ailə üzvləri adından Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevə və Müdafiə Nazirliyinin rəhbərliyinə dərin minnətdarlığını bildirib.

Həmin gün Azərbaycan Hərbi Tarixi Muzeyində də Həzi Aslanovun anım günü qeyd edilib. Tədbirdə Müdafiə Nazirliyinin, Heydər Əliyev adına Ali Hərbi Məktəbin, Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının, hərbi hissələrin, veteran təşkilatlarının, şəhər muzeylərinin, ictimai təşkilatların, digər idarələrin nümayəndələri, zabitlər, kursantlar və əsgərlər

iştirak ediblər. Tədbirin başlanğıcında Azərbaycanın Dövlət himni səsləndirilib, şəhidlərimizin ruhu birdəqiqəlik sükutla yad edilib. Tədbiri muzeyin rəisi, ehtiyatda olan polkovnik Əzizəgə Qənizadə açaraq Həzi Aslanovun həyat və döyüş yolundan bəhs edib. Müdafiə Nazirliyinin Həzi Aslanov adına Zabitlər Evinin nümayəndəsi Zəminə Xınalı, Azərbaycan Veteranlar İttifaqının üzvü Fazil Hacıyev, ehtiyatda olan polkovnik İntiqam Mirzəyev, Nəsimi Rayon Veteranlar Şurasının sədri İsmayıl Fərəcov da unudulmaz qəhrəmanın hərbi xidmətlərindən, sərkərdənin ömür yolundan danışdı.

Çıxış edənlər cəmi 35 il 2 gün yaşayan Azərbaycanın bu mərd oğlunun qısa həyat yolunda əldə etdiyi nailiyyətlər, general-mayor rütbəsinə qədər yüksəlməsi, onun öldürülməsinin erməni general İ. Baqramyan tərəfindən təşkil edilməsi, ikinci dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adının verilməsi ilə bağlı maraqlı məqamlara da toxunublar. Sonra H. Aslanovun həyatı və hərbi fəaliyyətindən bəhs edən sənədli film nümayiş etdirilib. Tədbirin sonunda Həzi Aslanov adına Zabitlər Evinin solistləri qısa konsert proqramı ilə çıxış ediblər.

Hər iki tədbirdə bu cür anım mərasimlərinin keçirilməsinin gənclərimizin vətənpərvərlik ruhunun yüksəldilməsində mühüm rol oynadığı xüsusi vurğulanıb.

КВД (КВД) çoxməqsədli mexanikləşdirilmiş kompleksi

Rusiya Federasiyası hərbi sənayesinin istehsalı olan КВД (КВД – МУК, комплекс временных дорог – müvəqqəti yol kompleksi) çoxməqsədli mexanikləşdirilmiş yol kompleksi müvəqqəti yolların operativ şəkildə açılması və istismarı üçün istifadə olunur. КВД təkərli və tırtıllı texniki vasitələrin keçilməsi çətin olan yerlərdən və bataqlıq ərazilərdən keçməsinə asanlaşdırmaq, eləcə də keçidlər və körpülərə yanaşmalarına imkan yaratmaq üçündür. Döşəmə yol, həmçinin bataqlıq ərazilərin keçilməsi üçün hazırlanmış (şax döşənək) sahələrdə və sulu torpaqlarda açıla bilər.

КВД kompleksi KamAZ-63501 şassisinə yerləşdirilmiş iki dəstdən ibarətdir. Hər bir dəst yerləşdirmə zamanı yolun 50 metrliyinə qoyulur (daha sonra daşınma üçün yığılır). Kompleks, ümumiyyətlə, eni 4,6 metr olan 100 metr uzunluğunda yolu təmin edə bilər. Bir dəsti açmaq üçün 5 dəqiqəlik müddət tələb

olunur. Kompleks 12 tona qədər yüklənmə qabiliyyəti olan təkərli nəqliyyat vasitələrinin və 60 ton ağırlığında tırtıllı texnikanın keçidini təmin edir.

КВД kompleksinin istismar sınaqları Rusiyanın müxtəlif iqlimi olan zonalarının ərazilərində və müxtəlif xüsusiyyətə malik torpaqlarda həyata keçirilib. Dövlət sınaqları standartlara uyğun olaraq tam başa çatdırılıb, hazırda kompleks Rusiya Ordusunun mühəndis hissə və birləşmələri tərəfindən istifadə olunur.

КВД kompleksinin səmərəliliyi çox yüksək qiymətləndirilir, çünki КВД qumdan gilə və qara torpağa qədər bütün sahələrdən faktiki olaraq hər hansı bir texnikanın keçidini təmin edə bilər. Hətta su gölməçələrindən texnikanın keçməsində istifadəsi daha çox əhəmiyyət daşıyır.

Yolun açılması və quraşdırılması üzrə bütün işlər tam mexanikləşdirilmişdir.